

ISSN 2707-9147

КЛАСИЧНИЙ ПРИВАТНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Збірник наукових праць

Засновник і видавець:
Класичний приватний університет

Виходить 4 рази на рік
Засновано у 1998 році

ВИПУСК 93

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

УДК 316.42(043)
С54

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15340-3912Р від 22 червня 2009 р.

З 2010 р. усі електронні версії видання передаються на зберігання
до Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України
і представлені на порталі в інформаційному ресурсі «Наукова періодика України».

Збірник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного
забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Редакційна колегія: **Гордієнко Наталія Миколаївна**, доктор соціологічних наук, доцент (Запоріжжя); **Клименко Олена Юрївна**, доктор соціологічних наук, доцент (Київ); **Михайлич Олександр Володимирович**, кандидат соціологічних наук (Київ); **Позднякова-Кирбят'єва Елліна Геннадіївна**, доктор соціологічних наук, професор (Запоріжжя); **Сердюк Олексій Олександрович**, кандидат соціологічних наук, доцент (Харків); **Сорокіна Людмила Миколаївна**, кандидат соціологічних наук, доцент (Кам'янське); **Хомерікі Олена Андріївна**, доктор соціологічних наук, професор (Київ).

Іноземні члени редколегії: **Długosz Piotr**, доктор соціологічних наук, професор (Краков, Польща); **Greblikaite Jolita**, доктор соціологічних наук, доцент (Каунас, Литва); **Pileliene Lina**, кандидат соціологічних наук, професор (Каунас, Литва); **Tamulienė Vilma**, кандидат соціологічних наук, доцент (Вільнюс, Литва).

Головний редактор: **Зоська Яна Володимирівна**, доктор соціологічних наук, професор.

Ухвалено до друку вченою радою
Класичного приватного університету
протокол № 8 від 30 березня 2022 р.

На підставі Наказу Міністерства освіти і науки України № 886 від 02.07.2020 р. (додаток 4) збірник включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» у галузі соціальних наук (054 – Соціологія).

- Збірник наукових праць виходить 4 рази на рік.
- Робочі мови збірника: українська, російська, англійська.
- Редакція матеріали не повертає. Статті до друку підписують за рекомендацією вченої ради Класичного приватного університету.
- Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів.
- При використанні матеріалів збірника посилання на «Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики» обов'язкове.
- Кожна стаття, направлена до збірника, повинна мати такі структурні елементи: індекс УДК (у верхньому лівому кутку сторінки); тематичний розділ журналу; прізвище, ім'я та по-батькові автора (-ів) (не більше 3-х авторів), науковий ступінь, вчене звання, посада та місце роботи навчання) та назва статті; текст статті; список літератури; анотації та ключові слова двома мовами (мовою статті та англійською мовою). Список використаних джерел подається наприкінці статті в порядку згадування джерел та оформлюється з урахуванням розробленого в 2015 році Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання». Обсяг анотації – 1800 знаків без пробілів (250-300 слів), кількість ключових слів – мінімум 5 слів. Обсяг статті – не менше 8 сторінок, включаючи ілюстрації, таблиці, графіки, список літератури.
- Реквізити для оплати публікації будуть надіслані авторові на електронну пошту після схвалення рукопису редколегією.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

<i>В. Л. Ніколаєнко, Л. Г. Ніколаєнко, Ю. І. Яковенко</i> СОЦІОЛОГІЯ СОЦІОЛОГІЇ: ВИТОКИ, ПРЕДМЕТ І МЕТОД...8	
<i>В. Л. Ніколаєнко, С. Л. Ніколаєнко, В. С. Корнілов</i> СУЧАСНА СОЦІОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ..... 22	
<i>Yu. V. Romanenko</i> JOSEPH BROZ TITO: SOCIAL PROJECT OF THE SFYRY THROUGH THE PRISM OF VISUAL ANALYTICS AND SOCIAL SYSTEMOLOGY IN INTERNATIONAL RELATIONS (PART 1)..... 38	

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СПЕЦІАЛЬНИХ ТА ГАЛУЗЕВИХ СОЦІОЛОГІЙ

<i>В. В. Березинець, О. С. Ковтун</i> СОЦІАЛЬНІ ДИСФУНКЦІЇ КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ.....61	
<i>М. М. Бондаренко</i> МАНІПУЛЯЦІЇ В ПОЛІТИЧНІЙ КОМУНІКАЦІЇ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПОГЛЯД..... 71	
<i>Н. М. Гордієнко</i> СОЦІОЛОГІЧНА АРХЕТИПКА: КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА АНАЛІТИЧНО-ІНТЕРПРЕТАЦІЙНІ ТЕНДЕНЦІЇ.....79	
<i>С. Р. Корень</i> ДЕЯКІ АРХЕТИПИ ТА СИМВОЛИ В СТРУКТУРІ ЕПІЧНИХ СЮЖЕТІВ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ МИСТЕЦТВА..... 89	

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

- Н. С. Бадалова*
ОСОБЕННОСТИ АДАПТАЦИИ ДЕТЕЙ
ВЫНУЖДЕННЫХ ПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ
К НОВЫМ УСЛОВИЯМ ЖИЗНИ.....103
- О. М. Дікова-Фаворська*
ДИТИНА З ФУНКЦІОНАЛЬНИМИ ОБМЕЖЕННЯМИ
ЗДОРОВ'Я В УМОВАХ ВІЙНИ:
ПЕРША СПРОБА НАБЛИЖЕННЯ.....113
- А. В. Зінюк, М. А. Пріходько*
ХАЙП ЯК НОВА КОМУНІКАТИВНА ТЕХНОЛОГІЯ
У РОЗВАЖАЛЬНИХ МЕДІА
НА ПРИКЛАДІ «ГРА В КАЛЬМАРА».....121
- О. С. Зубченко*
ДЕКОМУНІЗОВАНА ТОПОНІМІКА ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ:
СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ.....128
- К. М. Котеленець, Ю. С. Нужна, І. А. Сімонова*
ГЕНДЕРНА ПОЛІТИКА ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....140
- О. В. Михайлич, Т. А. Мотузка*
СОЦІОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ДОЗВІЛЛЯ
ЯК СОЦІАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ.....150

СУЧАСНІ ТЕХНОЛОГІЇ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

- М. С. Широкова*
МОДЕЛЮВАННЯ АРХІТЕКТУРИ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ
ЕКОСИСТЕМИ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ ПІД ВПЛИВОМ
СЕРВІСІЗАЦІЇ БІЗНЕСУ.....158

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF SOCIOLOGY

Nikolaienko V. L., Nikolaienko L. H., Yakovenko Yu. I.

SOCIOLOGY OF SOCIOLOGY:
ORIGINS, SUBJECT AND METHOD.....8

Nikolaienko V. L., Nikolaienko S. L., Kornilov V. S.

MODERN SOCIOLOGICAL THEORY AS A SUBJECT
OF SOCIOLOGICAL REFLECTION.....22

Romanenko Yu. V.

JOSEPH BROZ TITO: SOCIAL PROJECT OF THE SFRY
THROUGH THE PRISM OF VISUAL ANALYTICS
AND SOCIAL SYSTEMOLOGY
IN INTERNATIONAL RELATIONS (PART 1).....38

CURRENT PROBLEMS OF SPECIAL AND BRANCH SOCIOLOGY

Berezinets V. V., Kovtun O. S.

THE SOCIAL DYSFUNCTIONS OF CORPORATE CULTURE:
TO POSING THE PROBLEM 61

Bondarenko M. M.

MANIPULATIONS IN POLITICAL COMMUNICATION:
SOCIOLOGICAL PERSPECTIVE.....71

Hordiienko N. M.

SOCIOLOGICAL ARCHETYOLOGY: CONCEPTUAL
AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS, ANALYTICAL
AND INTERPRETIVE TENDENCIES.....79

Koren Ye. R.

SOME ARCHETYPES AND SYMBOLS IN THE STRUCTURE
OF EPIC STORIES: BEFORE STATING THE PROBLEM
OF THE SOCIOLOGY OF ART.....89

ACTUAL PROBLEMS OF MODERN UKRAINIAN SOCIETY

- Badalova N. S.*
FEATURES OF ADAPTATION OF CHILDREN OF FORCED
RESIDENTS TO THE NEW CONDITIONS OF LIFE.....103
- Dikova-Favorska O. M.*
A CHILD WITH FUNCTIONAL LIMITATIONS
OF HEALTH DURING THE WAR: THE FIRST ATTEMPT
OF UNDERSTANDING.....113
- Zinyuk A. V., Prikhodko M. A.*
HYPE AS A NEW COMMUNICATIVE TECHNOLOGY
IN ENTERTAINMENT MEDIA ON THE EXAMPLE
OF “SQUID GAME”.....121
- Zubchenko O. S.*
THE TOPONYMY OF THE ZAPOROZHYE REGION
HAS BEEN DE-COMMUNIZED: SOCIOLOGICAL ANALYSIS....128
- Kotelenets' K. M., Nuzhna Yu. S., Simonova I. A.*
GENDER POLICY OF LUHANSK REGION.....140
- Mykhailych. O. V., Motuzka T. A.*
SOCIOLOGICAL APPROACHES TO THE STUDY
OF LEISURE AS A SOCIAL INSTITUTE.....150

MODERN TECHNOLOGIES IN MODERN UKRAINIAN SOCIETY

- Shyrokova M. S.*
MODELING THE ARCHITECTURE
OF THE ENTREPRENEURIAL ECOSYSTEM
OF THE TERRITORIES OF UKRAINE
UNDER THE INFLUENCE OF BUSINESS SERVITIZATION....158

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.1

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2022.93.1>

В. Л. НИКОЛАЄНКО

кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціології та політології факультету лінгвістики
та соціальних комунікацій
Національний авіаційний університет

Л. Г. НИКОЛАЄНКО

кандидат філософських наук, доцент,
незалежний дослідник

Ю. І. ЯКОВЕНКО

доктор соціологічних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
професор кафедри соціології та політології факультету лінгвістики
та соціальних комунікацій
Національний авіаційний університет

СОЦІОЛОГІЯ СОЦІОЛОГІЇ: ВИТОКИ, ПРЕДМЕТ І МЕТОД

У статті висвітлені положення, пов'язані з теоретичними витоками соціології соціології та визначенням її предмету і методу.

В ній показано:

– *що, хоча саме словосполучення «соціологія соціології» належить Карлу Мангейму і уведене в науковий обіг лише в 1936 році, витоки означеного напрямку соціологічних досліджень треба шукати ще в протосоціології, тобто до моменту її конституювання та інституціоналізації;*

– *що соціологія соціології спрямована на розчаклування самої соціології, на звільнення соціологів від ілюзії свободи від оцінок та пристосувацького світогляду, орієнтованої на успіх та вигоду, адже давно помічено, що соціологи поділяються на дві категорії, а саме тих, хто живе заради соціології та тих, хто живе за рахунок соціології (згідно з Ч.Р. Міллсом, А. Гоулднером, П. Бурд'є), що й породжує в ній кризові ситуації;*

– *що історія соціології соціології, не зважаючи на її відносно не довге існування, вже досить насичена і що в ній вже з'явилися свої класики та інші досить гучні імена;*

– *що словосполучення «соціологія соціології» приживається досить важко, що це треба докласти зусиль для набуття ним статусу наукового*

поняття, адже воно у багатьох соціологів допоки ще викликає не коректну алюзію з логічною тавтологією;

– що означену назву все ж треба визнати чітко визначеним науковим поняттям, адже слово «соціологія» в ньому означає метод дослідження, а слово «соціології», відповідно – предмет дослідження, а це дві різні логічні іпостасі одного й того ж слова;

– що якщо соціологія як метод означає дослідження, в якому досліджуване явище має бути розглянуте через призму соціальних дій як фактору соціальних змін, тобто змін в соціальних структурах (структурних змін), то вже метод професійної соціологічної рефлексії є з одного боку спроможністю до поєднання соціології як методу дослідження зі спроможністю до самоаналізу, а з іншого – процесом усвідомлення соціологами власної ролі в соціальних змінах з огляду на їх суб'єктивність чи агентність тощо.

Отже, подальший розвиток соціології сприятиме виходу сучасної соціології з теоретичної кризи, що вже давно (А. Гюлднер) сталася, та значному зростанні її авторитету в суспільстві.

Ключові слова: соціологія, соціологія соціології, метод соціології (соціологія як метод), соціологічна спільнота, соціологічна рефлексія, рефлексивна соціологія, пристосованський світогляд.

Постановка проблеми: розвиток соціології допоки відбувається за умови чітко не з'ясованих предмету і методу, що зумовлює запит на відповідне визначення. Проте, спочатку треба дати визначення самій соціології як методу, бо серед соціологів домінує з цього приводу так зване інтуїтивне розуміння. Між тим, **соціологія – це метод дослідження зв'язку між соціальними діями та структурними змінами в суспільстві, які переважно визначаються або як функціональні або як дисфункціональні, і практично ніколи як такі, що орієнтовані на суспільний розвиток.**

Значимо, що наука загалом, – це інтелектуальні дії, орієнтовані на раціонально визначені та суспільно орієнтовані зміни в її світоглядно-смысловій структурі, з огляду на підвищення міри їх змістовної об'єктивності.

Проте з появою соціології як науки, виникла тенденція до узгодження між соціально-груповою структурою суспільства, і у першу чергу з соціально-класовою методом впровадження в суспільну свідомість не наукових понять, а так званих інтуїтивно зрозумілих смислів. Соціологія соціології якраз і покликана зазначену суперечність зняти.

Перший такий фундаментальний крок на цьому шляху зробив О. Конт, тому й вважають його засновником нової науки, а по суті – саме позитивістської, яка мала відповідати суспільним потребам Нового часу, коли під сформульованими гуманістами гаслами Відродження та Просвітництва, тобто звільнення від влади релігії над духом людським, визрівала гранично раціональна влада «духу капіталізму». Нова ж наука – соціологія й мали сприяти зазначеним змінам. З огляду на вказане й постають завдання визначити:

– соціальні дії як фактор соціальних змін, а соціальні явища, відповідно, як похідні від соціальних дій відповідних суб'єктів;

– метод професійної соціологічної рефлексії з одного боку як спроможність до поєднання соціології як методу дослідження зі спроможністю соціологів до самоаналізу, тобто до усвідомлення ними власної ролі в соціальних змінах з огляду на їх суб'єктність чи агентність тощо.

Вважаємо, що постановка проблеми має відбутися саме в «полі» **тематичного розділу журналу** «Теорія та історія соціології», що є діадним за своєю суттю. Тобто наразі розробники соціології соціології постають перед вибором: або далі увагу концентрувати на історії становлення соціології соціології, або увагу концентрувати на подальшій розбудові теоретичних засад розвитку соціології соціології, або робити це паралельно.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідження в межах вище торкається багатьох суміжних положень, які частково висвітлені тут, а які ще треба буде досліджувати. Серед них: звернення соціологів до аналізу власної професійної діяльності та усвідомлення ними власних реальних соціальних функцій, аналізу соціологічної саморефлексії, професійної групової самоідентифікації, виявлення латентних (тіньових) статусів, позицій, відносин, структур, практик, принципів тощо, які функціонують в процесі виробництва соціологічних знань (в соціологічній спільноті) і позначаються на змісті (мірі об'єктивності) соціологічного знання, формуванні етики соціолога тощо.

Словосполучення «соціологія соціології» вперше запропоновано в однойменній назві першого розділу в творі К. Мангейма «Про специфіку культурно-соціологічного пізнання», вперше опублікованій в 1936 р. Говоримо саме про словосполучення, бо Мангейм так і не спромігся дати йому чітке визначення, а вдавня до опису того, що він назвав культурно-соціологічним пізнанням.

Інакше кажучи, Мангейм означеному словосполученню не надав статусу поняття, хоча сам же розмежував «два процеси, два акти», викликані несумісними «соціальними потребами та ситуаціями»: це «прагнення до відображення об'єктивної реальності та схильність до рефлексії».

Перший акт спрямований на те, щоб «робити одиничний, унікальний досвід зрозумілим, доступним для розуму інших людей», а другий, відповідно, – «вдатися до рефлексії стосовно нього, звітуватися в ньому перед самим собою, переводячи таким чином те, що стало відомим в область знання». Додамо – приватного знання, яке насправді означає те, що Мангейм позначив як «розрив в ланцюгу комунікації».

Це різні способи переосмислення досвіду, зумовлені різними соціальними ситуаціями [1, с. 76].

Як бачимо, робити одиничний, унікальний досвід зрозумілим, доступним для розуму інших людей – це публічна діяльність, відкрита для соціуму, а друга – це своєрідне заглиблення в себе, коли ваші

інтелектуальні дії їх мета і методи стають недоступними для інших людей. Такий режим роботи дещо пізніше Гоулднер назве партизанським. Ми ж розглядаємо його як спосіб приватизації здобутих знань.

Соціологія соціології, за задумом Мангейма, і має здолати цей розрив в комунікаціях, адже, як можна зрозуміти, і є дійсною рефлексією, тобто рефлексією означеного розриву в сфері знань, що забезпечить зміну вектору розвитку усієї соціології, бо вона розпочне орієнтуватися на здобуття суспільно значущих знань. Тому й пише, що «цей процес дуже схожий з раннім періодом емансипації пролетаріату від ідеологій, які заважали розвитку його класової самосвідомості» [1, с. 115 – 116].

Коли ж так, то вказаний «зсув» можна здолати завдяки соціології знання та соціології соціології, які разом є лише «більш високим рівнем рефлексії» [1, с. 115].

Соціологія соціології, згідно з Мангеймом, – це соціальна (не на рівні індивіда) рефлексія, об'єктом якої стає сама соціологія, це рефлексивно-теоретичне самовизначення соціологів, процес формування власне соціологічного мислення як теорії нерозірваної комунікації. Це положення щодо зв'язку культури і суспільства, тому не дивно що для Манхейма «проблема культури сформувалася майже разом з проблемою суспільства і стала предметом теоретичної рефлексії» [1, с. 276]. При цьому «такі слова, як “капіталізм”, “пролетаріат”, “культура” не мають в собі і не передбачають ніякого узагальнення, вони є лише аналізований з певної точки зору напрямок розвитку [1, с. 293].

Інакше кажучи, Мангейм, акцентуючи увагу на потребі створення соціології соціології, мав на увазі подальший розвиток культури соціологічного мислення, яка передбачає не лише засвоєння та розвиток вже існуючих методологій, теорій і так далі, а й соціологічне самопізнання, тобто пізнання соціологами самих себе, власне самоусвідомлення.

Уточнімо, соціологічне самоусвідомлення – це усвідомлення орієнтацій в соціальному просторі/часі та відповідних функцій (ролей), які соціолог виконує, не замислюючись над дійсними соціальними наслідками від своєї інтелектуальної діяльності.

Дещо пізніше, з'явилася низка праць, до частини яких, на жаль, немає для нас відкритого доступу. Так в 1965 році автор Ішваран Карігудар (Karigoudar Ishvaran) надрукував статтю під назвою «The Sociology of Sociology» (International Journal of Comparative Sociology, September 1965, Volume 6, № 2: p. 278-284), а в 1970 р. було надруковано одразу чотири монографії. Серед яких:

– «A Sociology of Sociology» (NY: Free Press)., автор Роберт Уінслоу Фрідріхс (Friedrichs Robert Winslow). Це монографія в 429 сторінок. Доступний широкому загалу лише її зміст, в якому звертають на себе увагу красномовні назви декількох підрозділів, а саме: «Sociology: The Prophetic Mode» (Соціологія: пророцький спосіб); «The Cloak of Neutrality» (Маска нейтральності); «Sociology: The Priestly Mode»

(Соціологія: попівський режим); «Recovery of the Prophetic Mode» (Відновлення пророцького режиму) [2].

Отже, можна вважати, що:

а) що «пророцький режим» роботи соціолога орієнтований на здобуття знань, які на основі аналізу існуючої реальності відкривають перспективи суспільного розвитку;

б) що «попівський режим», відповідно – це здобування знань, орієнтованих на розвиток масових маніпуляцій;

в) «маска нейтральності» покликана сіяти масову ілюзію режиму здобуття достовірних знань.

– «The Sociology of Sociology: Analysis and Criticism of the Thought, Research, and Ethical Folkways of Sociology and Its Practitioners» (New York: McKay), написану двома авторами, а саме. Джаніс М. Рейнолдс та Ларрі Т. Рейнолдс (Reynolds, Janice M., Reynolds, Larry T.). В перекладі означена назва звучить так, – «Соціологія соціології: аналіз і критика думки, досліджень та етичних звичаїв соціологів та практиків».

Дана назва нам вказує, що теоретична соціологія тісно пов'язана з соціальними практиками, що соціологи здобувають знання, а практики його використовують. Отже, соціологам має бути не байдуже, як вони це роблять.

– «The Sociology of sociology» автора Пола Халмоса (Halmos Paul). Як можна вважати, ця книжка теж спрямована на аналіз соціальних наслідків (не лише для суспільства, а й для самих соціологів) позитивістські «обґрунтованої» позиції незацікавленого спостерігача.

– «The Coming Crisis of Western Sociology» – велика монографія Алвіна Гоулднера (Alvin Ward Gouldner), яка широко доступна, перекладена російською мовою «Наступаючий кризис западной социологии» (Спб.: 2003 р.) та його ж стаття «The Sociologist as Partisan: Sociology and the Welfare State» або «Соціолог як партизан: соціологія в державі загального благоденства» (1968 р.), яка полемізує з ідеєю Говарда Беккера про потребу повернення до пристрасної, тобто партійної соціології (partisan sociology), що «можна розглядати як флюгер, який сигналізує про те, що починають дути нові вітри» [3], і що подібна беккерівська «порожньоголова партизанщина (empty-headed partisanship) не в змозі вийти за межі безпосередніх обмежень політичної прихильності – це просто ще одна форма ринку дослідження» [3].

Загалом Гоулднер підводить до думки, що соціологи мають пояснити *для себе* власну поведінку в науці і суспільстві, для чого потрібна радикальна самокритика як в сфері теоретизування, так і в сфері емпіричних досліджень. Він пише: «Оскільки я не думаю, що є одна і тільки одна соціологія соціології, я повинен запропонувати свою особливу концепцію соціології соціології, давши їй особливу назву, – я назву її “рефлексивною соціологією”» [4, с. 543].

Далі Гоулднер робить надто слушне зауваження: «Стара соціологія пізнання базувалася на усвідомленні того, що на людей інтелектуальних

професій чи академічного кола можуть надавати формуючий вплив, сприятливий чи деформуючий, інші, “чужі” сторони життя вченого. Однак рефлексивна соціологія, або соціологія соціології, ґрунтується на дещо іншому досвіді; на досвіді, який застерігає, що не лише фактори, зовнішні по відношенню до інтелектуальної сторони життя, але також фактори *внутрішні*, що стосуються її власної соціальної організації та пов’язані з її особливою субкультурою, призводять до зради її власних положень та принципів. Вона ґрунтується на усвідомленні того, що вчений та університет не просто підкоряються зовнішньому світу, але що вони самі активно та охоче беруть участь у дегуманізації цього світу. Несанкціонований світ надто відверто проник в анклав, що колись здавався захищеним, і сам цей анклав стали все більше розуміти як несанкціонований світ» [4, с. 570].

Звучить як вирок всієї *сучасній* (читаємо неокласичній та постнеокласичній) соціології, шлях до якої, як вже зазначалося, був прокладений ще О. Контом.

Проте і сам Гоулднер, на нашу думку, припускається логічної помилки, адже соціологія соціології, при всіх можливих напрямках її розвитку може бути лише рефлексивною, тобто бути соціологічною саморефлексією. Отже, соціологія соціології та рефлексивна соціологія – це одне й те саме, адже рефлексія (пізньолатинське *reflexio* – звернення назад) – це звернення розуму до самого себе (фактично такої ж думки дотримується і Бурд’є.).

У випадку даної статті, це специфічна робота соціологічного розуму як розуму соціологів: вони блукають в «лісі» численної множини методологій, теорій, концепцій тощо, які самі ж розбудували, спираючись на ті чи інші вже існуючі соціальні практики, намагаючись зробити їх найбільш раціональними та універсальними. Вони *зачакловані* успіхом в цьому, але забули про те, що успіх в такого роду теоретизуванні не є критерієм істини, а є лише показником вище згаданого *зиску* та, відповідно популярності та престижу (статусу).

А звідкіля береться означений зиск? Це питання складне, але ми спробуємо дати на нього відповідь.

Звернемося знов до Гоулднера. Він, характеризуючи *партизанські дії* соціологів, пише: «Соціологія починає з того, що розчакловує світ, і продовжує, розчакловуючи себе. Наголошуючи на нерациональності тих, кого вона вивчає, нарешті, визнається у власному полоні. Але добровільні визнання завжди повинні викликати підозри. Ми повинні намагатися помітити, коли люди жалуються на узи, які їх сковують, чи є їх тон розчарованим обуренням або зручним пристосуванням» [3].

Між іншим, одним з прикладів такого пристосування Гоулднер вважає визнання принципу свободи від оцінок. Але тут же наголошує, що і масова відмова від нього, яка може відбутися під тиском соціології соціології, теж може стати пристосуванням, але вже в інших умовах.

А ми з цього зробимо свій висновок, що статус, престиж, винагороди та інші привілеї, які отримують *сучасні соціологи-класики* та не лише вони, в основі своїй йдуть від вказаного пристосування, де наголос на нерациональності тих, кого вивчають, є визначальним. Не важко пере-свідчитися, читаючи твори соціологів будь-якого методологічного спрямування, де червоною низкою проходить одна думка: все, що не узгоджується з владою капіталу і заснованому нею порядку, – не раціональне.

Проте історія соціології соціології поступово набирає оберти.

Вагоме слово в ній сказав П. Бурд'є. Назвемо три його праці з цього приводу.

Перша – «Досвід рефлексивної соціології» (1992 р.), де сказано, що «соціологія соціології – необхідність, а не розкіш», що вона включає в себе ще й соціологію соціолога, і що «коли вона набуває цілком конкретної форми соціології соціолога, його наукового проекту, його амбіцій та недоліків, його сміливості та страхів, – це не доповнення до його портрету і не свого роду нарцисична надмірність: усвідомлення диспозицій, сприятливих або несприятливих, пов'язаних з вашим соціальним походженням, академічним становищем та статтю, дають вам шанс, навіть якщо й невеликий, опанувати ці диспозиції» [5].

Друга, – фундаментальна книжка, яка вийшла у видавництві Чикагського університету під назвою «An Invitation to Reflexive Sociology» (Запрошення до рефлексивної соціології) і є діалогом П'єра Бурд'є з Лоїком Вақаном з приводу рефлексивної соціології. Ця книжка вийшла у видавництві Чикагського університету, а в 2015 році перекладена Анастасією Рябчик українською і надрукована двохтомним виданням під назвою «Рефлексивна соціологія» (обидва видання відсутні у відкритому доступі).

Третя під назвою «За соціологію соціологів» (2000 р.) як «науку про соціальну науку» є продовженням перших двох. В ній робиться спроба означити предметне поле соціології соціології, яке включає в себе: соціальну історію соціальних наук; соціологію інших соціологів і так далі.

Тут же розмежовуються два способи вибору теми дослідження, серед яких є вибір «за інтересом» (власне науковий підхід) і вибір, орієнтований на успіх, тобто вибір «вигідних» (знов акцент на вигоду, а точніше, на приватний інтерес!) тем, який домінує над першим, бо приносить «прибуток, і не стільки у вигляді авторських прав (хоча це теж може грати роль), скільки у вигляді престижу, символічної винагороди тощо» [6].

Отакі витoki соціології соціології, в якій обґрунтовується соціологічна рефлексія як метод, як «соціоаналіз самого соціолога», здійснюваний ним самим «якщо тільки він може бути здійснений у повному обсязі» [6].

Здається, що саме після Бурд'є рефлексивна соціологія інституціо-аналізувалася, в наслідок чого число публікацій неупинно зростає.

Тут можна назвати російськомовну книжку Ю. Качанова «Соціологія соціології: антитези» (2001 р.), де зазначається, що соціологія соціології – це шлях соціологів, які відправилися «на пошуки істини», спираючись на інтуїцію «якихось інших пізнавальних вимірів, несумісних з “музейною” історією соціології...» [7].

Насамкінець треба згадати статтю британського соціолога Ентоні Кінга (Anthony King) «Соціологія соціології» [8], надруковану в 2007 році, де він аналізує книгу іншого британського соціолога Ендрю Холсі (Andrew H. Halsey), яка вийшла в 2004 р. під назвою «Історія соціології в Британії: наука, література та суспільство» [9]. Кінг говорить, що Ендрю Холсі пропонує «інтригуючий зв'язок між політичними економічними режимами у ХХ столітті та розвитком соціології як академічної дисципліни». І додає, що він поділяє британську соціологію на чотири періоди: 1900-1950, 1950-1967, 1968-1975 та 1975-2000, а аналізує її з позицій саме соціології соціології, і особливе це проявляється в ході опису «періоду з 1950 по 1967 рр., коли він особисто ввійшов в цю дисципліну» [8].

Метою статі є виявлення визначальних теоретичних витоків соціології соціології на основі визначення її предмету і методу. Потреба в здійсненні такої роботи визначається тим, що усвідомлення предмету і методу соціології соціології сприятиме й усвідомленню соціологами основних завдань, які вони покликані розв'язувати, орієнтуючись на загальносуспільні запити.

Виклад основного матеріалу дослідження. Звернемося тепер до наших реалій, бо і досі у частини вітчизняних соціологів словосполучення соціології соціології викликає досить неоднозначну реакцію. З цим фактом ми вперше стикнулися в 2012 році в час сумісної підготовки навчальної та робочої навчальної програми з даної дисципліни та затвердження її на Вченій раді факультету соціології в Київському національному університеті. Програма була затверджена і лекції читалися, але два однакових слова в назві навчальної дисципліни у деякого викликали алюзію з логічною тавтологією. Насправді ж така алюзія хибна і спробуємо це довести.

Для початку запитасмо, чому назва «рефлексивна соціологія» не зустрічає такого опору, який зустрічає назва «соціологія соціології»? Справа в тому що поняття рефлексії, як свідчить вище сказане, не таке однозначне. Саме тому Гоулднер і назвав *свою соціологію* рефлексивною і передбачав, що соціології соціології може бути далеко не одна.

Ми ж стверджуємо, що в назві *соціологія соціології* слово «соціологія» вказує на метод означеної наукової дисципліни, а слово «соціології» – на її предмет, тобто на те поле досліджень (як любив говорити Бурд'є), яке ще соціологами не зоране і яке ще багато в чому є суцільна цілина.

Соціологія як метод в даному випадку – це і є соціологічна рефлексія. Адже її предметом є сама соціологія і все, що з нею пов'язане:

соціологічне мислення, соціологічне знання, соціологічна теорія, соціологічна спільнота, соціологічна освіта, соціолог як соціальний актор, якому ще треба набути статусу суб'єктності, інакше в соціології соціології потреби не було б, і так далі.

Давайте задамося питанням, чи маємо ми у випадку з назвою *соціологія соціології* своєрідний парадокс Б. Рассела, в якому **незвичною** множиною є множина усіх множин, в якій сама множина є одним зі своїх власних елементів? Відповідь неоднозначна, точніше, діалектична.

По-перше, так, це парадокс Рассела, бо зважаючи на соціологію як метод пізнання спрямований на пізнання соціальної ж реальності, не можна не визнати, що одним з елементів даної реальності є й сама соціологія як наука, яка давно пройшла стадію інституціоналізації, теорії якої постійно об'єктивуються, бо є не відображенням існуючої реальності, а відображенням волі дійсних суб'єктів на ті чи інші соціальні зміни.

Наприклад, якщо можлива соціологія права, математики, релігії, освіти тощо, то чому соціологія не може досліджувати саму себе? На великий рахунок вона має право досліджувати все, що соціально зумовлене, а соціальна зумовленість соціологічного пізнання давно відома. Наприклад, якщо існує соціологія знання, то чому вона має виключати **з себе** соціологічний же аналіз соціологічних знань (тобто пізнання самої себе)? Звісно, може, хоча предмет соціології знання виходить далеко за межі власне соціологічного знання.

По-друге, ні, не можемо, бо предмет науки зовсім не одне й те саме, що й її метод, хоча в даному випадку у визначенні предмета соціології соціології використовується одне й те саме слово, але в двох логічних іпостасях (статусах): слово «соціологія» – це суб'єкт в логічному висловлюванні (за яким стоїть дійсний суб'єкт пізнання як суб'єкт соціальної дії, в інтересах якого й здійснюється пізнавальний процес, а також вчений з його пізнавальною функцією), а слово «соціології», відповідно, – предикат (за яким стоїть соціальна реальність у всіх її можливих проявах і яка має бути освоєна). Отже, це дві, хоча й взаємопов'язані, **звичайні** множини, кожна з яких не включає **себе в себе**. Суб'єкт не є предикат, стверджує формальна логіка, як і предикат зовсім не те саме, що й суб'єкт.

Так от, саме те, що соціолог, хоча й безпосередньо здійснює пізнавальний процес, але як **незацікавлений спостерігач** «звільнений» від відповідальності за його результати, є причиною соціологічної саморефлексії, орієнтованої на долання відчуження вченого від процесу здійснюваного ним пізнання та від отриманого ним знання.

Соціологія тут – це метод виходу соціолога зі стану відчуження від самого себе, яке здійснюється хоча б у наслідок дії принципів свободи від оцінок та незацікавленого спостерігача, а також від вище вказаного пристосування.

Іншими словами, соціологія як метод, здійснюваний шляхом відповідної рефлексії, – це вже метод усвідомлення соціологом своєї дійсної ролі в соціумі, усвідомленням того факту, що він сам і є суб'єктом пізнання, а не просто наймана робоча сила, хоча й інтелектуальна.

Як бачимо, вище наведені на перший погляд два абсолютно взаємовиключних положення – взаємовиключні лише з формально-логічної точки зору, а насправді ж тут діє своєрідний принцип доповнення, коли одне і визначає інше, і є його антиподом, і є своєю ж власною оберненою формою, а діалектичне розв'язання суперечності між ними й призводить до нової якості, – до соціології соціології.

Ми стверджуємо, що вся історія соціології (включаючи і протосоціологію) як наукова дисципліна, містить у собі потенційну можливість виокремлення соціології соціології в особливий напрямок досліджень. І це не просто соціологія соціологів (П. Бурд'є) або рефлексивна соціологія в концепції Гоулднера, а дещо значно ширше. Це означає, що розвиток будь-якої науки завжди соціально детермінований. Отже, й треба здійснити аналіз відповідних соціальних детермінантів, які призвели до тої чи іншої протосоціологічної ідеї, а тим більше до розбудови певної протосоціологічної теорії. Тому потрібні дослідження, спрямовані й на виявлення протосоціологічних витоків соціологічної рефлексії, що значно підсилить і всю соціологію.

Наприклад, аналіз стану науки в колоніях, згідно з Бурд'є, вже й є соціальною наукою «про колоніальну науку», а така наука – одна з умов істинної деколонізації соціальної науки, що, в свою чергу, є умовою деколонізації і самого суспільства [6]. А у тому, що сучасна соціологія колонізована ринково орієнтованою термінологією, сумніви можуть бути лише у самих колонізаторів, тобто як у тих, хто таку науку фінансує, так і у тих, хто відповідну термінологію продукує. Інакше кажучи, боротьба з *марксистським тоталітаризмом* в науці призвела до ще більш радикального тоталітаризму, проте вже ліберального, хоча той тоталітаризм давав суспільству перспективи, а цей їх відняв.

І якщо продовжувати тему тоталітаризму в соціальній науці, то не завадить перефразувати ще одне положення, сформульоване спочатку Дюркгеймом, а потім розвинуте Бурд'є. Читаємо: «В роботі “Еволюція педагогіки у Франції” Дюркгейм сказав приблизно таке: несвідоме – це забування в історії. Я думаю, що несвідоме дисципліни – це її історія; несвідоме є затемнені, забуті соціальні умови виробництва: продукт, відокремлений від соціальних умов його виробництва, змінює смисл і здійснює ідеологічний ефект» [6].

Щодо соціології як наукової дисципліни, то її представники, говорячи про історичні умови її створення, практично замовчують наявний в цих умовах соціальний аспект, а саме класову структуру суспільства, в якій в першій половині XIX століття сформувалися напруги, що вимагали негайного зняття неявними засобами, бо вуличне насилля проти страйкарів лише загострювали їх. Конт і запропонував один з таких

засобів – ідею науки, яку в сучасній соціології можна назвати наукою про соціальне конструювання соціальної ж солідарності, не наголошуючи на тому, що це ідея солідарності між класами.

Вже цей факт свідчить про те, що, щоб перейти від соціології до соціології соціології, треба задати лише одне питання і спробувати знайти на нього відповідь: «Якою мірою соціологи розуміють те, що творять?» Тобто, чи виконують вони соціальне замовлення, яке йде від окремих соціальних груп, орієнтованих на владу і панування над суспільством, чи діють у згоді з об'єктивною логікою історичного процесу, тобто логікою перманентного олюднення людського суспільства, логікою узгодження потягу людей до свободи та гармонії з об'єктивними законами оточуючого їх світу, включаючи закони світу соціального.

Отже, в дослідженнях, в яких застосовують соціологічний метод, треба виходити з уявлення про те, що *соціологічна наука – це перш за все система інтелектуальних дій, здійснюваних професіоналами, які орієнтовані на ті чи інші соціальні зміни. І питання лише в тому, на якого роду зміни вони орієнтовані: на зміни, які корелюють з суспільним розвитком, чи на функціональні зміни, в яких зацікавлені ті чи інші окремі соціальні групи і від яких самі дослідники отримують вигоди.*

Коли так, то в центрі уваги соціології соціології має бути все ж соціологічна спільнота як група професіоналів, з властивими їй функціями, структурами і так далі.

Якщо це робити з позиції соціологічної рефлексії як методу, то означатиме, що процес самоусвідомлення має сполучатися з методом самої соціології, який означає *дослідження, де досліджуване явище має бути розглянуте через призму соціальних дій та, відповідно, соціальних структур.* Тобто, що означене явище (чи процес, яке є тим самим явищем, яке розглядається через призму часу його існування) може бути позначене як соціальне лише в тому випадку, якщо виявляється, що воно є продуктом соціальних дій відповідних соціальних суб'єктів чи їх агентів, і так чи інакше позначається на соціальних структурах, тобто призводить до тих чи інших структурних змін.

Отже соціолого-соціологічний аналіз *соціологічної спільноти має виявити принаймні наступне:*

- причини стратифікації соціологічної спільноти на групи, тобто чи є розподіл праці на групи єдино можливим фактором диференціації соціологічного пізнання, чи тут діють і якісь інші (та ж вигода, наприклад);
- міра впливу існуючої стратифікації соціологічної спільноти на структуру соціологічного знання та пізнавальні функції соціології;
- роль професійних соціологічних організацій, служб і лабораторій у визначенні тем, напрямків досліджень тощо та у завданні тих

чи інших функцій у соціологічну науку (особливу увагу тут треба звернути на відповідні ролі Міжнародної соціологічної асоціації, Міжнародного соціологічного інституту, Міжнародної асоціації інтелектуалів Африки і так далі. Те саме стосується і вузівської соціології, тимчасових дослідницьких груп, соціологічних напрямків та соціологічних шкіл тощо);

– причини формування мейнстримних тенденцій та їх вплив на дослідницький процес, на формування та визнання соціологічних напрямків дослідження та шкіл;

– причини формування регіональних тенденцій в соціології:
а) західної (американоцентричної або північноатлантичного соціологічного мейнстриму, який розпадається на власне американську та західноєвропейську традицію, а остання, в свою чергу, на англо-франко-німецьку, італійську, іспанську, скандинавську, ізраїльську тощо;
б) східноєвропейську або пострадянську, в) латиноамериканську соціологію (це перш за все бразильська, перуанська та мексиканська);
в) далекосхідну (японську, китайську, індійську); г) близькосхідну (арабську, персидську) та насамкінець африканську;

– етнічні, політичні, ідеологічний, конфесійні, та інші фактори структурування соціологічної спільноти на групи.

Крім того, заслуговують на увагу:

– мережевий аналіз соціальних та інтелектуальних зв'язків у соціологічній спільноті (за методикою Рендалла Коллінза);

– соціальний статус та образ соціолога, соціологічної спільноти та соціологічної науки в суспільстві;

– соціологічна соціалізація громадян та соціологічна просвіта мас і так далі, і так далі.

Висновки з даного дослідження та перспективи подальшого розвитку в цьому напрямі. Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що центральним питанням в соціології є питання, поставлене ще Ч.Р. Міллсом і підтримане А. Гоулднером, а потім і П. Бурд'є: Як адекватно здійснити структурування соціологічної спільноти на тих, хто живе заради соціології та тих, хто живе за рахунок соціології? Переважно це зумовлює протистояння між емпіриками та теоретиками в соціології, перетворює соціологічні знання – в різновид товару, соціолога – в агента впливу та соціолога-бізнесмена, породжує соціологічні послуги, а саму соціологію зводить до маркетингу, або, як писав Патрік Шампань, перетворює в політичну гру.

Саме означене протистояння породжує тенденцію до перетворення соціологічного факультету, основною функцією якого мало б бути поповнення та відтворення соціологічної спільноти, в бізнес-структуру, в виробництво даних та, відповідно, знань *на замовлення*, в агента культивування позитивізму завдяки значному перебільшенню ролі кількісних методів в соціологічному пізнанні, редукованому до калькуляції (К. Мангейм) тощо.

І останнє, на що треба наразі звернути увагу, обговорюючи витoki, предмет і метод соціології соціології, це питання її місця в структурі соціологічного знання. Вже перший погляд на історію її становлення, засвідчує, що вона претендує на статус соціологічної метатеорії в наступному ланцюгу: соціологія культури → соціологія духовної культури → соціологія знання → соціологія науки (наукового знання) → соціологія соціогуманітарних наук → соціологія соціології як соціологічна метатеорія.

А якщо викласти коротко, все, що стосувалося предметної сфери соціології соціології, то можна стверджувати, що основними її складовими є:

- соціологія соціологічної спільноти (вивчення поведінки соціологічної спільноти в науці і суспільстві з огляду на її соціальну структуру),

- соціологія соціологічного знання (вивчення соціальної зумовленості соціологічного (пі)знання з огляду на його теоретико-методологічну розгалуженість),

- соціологія соціологічної освіти (вивчення соціальних факторів, які зумовлюють процес та способи виробництва та передачі соціологічного знання від покоління до покоління).

Отже, соціолого-соціологічний аналіз передбачає врахування соціального, інтелектуального та біографічного пояснення вчення кожного конкретного соціолога, як це зроблено в роботі Льюїса Козера «Майстри соціологічної думки». Ця робота, як бачимо, є надто важливою не лише для історії соціології, а й для соціології соціології.

І насамкінець зазначимо, що хоча поняття рефлексії прийшло в соціологію з філософії, але його поєднання з соціологією як методом дає плідний результат, значення якого важко переоцінити. Таке поєднання відкриває небачені горизонти в розвитку наукової культури мислення не лише перед соціологією, а й перед наукою загалом, суспільством в цілому та кожним членом суспільства, зокрема.

Список використаної літератури

1. Манхейм К. Избранное: Диагноз нашего времени. М.: Изд-во «РАО Говорящая книга», 2010. 744 с.

2. Friedrichs R. W. The Sociology of Sociology: Analysis and Criticism of the Thought, Research, and Ethical Folkways of Sociology and Its Practitioners». New York: McKay. URL: <https://archive.org/details/sociologyofsocio00frie/page/n7/mode/2up> (дата звернення: 22.03.2022).

3. Gouldner Alvin W. The Sociologist as Partisan: Sociology and the Welfare State. URL: <http://www.jstor.org/stable/27701326> (дата звернення: 22.03.2022).

4. Гоулднер А.У. Наступающий кризис западной социологии. СПб.: «НАУКА», 2003. 575 с.

5. Бурдьє П. Опыт рефлексивной социологии (1992). URL: <http://www.fidel-kastro.ru/sociologia/bourdieu/bourdieu01.htm> (дата звернення: 22.03.2022).

6. Бурдые П. За социологию социологов // Пространство и время в социологической теории. / Отв. ред. Ю.Л. Качанов. М.: Изд-во Института социологии РАН, 2000. URL: <http://bourdieu.name/content/za-sociologiju-sociologov> (дата звернення: 22.03.2022).

7. Качанов Ю. Социология социологии: антитезисы. – М., Спб.: Алетея, 2001. 185 с.

8. Halsey A. H. A History of Sociology in Britain: Science, Literature, and Society. URL: <https://ru.3lib.net/dl/891067/5d513b> (дата звернення: 22.03.2022).

9. King A. The Sociology of Sociology. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0048393107307665> (дата звернення: 22.03.2022).

Nikolaienko V. L., Nikolaienko L. H., Yakovenko Yu. I. Sociology of sociology: origins, subject and method

The article highlights issues related to the theoretical origins of the sociology of sociology and the definition of its subject and method.

The article highlights:

– that, although the phrase “sociology of sociology” itself belongs to Karl Mannheim and was introduced into scientific circulation only in 1936, the origins of this direction of sociological research should be sought even in protosociology, that is, before its constitution and institutionalization;

– that the sociology of sociology is aimed at disenchanting sociology itself, at freeing sociologists from the illusion of freedom from evaluations and an psychology of adaptation oriented towards success and profit, because it has long been noticed that sociologists are divided into two categories, namely those who live for the sake of sociology and those who live at the expense of sociology (according to Ch.R. Mills, A. Gouldner, P. Bourdieu), and, that, consequently, generates crisis situations in it;

– that the history of the sociology of sociology, despite its relatively short existence, is already quite rich and that its own classics have already appeared and other rather high-profile names;

– that the phrase “sociology of sociology” is rather difficult to take root, therefore, efforts still need to be made to acquire the status of a scientific concept for it, because for many sociologists it still causes an incorrect allusion with a logical tautology;

– that the indicated name should still be recognized as a clearly defined scientific concept, because the word “sociology” in it means a method of research, and the word “sociology”, respectively, is the subject of research, and these are two different logical incarnations of the same word;

– that sociology as a method means a study in which the phenomenon under study should be considered through the prism of social actions as a factor of social changes (structural changes);

– that the method of professional sociological reflection is also the ability of sociologists to introspection, and the process of realizing their own role in social changes, taking into account their subjectivity or agency, etc.

Consequently, the further development of the sociology of sociology will contribute to the emergence of modern sociology from the current theoretical crisis and a significant increase in its authority in society.

Key words: sociology, sociology of sociology, method of sociology (sociology as a method), sociological community, sociological reflection, reflexive sociology.

УДК 316.1

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2022.93.2>

В. Л. НИКОЛАЄНКО

кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціології та політології
факультету лінгвістики та соціальних комунікацій
Національний авіаційний університет

С. Л. НИКОЛАЄНКО

викладач кафедри іноземних мов
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин
Київського університету імені Тараса Шевченка

В. С. КОРНІЛОВ

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціології та політології
факультету лінгвістики та соціальних комунікацій
Національний авіаційний університет

СУЧАСНА СОЦІОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ

У статті порушуються питання, пов'язані з аналізом зв'язку логіко-гносеологічних та соціальних аспектів в сучасній соціологічній теорії.

У ній показано:

– що, якщо соціологічна теорія формувалася в умовах перемоги капіталізму, то сучасна соціологічна теорія виражає процес його переходу в кризовий стан;

– що зміна соціальних умов, у яких розвивається соціологічне пізнання, впливає і на логіко-гносеологічні способи побудови теоретичної соціології;

– що, незважаючи на так звану свободу від оцінок, визначальне значення у судженнях соціологів-теоретиків відіграють інституційні вимоги до них, які є вимогами консервативного порядку;

– що у сучасних соціологічних теоріях відбувається поступовий перехід від аналізу можливостей встановлення індивідуальних свобод до питань забезпечення порядку та контролю тощо.

Спираючись на «Науку логіки» Гегеля, автори особливу увагу приділяють аналізу логіко-гносеологічної складової у сучасних соціологічних теоріях, що вимагало провести своєрідну інвентаризацію суджень, що застосовуються соціологами-теоретиками і було виявлено три основних типи соціологічних суджень:

– судження поняття, звернені до розуму інших в орієнтації на загальне розуміння реальності;

– резонерські судження, звернені до почуттів інших (наприклад, подібно як у проповідях) з метою впливу на їхню свідомість для того, щоб залучити їх до чогось, або, навпаки, відвернути;

– рефлексивні судження (найрідкісні), звернені соціологами до свого соціологічного розуму з метою уточнити власні ж теоретичні та соціальні позиції.

Крім того, здійснено обґрунтування необхідності поділу соціологічних теорій на дві категорії: *Science* і *Art*, тобто, власне наукові та такі, що відхиляються від них за тими чи іншими ознаками.

Ключові слова: *Art*, *Science*, теорія, соціологічна теорія, сучасна соціологічна теорія, поняття, гра в поняття, судження, судження поняття, резонерське (резонуюче) судження, рефлексивне судження.

Постановка проблеми: процес накопичення соціологічних теорій, позначених терміном **сучасні**, відбувається за умови невизначеності їх логіко-гносеологічних засад та соціального підґрунтя.

Така ситуація призводить до суперечності між понятійним апаратом, за допомогою якого розбудовуються зазначені теорії, та соціальною реальністю, яку вони мають пояснювати. Проте, саме дана суперечність, як виявляється, є способом переходу від пояснення реальності до її інтерпретації, а також досить вагомим способом формування «привабливо здорового “розуміння”» (Дж. Тернер), а, отже й соціального контролю.

Така ситуація ставить на порядок денний потребу повернення до засад класичної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Існує досить обмежена низка публікацій на означену тему, коротенький огляд яких ми маємо здійснити.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Виокремлення *сучасних соціологічних теорій* в окрему категорію, потребує розібратися з науковим статусом та соціальними функціями власне соціологічних понять та широко вживаних соціологами способів судити про соціальні реалії. Зокрема, є потреба здійснити класифікацію соціологічних суджень за їх соціальними смислами та їх дійсними соціальними наслідками.

Мета статті. Головною метою даної роботи є виявлення зв'язку між основними логіко-гносеологічними засадами, на яких базується розбудова сучасних соціологічних теорій, та властивих їм соціальних смислів, прихованих за цими засадами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш ніж розібратися в тому, що таке соціологічна теорія, розберемося спочатку в тому, що таке теорія взагалі? Відповідь на це питання не така очевидна, як може здатися, а інтуїтивної зрозумілості замало.

Ще більш складне питання про те, що таке соціологічна теорія. Соціолог має дати на нього свою відповідь.

Справа в тому, що поняття теорії є філософським поняттям (точніше, це питання такого її розділу як теорія пізнання або гносеологія), адже його смисл світоглядно навантажений.

Теорія, на великий рахунок, це спосіб світобачення, який сформувався в історії науки як альтернативний міфологізованому та похідному від нього релігійному світобаченню, адже теорія – це процес формування образів реальності спочатку методом перевірки чуттєвих даних на міру їх адекватності, яку філософи позначили поняттям об'єктивності, а потім і в ході дослідження реальності, яка безпосередньо не дана нашим почуттям, але стає доступною для них завдяки спеціальним приладам.

Уточнімо: дослідницький інструментарій є продовженням почуттів професіоналів-дослідників, а це не лише спеціально створені прилади, а й інтуїція і логічні методи пізнання.

Це принципове зауваження у тому смислі, що в так званих сучасних соціальних теоріях вже сформувалася тенденція до пошуку нового «синтезу» науки і релігії.

Теорія – слово грецьке (θεωρία – теорія, від θεωρέω – розглядаю, досліджую). Спочатку це поняття означало розгляд в смислі дослідження, потім почало означати *обґрунтовану систему знань, яка пояснює об'єкти дослідження в їх необхідності, а зараз все частіше набуває смислу перманентного теоретизування.*

Процедури теоретизування й стали приводом для поділу науки на так звану класику і некласику. Інакше кажучи, теорія в класичному її розумінні має дати відповідь на питання про те, в наслідок яких причин дещо існує. А от в тому, що означає теоретизування нам і треба розібратися. Але для початку зазначимо, що перехідним містком від теорії до теоретизування, як здається, став, зокрема, позитивістські налаштований структурний функціоналізм, який підмінив питання *Чому?* (тобто, в наслідок чого, дещо існує?) питанням *Як?* (як дещо існує, тобто функціонує?).

Проте, хоча між цими питаннями позитивісти викопали глибоку прірву, вони тісно пов'язані між собою. Наприклад, коли філософ І. Кант ставив таке питання: «Як існує філософія?», то мав на увазі саме «Завдяки чому вона сформувалася і існує, з яких причин?».

В більш широкому смислі слово *теорія* означає процес дослідження, взятий разом з його результатом, вираженим в понятійній формі. Звідси таке важливе значення надається науковцями історії науки, історії окремих напрямків її розвитку, а також історії кожного конкретного дослідження. Адже давно помічено, що історія тої чи іншої теорії допомагає виявити логіку обґрунтування відповідних понять, а цей факт виражено у формі одного з фундаментальних принципів діалектики як логіки – принципу єдності логічного та історичного. Можна сказати так, що історія науки – це і система знань про логіку доведення істинності тих чи інших теорій, і процес розвитку спроможності до логічного мислення, і процес розвитку людського інтелекту тощо. Щоправда, усе це може справдитися лише за однієї умови: система освіти має бути

налаштована на те, щоб означена логіка стала надбанням якомога більшого людського загалу.

Запам'ятаємо це, адже воно нам ще знадобиться в ході подальшого аналізу процедур теоретизування.

Справа в тому, що історія дослідження тих чи інших явищ не зводиться до того результату, який вивчають, скажімо, в школі.

Наприклад;

– коли ми запам'ятали ту ж теорему Піфагора та навчилися нею користуватися, то отримали лише освіту, яку можна назвати функціональною, тобто отримали досить обмежений навичок або спроможність виконувати певну функцію в розподілі праці, задану такою освітою;

– коли ж ви ще й вивчили історію виведення відповідної теореми, то ще й дізналися не лише про те, що не лише Піфагор був причетний до неї, а й про історію та логіку розвитку геометричного мислення (уявлення про явища, які перебувають на площині або в просторі взагалі), а в більш широкому плані, ще й долучилися до відповідної культури мислення. А це вже вища освіта.

Отже, навички та компетенції і культура мислення, хоча й пов'язані, але різні речі: перше – вміння робити, друге, відповідно, – вміння мислити.

Отримання компетенції – завдання функціональної освіти, а набуття культури мислення – завдання світоглядної освіти. А коли на цей процес подивитися з позицій соціологічної науки, то стає зрозуміло, що інститут освіти в даному випадку конструє соціально-професійну структуру суспільства, розглядувану через призму рівня інтелектуальної підготовки громадян.

Отже, запам'ятати дану теорему та навчитися нею користуватися – замало. Треба засвоїти логіку, а ширше, культуру відповідного мислення, що включає вас в культуру як таку.

Що стосується власне соціологічної теорії, а тим більше сучасної соціологічної теорії, то тут справа ще складніша.

Дж. Рітцер, – один з найбільш авторитетних спеціалістів у цій справі, – пише: «Теорія – це низка взаємопов'язаних тверджень, що дозволяють систематизувати знання, пояснити і передбачати явища соціального життя та покоління нових дослідних гіпотез».

І додає: «Хоча це визначення цілком прийнятне, воно відповідає безлічі обговорюваних у цій книзі теорій. Іншими словами, більшість класичних і сучасних теорій поступаються даному, їм не вистачає одного або декількох формальних компонентів поняття теорії, проте більшістю соціологів вони розглядаються як теорії [1, с. 17].

А потім вказує на одну важливу обставину, яка вплинула на весь подальший розвиток соціологічної теорії. Він говорить, що так як Карл Маркс був за повалення капіталізму та заміну його соціалізмом, а Вебер і Дюркгейм були проти соціалізму, «визнаючи наявність

проблем усередині капіталістичної системи» і тому «вони воліли соціальні реформи, а не революцію, за яку ратував Маркс», адже «соціалізму вони боялися ще більше, ніж капіталізму. Цей страх вплинув на розвиток соціологічної теорії більше, ніж зусилля Маркса, спрямовані на підтримку соціалістичної альтернативи капіталізму. Фактично, як можна помітити, у багатьох випадках соціологічна теорія сформувалася як реакція проти марксизму і, більш узагальнено, проти соціалістичної теорії» [1, с. 20].

В означених положеннях є декілька моментів, які заслуговують на увагу:

– *по-перше*, Рітцер замовчує той факт, що соціологія Маркса багато в чому була реакцією на консервативну філософсько-соціологічну позицію О. Конта, який теж хотів реформ заради запобігання соціалізму і вважав, що їх можна здійснити шляхом забезпечення соціальної солідарності, а от про те, яким має бути суспільство в результаті означених реформ, він практично нічого не говорив;

– *по-друге*, Рітцер визнає, що західна соціологія переважно консервативна, хоча й замовчав те, що це і є фактичним поверненням до Конта;

– *по-четверте*, вище наведене визначення теорії є скоріш загально-філософським і при тому фактично позитивістським, бо в ньому не визначені ознаки власне соціологічної теорії, а саме це нам і потрібно;

– *по-п'яте*, важливо те, що Рітцер помічає поділ соціологічних теорій на дві категорії: ті, які відповідають означеному визначенню, і ті які в тій чи іншій мірі не відповідають (відхиляються) від нього;

– *по-шосте*, він вказує на те, що переважна більшість *сучасних* соціологічних теорій (серед яких, як відомо, далеко не всі позитивістські, бо так чи інакше пов'язані з суб'єктивним методом в різних його іпостасях), пов'язані з позитивізмом своїм консервативним запалом¹).

Між іншим, Дж. Тернер в книзі «структура соціологічної теорії» теж говорить про відхилення, і наголошує, що «з точки зору перспектив ідеальної наукової теорії, соціологічному теоретизуванню належить пройти немалий шлях». Проте, «деякі конкретні теоретичні перспективи в соціології легко можуть прийняти належну форму» [2, с. 36].

Виникає питання: «Якщо Тернер дійсно оптиміст, то на які важелі спирається? Чи він просто американець, і тому грає оптиміста?»

¹ Тут думки Рітцера і Тернера солідарні, а це зумовлює потребу дати визначення теоретичному консерватизму.

Консерватизм в соціальних науках – це вчення про вже розбудований порядок, який має залишатися недоторканим за будь-яких обставин. Всі соціологічні теорії, в яких йдеться про порядок, так чи інакше містять у собі цю ідею. Теоретичний консерватизм треба відрізнити від політичного, адже політичний консерватизм хоча й спирається на консервативну теорію, є системою практик, орієнтованих на збереження порядку, але за різних обставин може тимчасово солідаризуватися з іншого роду політичними течіями в їх ставленні до порядку.

Справа в тому, що вказане відхилення в некласику – це не просто забаванка окремих соціологів, яких дійсно багато. Коли б це була забаванка то проблему можна було розв'язати вмить. Насправді це дії вчених в згоді з інституціональною вимогою *сучасної* американської соціологічної науки. При чому, дана вимога працює досить специфічно: самі вчені контролюють поведінку тих, хто так чи інакше намагається діяти у згоді з вимогами класичної науки, застосовуючи до них відповідні *академічні санкції*.

Ще раз наголошуємо: консервативно смислова вимога до американської теоретичної соціології – це інституціоналізована вимога *сучасного* американського соціуму, яка давно набула глобального масштабу. Тому й треба викрити логіко-смисловий зміст зазначеного відхилення від класики в некласику, для чого й потрібно з'ясувати зв'язок між логіко-гносеологічним та соціальним смислами як соціологічної теорії взагалі, так і сучасної соціологічної теорії.

З'ясовуючи соціальний смисл соціологічної теорії, Дж. Тернер пише: «Звичайно, мало хто з сучасних соціологів погодиться з припущеннями Гоббса щодо природи людини, але все ж таки йому слід віддати належне, хоча б за те, що він торкнувся одного з головних питань побудови соціологічної теорії: як і чому можливе існування суспільства? Щоб сформулювати це питання, або «проблему порядку», необов'язково приписувати мотиви людям у їхньому природному стані, а також необов'язково розглядати природний соціальний порядок як безперервну війну для людей. Швидше виявити інтерес до того, як створюються, зберігаються і змінюються моделі соціальної організації» [2, с. 27].

Нагадаємо ще раз, що саме завдяки соціологічному функціоналізму: питання *Як?* стало означати аналіз функціонального зв'язку, а питання *Чому?*, відповідно, – причинного зв'язку? Причинний аналіз, на великий рахунок, – це діалектичний аналіз, а він-то в сучасній соціології представлений надто обмежено і то досі специфічно. Скажімо, те, що математики називають причинним аналізом в соціології, таким насправді не є, адже сильні зв'язки – не те саме, що й причинно-наслідкові. До того ж у нього є ще й інша назва «шляховий аналіз», який, скоріш, досить близький до факторного. А авторитетний фахівець з математичних методів Толстова Ю.М. в книзі «Измерение в социологии» доводить, що соціальні причини формалізувати не можна, а отже й не можна виразити математично [3].

І Тернер показує, що навіть «Дюркгейм, відрізняючи “причину” від “функції”, залишає можливість логічно невірної телеологічної інтерпретації», бо вважає, «що існування елементів системи пояснюється лише цілим, тобто “соціальним порядком”, задля збереження якого ці частини функціонують» [2, с. 28]. То хіба ми у того ж Парсонса та усіх *сучасних* функціоналістів не знаходимо те саме, інакше це вже не був би консерватизм! А при цьому ми від них, – та не лише від них, – не дізнаємося, наприклад, про *причини* тої ж бідності. При цьому соціологи

вивчають поведінку бідних і роблять це під гучним гаслом боротьби з бідністю, не звертаючи увагу на те, що її коріння не в самих бідних, а в соціальних структурах.

Далі Тернер стверджує, що «соціологічну теорію можна визначити як спробу пояснити процеси *інституціоналізації* та *деінституціоналізації*. Тобто, за допомогою яких основних процесів різні типи соціальної структури у всіх різноманітних формах створюються, зберігаються, змінюються та розпадаються?» [2, с. 28].

Точно так! Проте чому так гучно проголошується потреба боротьби з тією ж бідністю, але ніхто не спрямовує свої дослідницькі зусилля на способи, які сприяють її інституціоналізації та на ті необхідні зміни в соціальних структурах, зокрема в структурі споживання, за допомогою яких бідність можна було б деінституціоналізувати? А, між тим, як відомо, прірва між бідністю і багатством в світі в цілому, незупинно зростає, але загальноприйнятої методики вимірювання соціальної нерівності як комплексної проблеми, на яку (методику) можна було б спиратися, так і не створено. Випадково?

Заслуговує на критичну увагу і «пояснення» Тернером специфіки соціологічного теоретизування. Читаємо: «Теоретизування можна віднести до засобів, за допомогою яких мистецька діяльність, відома як “наука”, реалізує три свої основні мети: 1) класифікувати та організовувати події, що відбуваються в світі, таким чином, щоб їх можна було уявити в перспективі; 2) пояснювати причини подій, що пройшли, і передбачати, коли, де і як відбуватимуться події майбутні; 3) пропонувати інтуїтивно привабливе здорове “розуміння” того, чому і як повинні відбуватися події. Для досягнення цієї мети соціальна теорія повинна виявляти чотири головні елементи або будівельних блоки: 1) поняття, 2) змінні, 3) твердження та 4) форми» [2, с. 28].

І тут ми знаходимо ті ж самі ознаки консервативності. Наприклад, розбіжність між поясненням причин подій з огляду на потребу передбачення і презентація результатів дослідження суспільству методом орієнтації на «інтуїтивно привабливе здорове “розуміння” того, чому і як повинні відбуватися події».

Тернер фактично визнає, що результати дослідження та їх популяризація, наприклад, через ту ж освіту, – різноспрямовані дії. А це – не що інше, як поділ суспільства на еліту та масу, адже «інтуїтивно привабливе здорове “розуміння”» – не більше ніж формування омасовленого сприйняття реальності, а не ставлення до неї великих мас людей з поняттям суттєвого в ній.

Виходить, що теоретизування – далеко не те саме, що й розбудова теорії. Воно розпадається на *дві паралельні соціально визначені (як консервативні), але логічно несумісні системи процедур, які, тим не менше, функціонують у згоді з принципом доповнення:*

– *по-перше*, на процедури, спрямовані на отримання знань з можливостей соціального контролю;

– *по-друге*, пошук способів соціально орієнтованої інтерпретації результатів дослідження з огляду на формування «привабливо здорового „розуміння”²» як методу практичного здійснення вказаного контролю.

Як бачимо, ми маємо виключний теоретичний консерватизм, який чітко корелює з політичним і який не передбачає формування адекватного розуміння реальності широкими масами людей та відповідне включення їх в процес соціальної творчості. Це спосіб контролю над думками людей та їх соціальної активністю.

Для того, щоб пояснити логіку теоретичного консерватизму, нагадаємо, що ще Гегель в своїх працях з логіки серед усіх різновидів суджень, яких насправді багато, виокремив три найбільш важливих для нас, а саме: судження поняття; резонерське судження та рефлексивне судження [4, с. 19; 211 та ін.].

Сам Гегель означені судження розглядає виключно як логік. А ми розглянемо їх як соціологи.

Уточнімо:

– *судження поняття* (як взагалі спроможність «судити», тобто визначати як добрий, поганий, правильний тощо [4, с. 286 та ін.]) – це судження, звернуте *до розуму* інших, – пояснення з огляду на спільне розуміння реальності, тож саме її суті, що досягається, коли показати, що дещо опосередковане чимось іншим;

– *резонерське судження*³ – це судження, звернуте *до почуттів* інших (наприклад, подібно як в проповідях) з огляду на можливість вплинути на стан їх свідомості і тим привернути їх до себе або відвернути від когось (чогось);

– *рефлексивне судження*⁴ – це судження, звернуте до себе, до власного розуму з метою зрозуміти власну позицію з того чи іншого приводу з огляду на те, щоб переконатися в своїй правоті, або у разі потреби, змінити її.

Означені різновиди суджень побудовані у згоді з законами формальної логіки (що й робить їх судженнями), але суб'єкт суджень в кожному разі розв'язує різні соціально визначені завдання. Між іншим, цей аспект соціологічного аналізу розвивається в річищі соціології соціології.

Як видно, резонуюче судження – найкращий інструмент формування привабливого образу реальності, а за потреби, і відразливого.

² Це слово береться в лапки, бо тут йдеться не про достовірний образ реальності, сформований в ході виявлення причин, а веберівське соціально орієнтоване розуміння, сформоване під тиском тих чи інших обставин.

³ Від фр. *raisonner* – розмірковування. Один із різновидів порушення мисленого процесу, яке відрізняється безплідним та багатослівним пустослів'ям (рос. – сужденчество).

⁴ Від позднелат. *reflexio* – звернення назад. В нашому випадку це звернення дослідницької уваги соціолога на самого себе як суб'єкта судження, а ширше, як соціального суб'єкта на предмет наявності чи відсутності в нього дійсного статусу суб'єктності.

А ось приклади резонерських суджень Міллса.

Перше: «Оскільки освіта має ліберальні цілі, тобто “визвольні”, суспільна роль вченого має два аспекти. В інтересах індивіда він повинен показати, що особисті труднощі та турботи можуть трансформуватися у доступні для розумного вирішення суспільні проблеми, тому його завдання – розвинути в індивіді здатність до самоосвіти, бо тільки тоді останній зможе стати розумним та вільним. В інтересах суспільства вчений повинен боротися з усіма силами, що руйнують справжню громадськість і породжують масове суспільство, або в позитивному формулюванні, його завдання – допомагати освіті та зміцненню громадськості, що свідомо самовдосконалюється» [5, с. 212].

Друге: «Загальна освіта призводить швидше до технологічного ідіотизму та націоналістичної обмеженості, ніж до поінформованого та незалежного мислення». Масове поширення історичних знань замість того, щоб підняти рівень сприйнятливості до культури, може лише спростувати її і стати серйозною перешкодою на шляху творчої інновації [5, с. 193].

Серед численної множини прихованих тут смислів, виокремимо чотири.

По-перше, друге положення заперечує перше, адже словосполучення «поінформоване та незалежне мислення індивіда» створює позитивне та привабливе враження того, що воно стосується *кожного* індивіда, і, відповідно, передбачає *суспільну потребу в загальній освіті*.

По-друге, усвідомлено створюється негативне враження про загальну освіту як таку, яка загрожує ліберальному суспільству, бо її інституціоналізація спрямована, насправді, на поступове зняття існуючої в такому суспільстві соціальних нерівностей уже хоча б тому, що дійсно наукове поняття несе у собі суспільно значущі смисли.

По-третє, обидва твердження орієнтовані, знов-таки, на формування привабливого образу реальності, не спираючись на достовірні підстави.

По-четверте, в обох твердженнях йдеться про ліберальні цінності, у той час, коли вони, насправді, виключно консервативні.

Може саме в наслідок подібного роду нестиковок Тернер писав: «Багато чого з того, що називається соціологічною теорією, насправді є немічним зв'язком припущень, неадекватно визначених понять і декількох неясних і логічно не пов'язаних речень. Трапляється, що припущення виражені досить явно, щоб послужити основою абстрактних теоретичних суджень, які ніби мають належним чином визначені поняття. Але здебільшого соціологічна теорія є словесним “образом суспільства”, а чи не суворо збудована низка теоретичних суджень, організованих у логічно послідовну форму. Отже, більшою частиною так звана теорія насправді є загальною “перспективою”, або “орієнтацією”, для прощупування різних властивостей процесу

інституціоналізації, яка, якщо все піде добре, врешті-решт може перейти в справжню наукову теорію [2, с. 37].

Міллс, між тим, не ставить питання про соціологічне резонерство, але помітив, що «представники “Високої теорії” настільки поглинені синтаксичними побудовами і мало дбають про співвіднесення їх семантики з реальністю, настільки жорстко обмежують себе високими рівнями абстракції, що їх “типології”, і вся робота з їх побудови, видаються швидше безплідною грою в поняття, ніж спробою систематично, тобто ясно і послідовно, визначати нагальні проблеми та спрямувати зусилля на їх розв’язання» [5, с. 46].

Надто важливе зауваження. Проте, чому Міллс не задався питанням про причину подібної логіки та гносеології. А причина проста. Це й є спосіб побудови резонерських суджень, орієнтованих не на з’ясування суті проблем та їх наступне розв’язання, а скоріш на широкий суспільний резонанс з властивими йому соціальними функціями. Наприклад, Патрік Шампань, вважає, що громадська думка – це добре обгрунтована ілюзія. Але ж дана ілюзія формується саме завдяки резонуючим судженням і піддається контролю. Отже, означені дії не мають жодного стосунку до дійсного гуманізму, бо орієнтовані не на просвіту, а на масову маніпуляцію.

А як Тернер виправдовує власну ідею розбіжності між поняттям та його інтерпретацією? Читаємо: «Поняття, корисні для побудови теорії, мають одну особливість: вони прагнуть передати однакове значення всім, хто ними користується» [2, с. 29].

Звісно, на те вони і поняття, адже передача однакового значення всім (а не лише обраним) – це головна соціальна функція дійсно наукових понять, яка об’єднує у собі ту чи іншу міру логічної загальності з суспільною значущістю смислів, закладених в них науковим дослідженням. Формалізація понять сприяє цьому.

Проте Тернер вважає, що гранична формалізація власне соціологічних понять і неможлива (в силу неоднозначності словесних символів), і не бажана. А для **доведення** сказаного вдається до **теоретизування**, з якого ми так і не дізнаємося, з якої причини це робити не бажано. Але виникає питання про логічне визначення понять, одним зі способів якого є банальна дефініція. Хіба вона не є одним з способів формалізації і уникнення двозначностей, наявних в словесних символах?

А щодо, операціональних визначень понять, про які згадує Тернер, то вони потрібні лише для проведення емпіричних досліджень. Мало того, вони власне визначеннями й не є, а є своєрідною зворотною щодо визначення процедурою – процедурою розкладу обсягу понять на його смислові складові, узагальнені в ході дійсного дослідження. Не будемо забувати, що західна соціологія в переважній своїй більшості консервативна, тобто орієнтована на здійснення контрольних функцій, і що прикладні соціологічні дослідження та обстеження – один з етапів пошуку способів такого контролю. Навіть розпочаті Ч.Р. Міллсом

в 1969 р. «партизанські вилазки» (як їх назвав Дж. Рітцер), спрямовані на критику теорії і підтримані Девідом Локвудом, Ірвінгом Горовіцем, а особливо Альвіном Гоулднером [1, 84 с.], були спрямовані скоріш проти структурного функціоналізму і погоди не робили.

Інакше кажучи, сучасне теоретизування в соціальних науках є чимось проміжним між наукою і своєрідним мистецтвом маніпулювання поведінкою людей. Може саме тому Тернер і вжив вище наведене словосполучення «мистецька діяльність, відома як “наука”».

Є два англійські слова *Science* – знання, наука і *Art* – мистецтво. Це поняття про різні ставлення суб'єктів дії до явищ, між якими (ставленнями) є лише одна відмінність. Так от *сучасне теоретизування* все більш стає чимось проміжним між *science* і *art* в тому смислі, що вчені поступово переходять від потреби в поясненні реальності, яке потребує суворой доказової бази, до її соціально орієнтованої інтерпретації (наприклад, у формі прихованого в сучасній теорії консерватизму), яке, у свою чергу задовольняється так званим обґрунтуванням певної теоретичної позиції з метою переконання опонентів у своїй правоті, що, у разі *потреби* дозволяє досить вільно оперувати понятійним апаратом.

Між тим:

– *Science* – це дослідження явищ, розглядуваних через призму причин, в наслідок яких вони існують.

– *Art* – це теж дослідження тих самих явищ, але розглядуваних безвідносно до причини, в наслідок яких вони існують.

Іншими словами, якщо *Science* – процес визначення суспільно-значущих значень (зрозумілих принаймні всім професіоналам), то *Art*, відповідно, – це процес визначення соціально орієнтованих значень, але лише інтуїтивно зрозумілих і обов'язково привабливих.

Значимо, що змістовна привабливість висловлювання та його інтуїтивна зрозумілість зовсім не є свідченням його істинності. Але довіру до мовця забезпечує.

Зрозуміло, що слово *Art* тут вживається не в смислі художнього мистецтва, а мистецтва соціально орієнтованої інтерпретації як специфічного способу мислення, що претендує на своєрідну неklasичну науковість. Проте, це теоретизування, яке скоріш нагадує конструювання певного нарративу ніж розбудову дійсної теорії, а нарратив – це й є розповідь про явище з огляду на те, яке воно справило на вас враження. Цим нарратив багато в чому тотожний художньому зображенню: він не викриває закономірності, які мають місце в потоці подій, і створює події, які хоча й насправді лише уявні, але впливають на поведінку людей. Тому це скоріш мистецтво, ніж наука.

Щоправда, *сучасні соціологічні теорії* чудернацьким чином суміщають у собі *Science* і *Art* і тому здається, що більшість з них не мають стосунку до позитивізму, проте вони пов'язані з ним родинними зв'язками. Проте для більшої зрозумілості треба сказати, що:

– теорії категорії *Science* пояснюють соціальну реальність, спираючись на аналіз зв'язку між соціальними діями та структурними змінами в суспільстві: вони орієнтовані на узгодження повсякденної поведінки людей з об'єктивною логікою історичного процесу через освіту;

– теорії категорії *Art* переважно інтерпретують реальність з огляду на очікувані зміни в уявленнях людей про неї, а вже завдяки відповідним змінам в їх поведінці, впливають на раціонально визначені зміни в соціальних структурах: вони орієнтовані на контроль повсякденної поведінки людей з огляду на відтворення вже існуючих соціальних структур.

Art – це дії, які базуються на знаннях про можливість функціонально визначених змін почуттів, думок і настроїв людей з метою контролю над ними. Тут немає такого надзавдання, як спільне розуміння. Тут головним завданням є конструювання структури розуміння, тобто сегментація почуттів, думок і настроїв. Тому в цих теоріях:

- на зміну спільності прийшла громадськість;
- на зміну достовірним знанням – будь-які суб'єктивні образи реальності, прозвані феноменологам знаннями, адже вони, як і дійсні знання, визначають поведінку людей;
- на зміну істині – суб'єктивна думка;
- на зміну науковому методу – суб'єктивний метод в різних його іпостасях (як це має місце, наприклад, в теоріях стратифікації) тощо.

Проте, не все так просто, адже позитивістські теорії в більшості своїй за зовнішніми ознаками можуть бути віднесені (їх і насправді відносять) до категорії *Science*, хоча вони вже відхиляються у бік *Art*, що спостерігається вже у Конта і що не так важко довести, хоча для цього треба писати окрему статтю.

Інакше кажучи, *сучасні* соціологічні теорії за їх соціальними смислами можна вважати похідними від позитивістських, але з певним розуміючим, феноменологічним, конструктивістським чи будь-яким іншим відхиленням від них.

Як бачимо, вивчити ту чи іншу соціологічну теорію – замало. Треба взагалі розбиратися в тому, чим вона є як за своєю логіко-гносеологічною, так і за соціальною суттю, тобто в тому, *які смисли вона у собі несе та які соціальні функції покликана виконувати.*

Ми впевнені, що будь-які відхилення від класики, чим грішать майже всі представники сучасних «високих теорій», зумовлені *сучасними* ж соціально-політичними та економічними реаліями. А одним з найбільш яскравих представників тут є, наприклад, то й же Парсонс, який часто вдається до резонерських суджень, принаймні в ході критики своїх опонентів. Проте він навіть якимось заявив, що «Соціологи страждають від проблем об'єктивності в схильності до ціннісних упереджень набагато більшої міри, ніж це властиве вченим-природознавцям. Крім того, у нас є проблема вибору серед

численної множини змінних. З обох цих причин можна стверджувати, що, можливо, теорія є навіть важливішою в нашій галузі, ніж у природничих науках» [6, р. 348]. І додає, що з огляду на ці перспективи є тенденція розглядати вчення навіть «Дюркгейма та Макса Вебера як протосоціологічні» [6, р. 349].

Парсонс зазначає відсутність адекватної робочої теоретичної традиції за умов незупинного зростання емпіричних досліджень, а це, на нашу думку, і свідчить про те, що соціології приписана контрольна функція, за межі якої теоретикам стає все важче вийти.

Проте й сам, визначаючи перспективи соціологічної теорії, діє як виключний консерватор, бо серед найбільш перспективних виокремлює:

– соціальну теорію як теорію систем в її соціологічно значущих аспектах;

– теорію мотивації соціальної поведінки та її основи;

– динамічні проблеми соціальних систем з огляду на можливі структурні зміни (такий підхід виключає саму можливість системних змін – авт.);

– теоретичні основи систематичного порівняльного аналізу;

– «підгонка» теорії до операціональних процедур тощо [6, р. 351].

Але продовжимо давати загальну характеристику поняттю **теорії**, маючи на увазі, що **все це має прямий й безпосередній стосунок і до власне соціологічної теорії категорії Science або теорії, орієнтованої на спільне розуміння.**

Така теорія – це:

– і достовірний образ реальності, викладений у формі логіки понять;

– і доведене знання про той чи інший аспект реальності;

– і форма організації пізнавального процесу;

– і стан свідомості, вибудованої за законами логічного мислення;

– і метод, що забезпечує приріст знань;

– і інструмент пізнання та практичної дії;

– і елемент наукової свідомості, що укладений в загальну наукову картину світу і тим виконує світоглядну функцію;

– і засіб раціоналізації дій, що сприяє уникненню ілюзій та похибок;

– і засіб впливу на реальність, що сприяє розвитку другої природи, тобто культури як в її матеріальній так і ментальній іпостасі;

– і засіб розвитку наукової культури мислення, що те саме спроможності сприймати світ таким, яким він є, але з огляду на те, щоб робити його сприятливим та приємним для людського життя;

– і засіб синтезу знань на різних рівнях узагальнень аж до створення наукової картини світу;

– і елемент в науковій картині світу, що забезпечує уникнення від можливості суб'єктивістського конструювання різного роду ілюзій та міфів про світ;

– і, насамкінець, спосіб дійсної соціальної інтеграції шляхом зняття соціальних нерівностей в сфері доступу до наукових знань, незалежно від того, в якій галузі знання дана теорія створена, тощо.

Щодо власне *соціальних теорій (теорій, для яких соціологія є узагальнюючим методом)* з цієї категорії, то вони спроможні виконувати ще одну визначальну для них власне соціальну функцію: в залежності від мети її створення.

Вони можуть:

– або сприяти здоланню соціальних нерівностей, тобто сприяти соціальному розвитку через розвиток людської свідомості;

– або бути консервативними, тобто слугувати відтворенню соціальних нерівностей шляхом відтворення вже існуючих соціальних структур.

Як правило теорії першого порядку є пояснювальними, а теорії другого порядку – переважно інтерпретативними, і тому, як вже зазначалося, вони орієнтовані саме на відтворення наявних соціальних структур у часі методом соціально визначеного розподілу знань в суспільстві, здійснюване саме завдяки суперечності між способом здобуття знань і презентації їх широкому загалу через формування «привабливого і здорового “розуміння”».

Висновки з даного дослідження та перспективи подальшого розвитку в цьому напрямі. Можна сказати, що словом «сучасне» соціологи позначили капіталістичне суспільство, що приходило на зміну феодальному, а всі попередні суспільства були позначені словом «традиційні».

І якщо:

– глибинний смисл епохи становлення капіталізму та, відповідно, лібералізму, було визначено, як не дивно, ще Гегелем і це «абсолютна самостійність» окремого індивіда, яка охороняється державою, хоча індивід допоки і «є недосконалий дух» [7, с. 14]. Така позиція радикально відрізнялася від уявлення Гоббса про війну всіх проти всіх. Тому Гегель і стверджував, що «робота полягає тепер не стільки в тому, щоб витягти індивіда з безпосереднього чуттєвого способу і звести його в мисленеву та мислячу субстанцію [хоча і це теж – авт.], скільки, можна сказати, у протилежному: шляхом зняття встановлених певних думок втілити загальне в дійсність і дух» [7, с. 18];

– то нині контроль не лише над груповою, а й над індивідуальною поведінкою став єдином можливим способом збереження порядку і сучасна соціологічна теорія має допомогти в цьому.

Іншими словами, попри усі розмови про демократію, індивідуальні свободи тощо, в сучасних соціологічних теоріях домінує дві ідеї: *порядок і контроль*, викладені переважно у формі резонерських суджень.

Тож чи дивно, що під *сучасністю* все частіше розуміється наявність інститутів капіталізації суспільства, а це: представницька демократія,

бюрократія, централізовані та технологізовані апарати насильства та війни, розвинені ЗМІ тощо.

Звідси випливають теорії раціоналізації, модернізації, інформаційного суспільства, конфлікту та соціального контролю і так далі.

Як доповнення до цього і з огляду на наявність не лише об'єктивних, а й суб'єктивних факторів модернізації виникають інтерпретативні теорії, зокрема феноменологічна.

Проте разом з кризою капіталізму виникають ідеї другої та незавершеної модернізації (Хабермас), а на завершення виникає ще й ідея постсучасності (постмодерну).

Інакше кажучи:

– якщо класичні соціологічні теорії – це теорії доби розбудови капіталізму – його становлення;

– і якщо сучасні соціологічні теорії – це теорії доби, якщо так можна сказати, розвиненого капіталізму його могутності у всіх сферах і особливо в інформаційній;

– то постсучасні (або постмодерні) теорії – це теорії доби капіталізму, який знаходиться в кризі, а логіка розбудови цих теорій потребує спеціальних досліджень.

Коли все, що сказано вище, так, то повернення до класики в соціологічній науці стає край актуальним.

Список використаної літератури

1. Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд. СПб: Питер., 2002. 668 с.
2. Тернер Дж. Структура социологической теории. М.: «ПРОГРЕСС», 1985. 471 с.
3. Толстова Ю.Н. Измерение в социологии: Курс лекций. URL: <http://socioline.ru/pages/yun-tolstova-izmerenie-v-sotsiologii> (дата звернення: 22.03.2022).
4. Г.В.Ф. Гегель. Сочинения в 14 т. Москва – Ленинград. Соцэргиз, 1929. Т. 1. Энциклопедия философских наук. Часть первая. Логика. 368 с.
5. Миллс Ч. Р. Социологическое воображение. М.: Издательский Дом «Стратегия», 1998. 264 с.
6. Parsons T. The Prospects of Sociological Theory (1950) / T. Parsons. *Talcott Parsons: Essays in Sociological Theory*. Glencoe, Illinois: The Free Press, 1964, pp. 69-103.
7. Г.В.Ф. Гегель. Сочинения в 14 т. М. Соцэргиз. 1959. Т. 4. Феноменология духа. 440 с.

Nikolaienko V. L., Nikolaienko S. L., Kornilov V. S. Modern sociological theory as a subject of sociological reflection

The article raises questions related to the analysis of the connection between logical and epistemological and social aspects in modern sociological theory.

It shows:

– that if sociological theory was formed under the conditions of victorious capitalism, then modern sociological theory expresses the process of its transition to a crisis state;

– that the change in the social conditions in which sociological knowledge develops also affects the logical-epistemological methods of constructing theoretical sociology;

– that, despite the so-called freedom from evaluations, the institutional requirements for them, which belong to the requirements of a conservative order, play a decisive role in the judgments of theoretical sociologists;

– that in modern sociological theories there is a gradual transition from an analysis of the possibilities of establishing individual freedoms to issues of ensuring order and control, etc.

Based on “Science of Logic” by Hegel, the authors pay special attention to the analysis of the logical-epistemological component in modern sociological theories, which required a kind of inventory of the judgments used by theoretical sociologists. Three main types of sociological judgments have been identified:

– judgments of understanding, addressed to the minds of others in an orientation towards a common understanding of reality;

– reasoning judgments addressed to the feelings of others (for example, like in sermons) with the purpose to influence their consciousness in order to attract them to something, or, vice versa, to distract them;

– reflexive judgments (the most rare), addressed by sociologists to their own sociological mind in order to clarify their own theoretical and social positions.

In addition, the need to divide sociological theories into two categories is justified: Science and Art, i.e. actually scientific and deviating from them on one or another basis.

Key words: Art, Science, theory, sociological theory, modern sociological theory, concept, game of concepts, judgment, concept judgment, resonant (resonant) judgment, reflexive judgment.

УДК 316.4

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2022.93.3>

YU. V. ROMANENKO

Doctor of Sociological Sciences, Professor,
Professor at the Department of International Media Communications
and Communication Technologies
Institute of International Relations
of Taras Shevchenko National University of Kyiv

**JOSEPH BROZ TITO: SOCIAL PROJECT
OF THE SFRY THROUGH THE PRISM OF VISUAL
ANALYTICS AND SOCIAL SYSTEMOLOGY
IN INTERNATIONAL RELATIONS (PART 1)**

It's stated that Tito's set of identities shows the features of the autopoiesis of the so-called fragmented society, a society – a social aggregate that was created as an imitation of the disappeared Austro-Hungarian Empire, in which, in the final period of its existence, the confederal social project of the United States of Greater Austria was articulated. Tito in Yugoslavia, in a shortened historical perspective, first implemented an aggregate pan-Yugoslavist “gluing” of six republics in an imperial manner; and in the 70s he took a course towards regional decentralization.

It's stated that the traits that brought two seemingly different societies closer together was dictatoid political absolutism, which Tito tried to eclectically combine with “revisionist” Marxism, cultural-regional pluralism, industrial self-government, hedonistic and consumerist social morality, and the economy of labor export and mass consumption based on external loans. Historical and psychobiographical events, in particular – the Balkan genocide of Croats against Serbs during the NGH period and the emergence of a poor family in conditions – contributed to Tito's disidentification with the ethnic identity of the Croats.

It's noted that being in a left-wing radical (communist) environment contributed to the combination of imperial and communist cosmopolitanism in the propaganda metanarrative of the SFRY, which will become for Tito an ideological instrument for integrating the non-integrating ethnic groups of the Yugoslav federation, artificially kept together during his reign. For the religious and national-ethnic self-identification of Tito, the key event was the move to Vienna, which, as the capital, represented the cultural space of ritual Roman Catholicism. Tito's biographical frustrations in individual attempts to make a career as a minister were recursively reinforced by secular Christian-Catholic values, which contributed to the final formation of an atheist-conformist and ritual-Catholic religious identity. The latter circumstance in socialist Yugoslavia resulted in the practice of simultaneously converting Catholic and Orthodox churches into houses of culture, warehouses and barracks, and Tito's guest visits to Orthodox and Catholic monasteries with generous gifts. For most of his life, Tito positioned himself as an atheist, from time to time blurting out about himself as a Catholic, which, however, was typical of the bearer of a diffuse religious

identity. In national-ethnic identities, the same recursion of diffusion, ritual and duality took place.

It's specified that Tito's philosophical, ideological and moral identities reflected attempts to combine inconsistent nationalism / chauvinism with communist cosmopolitanism. The ideology of equality of all national and ethnic communities in Yugoslavia was more of a decorum for the nationalist and ethnocentric course of non-alignment in international relations and confederation within the state than a real vector of the development of society. The attitude of Tito himself and the Titoites to communism as an ideological doctrine was more cynical, nihilistic and pragmatic than consistently accepting. Tito's characteristic deficit of value consciousness presupposed the use of philosophical and ideological linguistic games rather than reliance on Marxism as a real philosophy and ideology.

It's noted that using the geopolitical authority of the USSR, Tito initially tried to implement the pan-Yugoslavist project of a consociational aggregate society in the form of an unrealized version of the "united states" of Greater Austria, which, in addition to six socialist republics and two autonomous socialist territories, would also include Bulgaria and Albania. Later, due to disagreements with Stalin, Tito had to confine himself to a society-aggregate of a quasi-imperial type, which, again, was represented in Austria-Hungary before the reformer Franz-Ferdinand, who did not manage to implement the territorial-political reform.

It's stated that in Tito's social status identity, nomenclature identity was realized as a reverse-revanchist form of eclectic mixing of peasant and proletarian social identities (with incomplete identification) with the identity residues of social groups in a transitional (modernizing) society that combines feudal institutional superstructure and social stratification with elements of a market economy culture and consumerism. Tito's nomenclature identity, in contrast to similar identities of political elites in the USSR and neo-Stalinist societies, did not acquire a pronounced despotism and malignant torture.

The latter circumstance was due to the fact that the Tito party nomenklatura was recruited not from criminal-ochlotic elements, but from representatives of the industrial working class and peasantry, urban philistinism and the intellectuals, as well as from two ethnic groups-leaders of the Yugoslav federation, who managed to smooth out interethnic contradictions and temporarily tame the radicalized ethnic periphery. On the other hand, Tito's national-ethnic identities prevented the complete criminalization and oholisation of the Yugoslav party nomenklatura, since Tito himself was neither a consistent opponent of the bourgeoisie, nor the feudal patriciate, but secretly imitated both the first and the second with his way of life.

It's noted that Tito converted his professional identity as a metalworker into a political party nomenclature capital, in which this professional identity was only a legitimizing segment of his biography, which allowed him to receive unlimited privileges from the government. All that remained of her was fanatical car collecting.

It's stated that in family identity, Tito hesitated between inconsistent patriarchy (quasi-patriarchy) in the scenario of official promiscuity (choosing a partner based on the criterion of her "reliability" for the nomenclature environment), which was combined with elements of domestic prostitution and political favoritism (when it comes to Tito's last two wives). At the same time, the first type of identity dominated the second, while Tito's political entourage consisted of a part of the party nomenclature, with which he went to the conquest of power. As it will become clear from the second part of the article devoted to this topic, Tito's inconsistency in family choice, on the one hand, and the peculiarities of his

character structure led either to a breakdown in relations, or to political favoritism and attempts by wives-mistresses to influence the selection of his entourage and, in part, on politics (the influence on the latter can hardly be considered significant in comparison with attempts).

Key words: *social project of the SFRY, Tito, titoism, visual analytics, cultural and social systemology, sociology of international relations, identification of identities, higher value identities, ethnic identity, social identity, professional identity, family identity, gender identity.*

Formulation of the problem. The problem of any multiethnic community, where dividing lines between ethnic groups run through value identities, is both its heterogeneity and permanent conflict. When value identities are formed as a result of an autochthonous path of development and consistent choice, this allows a community to define its own cultural boundaries and recognize the right of communities coexisting with it to an autonomous path of development. The situation changes when higher value identities are formed by other societies as a result of external influence, the introduction, which not only disrupts the autopoiesis of the ethnic group that is the object of influence, but also distorts its historiogenesis, profanes its socio-historical time to a large extent.

The Yugoslav federation of the period of the establishment of the communist dictatorship of Joseph Broz Tito was able to develop for a certain period as a consocial community with a high level of latent conflict, religious-value heterogeneity and significantly weakened autopoieticity. How did Tito manage to assemble this cultural aggregate from heterogeneous ethnic groups that in different historical periods found themselves under the external influence of empires and whose value identities were, in a significant number of cases, the results of the cultural intrusion of these empires?

How did Tito, representing one of the ethnic groups-instigators of Serbocide (Croats), manage to act as an integrator leader without having sufficient cultural and educational capital? What identities inculturated by him made it possible to present a unifying Yugoslav metanarrative and build an original course for the development of society? In what visual projections can the value identities of a political leader be considered? The very formulation of these questions allows us to formulate a key research problem: how communist pan-Yugoslavism could be realized through the set of identities of Joseph Broz Tito as a dictator who managed to retain a good memory of himself, avoiding many extremes of Stalinist paranoia and despotic genocides, and how these identities were visualized in his microcosm of everyday life.

Analysis of recent research and publications. The literary sources of the first block devoted to the SFRY, according to the subject-thematic criterion, are represented by studies on historical Balkan studies and Yugoslav studies, biographical works dedicated to the personality of Joseph Broz Tito and numerous political and journalistic works thematically focused around Tito and Titoism [28-30; 32-33].

A. Evans, I. Banac, V. Dedier, E. Matonin, R. West, M. Djilas, V. Winterhalter, R. West and other researchers present from different sides the biography of Tito both in connection with the history of Yugoslavia and communist movement. It is these sources that provide extensive psychobiographical material that can be used for further visual-analytical portraiture. In the visual-analytical portrait of Tito, both psychophysiological and pathopsychological typologies are used, the application of which is based on the six-level algorithm of visual-analytical identification of identities described in the author's works [21-26].

In portraying Tito and identifying his identities, the author used the key provisions of cultural and social systemology, focused on the development of functionalist and neofunctional theory of identity by T. Parsons, N. Luhmann, S. Eisenstadt, E. Schills [10; 16-17; 37]. Understanding the personality as a «collapsed» (single) recursion of identities, and the recursion of identities – as «expanded» in the culture and society of the personality presupposes the identification of markers of recursion in the mental and bodily characteristics of the personality, and the mental and bodily characteristics of the personality (in the circumstances of the macrosocial influence of such a personality) – in projections on the social institutions of society and the features of its everyday life.

In the article are used the techniques of psychoanalytic identification and the appropriate methodology presented in the political psychoanalysis of S. Freud, E. Fromm, W. Reich, G. Lassuel and E.-V. Wolfenstein [8; 14-15; 18-20].

Purpose of the article. The aim of the article is a visual-analytical portrait of the personality of Joseph Broz Tito as a recursion of the identities of the Yugoslav society in connection with the socio-political order built during his regiment.

Statement of the main provisions. Valuable (religious, philosophical, ideological, moral and legal) identities.

In the religious identity of Tito, the two-main inconsistency of the failed religious choice between Catholicism and atheism manifested itself. After joining the communist movement, Tito, like most of the Stalinists, unconsciously “shared” the cult of hero-worship, which originated in the mythologies of pre-industrial societies. R. West, reproducing the psychological portrait of Tito according to V. Dedier, notes that Tito's mother dreamed of seeing Tito as a minister (a servant boy at a Catholic church). However, such a career trajectory was prevented by the priest, who gave him “a slap in the face, after which he never again crossed the threshold of the church” [27, Chapter 3].

The religious identity of Croatia as part of the Balkans was originally formed in intercultural confrontations and invasions of the culture of the two Slavic peoples of Catholicism, Orthodoxy and Islam. The Cyrillic alphabet and Orthodoxy coexisted with the Latin alphabet and Catholic churches, forming a motley mixture with the Islamic kuttabs of the Bosnian Serbs and

Albanians. Such a multivariate nature has had and has an indirect negative impact on both orthodoxy (in terms of an unambiguous understanding of doctrine / creed) and orthopraxia (application of the norms of religious law in everyday life). The multiplicity of religious identity recurs in other higher value identities, which, in the corresponding forms of value consciousness, correspond to non-constructive pluralism and eclecticism.

Tito's biography is that very lifelong attempt to reconcile the irreconcilable communities within the SFRY, ignoring their spiritual and value differences. Achieving unity in any community seems to be an important life-forming goal, followed by its functionality, peace, security and consensus. At the same time, no community could build unity while ignoring or forgetting the differences existing within it. The personality as a single representative of the community represents the community in miniature, its structural and functional recursion. And if a political leader is born in this community, then in his personality he expresses all his essential features, contradictions and problems.

R. West, as one of Tito's sympathizers, in the first chapter of his book *Tito: The Power of Force*, notes that, contrary to the statements of the foreign press and some of the Yugoslav demagogues, there are no "ethnic" differences between the warring parties of Bosnia-Herzegovina, since they are all close relatives – both in blood, appearance and language, and in its warlike spirit. **All that separates these people is the religion inherited from their ancestors** (*italics mine – Yu.R.*); those who profess Greek Orthodoxy call themselves Serbs, Roman Catholics – Croats, and unfortunate Muslims who are accustomed to calling themselves Yugoslavs or Bosnians are very often only nominally considered as such, because in reality they do not believe in anything"[27, Chapter 2] ...

In fact, the skeptical understatement of the role of religious differences is hardly justified from a scientific point of view and understanding of religion as the highest axiosphere, in which a particular community presents to the world its own vision of absolute values. Therefore, a realistic attitude to religion would imply the recognition that religion is not just everything that can divide people, but the most important of all that can divide them.

E. Matonin, one of the Russian researchers of Tito's biography, asks on behalf of many authors the question: "How did Tito succeed for more than thirty years under the slogan "Brotherhood! Unity!" to save the country, whose peoples, it would seem, only dream of cutting each other?" [11, c. 5].

Tito, as a representative of the South Slavic ethnic groups, shared a conditionally ritual attitude towards Catholic Christianity. As one of the common proverbs says, such people act according to the principle "at rest – to hell, in anxiety – to God." However, the indicated duality / duality in relation to Catholicism (as well as to Orthodoxy) did not prevent Tito, after coming to power, first to try by all available means to save Stepinats, then to endow Orthodox monasteries in a situation of infertility of his wife, and,

on the other hand, to allow taking care of themselves in the last days of life to Catholic nuns.

The psyche of a person is best revealed not where the person implements pro-social behavior, but where the masks of the latter “fly off” due to the person’s falling into an altered state of consciousness. In Tito, such altered states of consciousness were observed in situations of admission to a hospital in Russia, the death of children, as well as in the final period of life. In the Sviyazhsky hospital, where Tito spent 13 months with a through wound, he himself, reconstructing one of the episodes of this stay from the words of those who were in the same room with him, in a delusional state swears with the saints, who allegedly wanted to steal his things [41, p. ... 33, 34, 63, 64].

After the funeral of the son and daughter of Hinko and Zlatitsa, in early 1924, Tito erected a monument to them, in the upper part of the monument a Catholic cross and the inscription were carved: “Here rest in God’s peace Zlatitsa Broz, age 2, and her brother Hinko, age 3 days.” [11, c. 27].

In the following years of his rule of Yugoslavia, Tito will continue to demonstrate the same ambivalent attitude towards church and religion. Some churches and monasteries will be requisitioned and reorganized into military units, warehouses, and other civilian objects, some will be in a state of semi-desolation, which will not show any meaningful differences between Titoism and Stalinism.

The idealization of mother and motherhood was associated in Tito’s worldview with genicolatric and maternolatric “inclusions” in the religious dogma of both the Catholic and Orthodox denominations. saints, the Most Holy Theotokos and the Virgin Mary.

The cult elements of religious identity, maternolatric and feminolatric in origin, are signs of feminine and / or feminoid identifications in both Catholic and Orthodox men. The inculturation of the feminine-mother in the mental system of men, with the accompanying idealization of the female-mother principle as a spiritual-sublime (as opposed to the male principle, identified with rudeness, strength, power, despotism) conditions the accompanying male communities androphobia / homophobia.

The latent devaluation of masculinity corresponds to the conflict-tense relations between sons and fathers and the group narcissistic deficiency of men, which manifests itself in varying degrees of latent hostility and rejection. The identification of men in the cultural and ethical aspect with the pole of rudeness, strength, power and despotism presupposes the formation of such an ideal I (Ego-ideal), in which interactions with both men and women are based on emotional morality and aesthetic maximalism. Overestimated claims, a combination of pride and humiliation while maintaining a mask of equanimity, a weakening of the ability to process toxic emotions (in fact, the ability to forgive) are accompanied by false communications and manifestations of false friendships.

Such false friendship, as the number of microcommunications with false friends and girlfriends from the corresponding ethnic environment grows,

destroys social capital, feelings of mutual trust and security, which undermines the primary ethnocentrism necessary for the formation of a socio-historical “security territory”. False friends turn into traitors to each other, calling on real enemies and rivals to mediate in endless disputes over the primary determination of their own worth.

Tito managed to partly “get out of the dry” out of the above processes of moral erosion, partly due to the influence of Stalinism, which as an ideology contains elements of group paranoia and group idealization. This group paranoia instilled during his studies in Moscow, which is partly criminal-minority, partly ethnic in origin, allowed Tito in his ascent to the Olympus of power to keep Yugoslavia from an internal split during his lifetime and to put up a barrier to interventions from both the Euro-Atlantic / European and the Soviet bloc. On the other hand, Tito did not show any militant dogmatic atheism and blasphemous abusive attitude towards Christianity, and in one of the sources he even called himself a Catholic.

Moral erosion in Tito’s psyche was also overcome through contact with the Austro-Hungarian and German culture and occupying societies, which demonstrated a high level of social cohesion [42, p. 9].

Ideology, theory for Tito, as noted by M. Djilas, were “inseparable from politics. True, he does not turn ideology into an instrument of power – which is typical of the Soviet leadership. But he will not separate power from ideology: ideology, “consciousness”, for Tito – only the other side of power. “ In ideology, Tito found himself, using the jargon of the Stalinist orthodox, a communist revisionist. “If Tito had been analyzed according to communist doctrine, it would have turned out – more because of his royal lifestyle than because of his authoritarian rule – that he is one of the most inconsistent, most ‘non-communist’ rulers. And despite this – and in fact, this is precisely why – he is one of the most successful” [35, p.51].

In fact, the ideological difference between Titoism and other varieties of “socialism in a single country” turns out to be completely insignificant. This version of socialism presupposes not an evolutionary maturation of societary and social solidarity, a gradual departure from the bourgeois-corporate model of a liberal-type night watchman state towards a social rule-of-law state with a democratic representation of civil society, but a direct seizure of power and occupation, the acquisition of “state independence” and the building of ideology on the basis of a “mishmash” of social democratic verbalism and Leninist party monopoly” [35, p. 57].

Tito’s national and ethnic identities. The absence of religious monotony, the diffusion of religious identity, and the underdevelopment of the ideological and socio-moral structures of self-reference determined Tito’s search for ego-ideals in the person of representatives of the elites of other nations. His ethnic identity was formed at the intersection of Croatian, Slovenian, German and Hungarian cultural influences, he was a multiethnic. Historians of Yugoslavia and biographers of Tito [11; 34; 39] note that his “lingua franco” was German. At the same time, Tito, as the son of a

Croatian and a Slovenian, being a biethnor by birth, later became a multiethnor and a “multifile” thanks to his movement across cultures and continents.

Fighting as part of the Austro-Hungarian army, Tito inevitably ended up in the camp of the Austro- and Germanophiles, who received their starting inculturation from the Latin-Catholic (Austro-Hungarian) cultural system. Roman jurists, regarding the strength and significance of primacy in time, noted: “qui prior tempore, potior est jure” (“who is the first in time, he is the strongest in law). Thus, the first cultural imprints of Tito’s identity (and the strongest in the manifestations of his ethnic identities) were Croatian, Slovenian and Austro-German.

Staying in the imperial social environment of Austria-Hungary affected Tito’s multi-ethnicity in the aspect of unconscious imitation of the Austrian and Hungarian military-monarchical elites. His early introduction to music, dance, literature took place under the influence of Austrian rationalism, pedantry, self-esteem, performative stiffness, emphasized theatricality of the behavior of the designated groups.

The space of political parties and philosophical circles, opera, theater, the grandeur of administrative buildings and industrial giants, petty-bourgeois consumerism of small shops mixed with brothels, cabarets, music halls, cinema salons was primary in the formation of Tito’s cultural imprints, which reproduced that very combination of cold rationalistic and the idealistic greatness of the image of power of the feudal patrician of Austria-Hungary and the hedonistic everyday life of the man in the street. Zagreb, Belgrade, and other large cities of Yugoslavia during the reign of Tito will become imitators of Vienna. Tito himself, after coming to power, will appropriate the palaces of the feudal nobility and will use them for his own needs, and the ordinary Yugoslavs, after some “tightening the screws” and a witch hunt in the face of the Stalinists, will allow, as they say, to consume and enjoy elements of bourgeois luxury unheard of for the USSR ...

In the rejection of Stalinism as philosophy and ideology, contacts with the British, Germans and Russians played the role of influencing Tito’s philosophical and ideological identity. With the weakened self-reference of the Croat, Tito looked closely and listened to those from whose side he expected to receive personal help and personal services in gaining and strengthening his own power. His close friend Milovan Jilas, who underwent a metamorphosis from friend to enemy, and in the opposite direction, would later blame Tito’s value deficiency and materialism. Jilas himself, however, supposedly shared the same defect of value consciousness as Tito, since he understood ethical principles primarily in a personalistic and aesthetic way.

A preoccupation not so much with morale as with aesthetic image played a role in Tito’s internalization of the British identity. Upon the arrival in Yugoslavia of General Korneev, as West notes, “Tito met Korneev with ill-concealed hostility,” which was facilitated by the luxurious ceremonial surroundings of the general himself and his escorts, which clearly contrasted with the field inconveniences of partisan life. Considering Tito’s

psychobiographical experience associated, on the one hand, with the despotism of his father, and on the other hand, with the socio-political despotism of the Stalinists during his stay in Russia, contacts with the Soviet mission contributed, rather, to a disengagement with the national and ethnic identities of Russians.

Tito, however, used the classic divide and conquer principle, demonstrating to Korneev and his mission that their status in his “residence” could not be higher than that of the British. Korneev himself experienced a state of confusion, from time to time “pouring out his soul” to Churchill’s emissary to Maclean, constantly complaining and asking questions about who was in command of the partisans, about what he received evasive and mocking answers from Maclean himself with a proposal to try to command the partisans himself.

Korneev and those accompanying him behaved emphatically rude, showing Tito’s surprise at the lack of specially prepared toilets. In this case, such “manifestations” of the ideology of “Soviet non-nobility”, which was only a decorum for ochlotic social groups, could, highly likely, cause an internal conflict in Tito. Even assuming that Tito did not display a good understanding of the ideological and moral advantages of the British military, he could at least appreciate the pronounced superiority of the latter in tolerance of inconvenience. On the other hand, he was irritated by the “plebeian” intolerance of Korneev and his retinue towards the military field disorder. One of the circumstances of irritation could be – no matter how banal it may seem – drunkenness, which, as a fact of Tito’s biography, was familiar to him firsthand. Tito’s father, Croatian Franjo Broz, in a state of alcoholic intoxication, was prone to assault for no particular reason, as indicated by V. Dedier [31, p. 151].

As West notes, “While it is clearly not true that McLean and his British colleagues turned Tito away from Stalinism by introducing him to liberal views, these views undoubtedly made a strong impression on the latter. Despite his Marxist convictions, Tito has always tended to judge people by their actions, not their convictions. When Djilas returned from his “March consultations” in 1943, Tito was eager to hear what he thought of the German officers, suggesting that the spirit of chivalry had not yet faded in them. Tito watched the British officers just as closely. As we will see, when compared with the Russians, he gave preference to the British” [27, Ch. 10].

Taking into account linguistic identity as one of the markers of ethnic identities, there is sufficient reason to join the point of view of Tito as a “foreigner” (Austrian) in Yugoslavia, since “from foreign languages he knew German best of all,” states Djilas [35, p.22]. In Croatian, Tito spoke with a strange (non-Croatian) accent, while speaking Russian, English and Kazakh, which were peripheral rather than central for understanding Tito’s linguistic identity.

Tito’s social identities. A generalization of the data presented in biographical works and sources on the history of Yugoslavia allows us to

talk about Tito's peasant-proletarian social identity. He himself comes from a large peasant family (15 children, 8 of whom died), the head of which, the father of Tito Franjo Broz, suffered not so much because of poverty, but because of a trusting guarantee associated with the issuance of guarantees for other people's bills. Tito's mother was also a peasant, and Tito himself went through the path of becoming a representative of the working class, which joined the left-wing radical movement and therefore managed to set the vector of upward vertical mobility in changing the social stratum in which he himself was, and in which, after the conquest of power, Yugoslavia was.

In everyday actions and social practices, as will be shown below, Tito recognizes the residuals of the social identities of the feudal-monarchical society, which speaks not only in favor of the point of view of similarity between the feudal and socialist social order, but also the theory of social priming / imprinting. As a half-peasant and half-proletarian, Tito was partly shy of both his peasant and proletarian origins, a marker of which is his chosen image-building strategy, in which Tito asserts not the ascetic-paramilitary image of the proletarian leader, but a respectable businessman in a bourgeois manner. In the above, the influence on Tito of the inculturated Austro-Hungarian and Anglo-Saxon identities affected, which correlatively reflected on the development of the project of Yugoslav socialism.

Tito's professional identities. Tito's professional identity was affected by the incompleteness of his career in the industrial sector, which, in turn, predetermined the trajectory of vertical mobility in the direction of the party nomenclature. M. Voslensky in his work "Nomenclature" contains the idea that the communist pair nomenclature, as "non-nobility", recruited into its midst those who were marginalized in relation to their primary professional group and did not achieve much success in it. Voslensky would later write that it was precisely such people who became the backbone for the nomenclature clientele [1].

West also notes that Tito was ashamed of his worker-peasant origin and lack of education, which, of course, did not contribute not only to his professional development as a worker and metal engineer, but also as a person with any subject-centered hobbies. E. Matonin writes that "in the fall of 1910, Josip finished his studies and became a qualified metalworker" [11, p. 28]. Integration into the environment of left-wing radicals assumed that professional occupations served, first of all, as an official legal cover for propaganda. In this aspect, Tito differed little from the representatives of the marginal ethnic and social subgroups that became the base for the left parties. On the other hand, Tito's social script in the industrial sector and his realization as a representative of the industrial / proletariat can be considered an established fact of his biography.

M. Djilas in his work "Tito, my friend and my enemy" states Tito's weak intelligibility in literature, philosophy and art, noting that "Tito's knowledge is small – it could not be extensive, since his education was meager:

he graduated from the initial school and studied plumbing. And yet he knew much more than his poor and poor education gave him. “Djilas considers his oratorical skills “extremely bad”, which becomes obvious from the weakness of reports on “foreign and domestic policy”, and first of all – speeches in public places, which he (Tito-Yu.R.) uttered especially often. Djilas emphasizes that “Tito spoke at full or medium strength only on acute specific issues” [35, p. 20-21].

Tito Djilas considers his professional knowledge to be familiar with various machines and mechanisms in the field of technology and the expression of an expressed interest in new products. Tito, from the point of view of Jilas, was also versed in agriculture, in particular, in the technique of winemaking. In general, Tito’s knowledge, as judged by Jilas, was both extensive, fragmentary and superficial. He knew “a lot and many things” and knew little about anything deeply, except for “his locksmith’s specialty, which, in fact, he was ashamed of” [35, p.21].

This became not only a positive for Tito’s narcissistic deposit in the professional sector, but also allowed him not to merge with the criminal-ochlotical elements, which in the communist parties led the latter to ideological and organizational-political degeneration. This happened, for example, in the USSR, where the criminal “zhiganat” of the Stalinists assimilated the remnants of intellectuals and doctrinaires by expulsion or physical destruction, and also launched subsequent elitocidal campaigns to eliminate competitors. Tito, paradoxically, managed to form his entourage, if not from the proletarians, then at least from the representatives of the petty-bourgeois social groups. The latter circumstance contributed to the departure from the torture orthodoxy of the Stalinists, who felt the sexual and political pleasure of mockery the population, poverty, hunger, lice and despotic omnipotence.

Tito’s family identity. In the primary Tito family, the structuring of relations was set by the model of matriarchal idealization, when the moral purity and sublimity of the mother was opposed to the brutal despotism of the father. For Tito’s character, this had twofold consequences: on the one hand, partial disidentification with his father along the line of higher value identities, which meant reconfiguring the character in the vector from unbalanced psychopathic to hysteroid psychopathic and increasing the influence of the bearers of German-Austrian and Anglo-Saxon identities. The emotional imbalance of the father, a Croat by ethnicity, can be considered as ethnospecific, taking into account the interrupted unfinished history of Croatia, the constant competition with Serbs and the cultural provinciality of Zagreb in comparison with Belgrade, as well as socially and economically determined poverty, large families and spatial deprivation. Tito’s psyche converted the conflict with his father into the internalization of paternal images from the Austro-Hungarian cultural and social environment, American cinematography, political communications with the British during the organization of the partisan movement in Yugoslavia.

The affective despotism of the Russians also “didn’t suit him,” not least because of the experience of object relations both with his father and

because of structural factors that weaken paternity in societies with weak state-forming groups.

Tito's family identity is best described in terms of polygamy and official promiscuity. As an inconsistent Marxist (whom the Stalinists had betrayed ideological "anathema" for his revisionist views and socio-political choice of the SFRY), Tito allowed himself to combine elements of a bourgeois-hedonistic way of life with external acceptance of the doctrine of non-acquisitiveness and false communist asceticism. His five-time marriage and three-time wedding, combined with extramarital affairs, represents an internal struggle between an inconsistent patriarchy with elements of biarchy and the ideocratic geischism-heterism inherent in the communist environment. Biographers describe Tito's 5 wives:

- Pelageya (Regiment) Denisovna Belousova (1904-1968). She married Josip in Omsk. Four children were born: the first died in infancy, the other two (Zlatitsa and Hinko) died in childhood. Zharko's fourth son survived. After a divorce from Josip, she gave birth to a daughter, Nina.

- Anna Köning (German Anna Köning), known under the pseudonym Elsa Lucius Bauer (1914-1937). She married Josip. She was shot in 1937 in Moscow on charges of spying for Germany.

- Hertha Haas (1914-2010). Did not marry Josip. She gave birth to a son, Alexander "Misha". After a divorce from Josip, she gave birth to two more daughters.

- Davoryanka Paunovich (1921-1946). Did not marry Josip. She was sick with tuberculosis, was treated in the USSR, but soon returned to Yugoslavia and died.

- Jovanka Budisavljevic-Broz (1924-2013). She married Josip. In the 1970s, she was accused by her husband of plotting a coup and was placed under house arrest, although she herself believed that her arrest was not her husband's initiative. The verdict was canceled only by Vojislav Kostunica in 2000. Since 2009, she has been a full-fledged citizen of Serbia [4-5].

From the above list, one can see a pattern associated with Tito's gradual return to Croatian-Serbian-Slovenian identities during «primary experimentation» with carriers of Russian and German identities, which determines his ethnic predisposition to women with unbalanced hysteroid-psychopathic features. The pattern of the latter is culture-specific. Tito's processing of his experience of intercultural communication with Russia and Austria-Hungary was partly through his family relations. In this aspect, family identity is a recursion of compatibility / incompatibility of higher identities (in particular, ethnic ones) with each other. Tito's experience of internalizing Austro-Hungarian and Russian ethnic identities was associated with the First World War, which included, on the one hand, honors and recognition (receiving an award personally from the emperor), on the other hand, the experience of defeat in Russia and hospitalization on the brink of life and death.

However, the question of the marriage of a communist for the communist himself was originally a party issue, especially when it came to the

period of existence of the Comintern, which served as an oversight service to both party functionaries and their wives. Tito's first marriage with Pelageya-Polka turned out to be both frustrating and traumatic and separating at the same time. Moreover, this separation allowed him not only to be forced to lose his wife, but also to reconsider his attitude towards Stalin and Stalinism as a system as a whole. According to R. West's version (which should be considered not entirely reliable), while Tito was in prison, his wife Pelageya returned home to Russia, where she fell in love with another man, and left her son Zharko, leaving him wandering in orphanages" [27, Ch.4]. According to Jilas, "Tito's unfaithfulness deeply hurt, but in those days the party looked askance at such manifestations of "bourgeois feelings". And although after leaving prison there was no woman who would expect Tito, he still, being free, the first thing he did was bought himself a new fashionable suit, «which, of course, did not betray his hysterical exhibitionism of a member of the lower class.

In other sources, the relationship between Polka, the son of Zharko and Tito is presented in a different version. Someone Ivan Ochak, a political emigrant from Yugoslavia who knew Pelageya, cites her version of the break with her husband: "We met immediately after Tito arrived to work in the Comintern. We had a long conversation. Broz confirmed that he received my letters and money, which I regularly sent him from Kazakhstan to the Maribor prison. Most of all he was interested in where Zharko was, since he really wanted to see his son. However, I could not give him an exact answer to this question, because at the time when I worked in Kazakhstan, little Zharko was often transferred from one orphanage to another ..." [40].

Anna Ochak, Ivan's wife, added: "Pelageya told me:" He lived in one country, I in another, how could we remain husband and wife when we are separated by such a distance? " Pelageya studied at KUNMZ (Communist University of Western National Minorities) and could not keep a child with her, this was a rule that applied to all students. And Zharko was in a special boarding school for the children of the Comintern employees, a decent privileged institution, not at all in an orphanage for homeless orphans, as one might think with a wild imagination. However, for Pelageya, the great distance became fateful, and she married the Comintern member P. Rogulev, and a little later, having received two prison sentences for Tito from Stalin, in March 1967 she died of a heart attack at the age of 62 [40].

Anna Koenig and Hertha Haas in Tito's promiscuity turned out to be transitional objects, having mastered which he socially and mentally integrated into the communist environment, realizing conquering fantasies in relation to women, representing, within the framework of his set of ethnic identities, one of the successful state-forming ethnic groups (Austrians as an ethnic subgroup of Germans), which allowed himself to internalize the cultural identity of the Austrian Germans at the level of bodily appropriation.

However, the relationship with two German women can also be explained in terms of biological competition, which Tito showed due to a

certain deficit of doctrinal, journalistic, oratorical abilities. Up to old age, he understood his own “muzhishness”, and such a deficit could become motivating for gender competition in the male environment of the Comintern, in which men from low-status groups tried to overcome their own envy, increase self-esteem, and integrate with more ideologically advanced men from the party environment, taking possession of the women belonging to them. Such mastery is partly a manifestation of deficient political homosexuality in hysterical personalities (who cannot, or very weakly, can convert sexual motives into political actions, “merging” and “dissolving” active-penetration fantasies in political voluntarism, as did, for example, Stalin, Hoxha and Pavelic), in part by the positive impact of advances in gender competition for Tito’s sexual narcissism.

Ethno-cultural separation from Russia and mental separation / depreciation of the female world thanks to Tito’s first wife coincided, which allowed him to differentiate (despite a certain underdevelopment of value-theoretical consciousness) political and sexual, personal-intimate and social, and convert benign narcissism in the future the course of the development of Yugoslavia. The most significant for Tito’s family identity turned out to be Davorianka Paunovich (Zdenka, nicknamed “Horvat”), to whom Tito was ready to endure her fits of rage, frequent tantrums and showdowns, which reflected Tito’s own alexithymia. At the same time, Tito had not only freedom of choice in relation to partners, but also matched his point of view with the point of view of party comrades, in particular – Rankovich, who was aware of his intimate preferences.

Behind this position was not only the interference of the party in Tito’s intimate life, but also his more mature (in comparison with Pavelic) attitude towards women as a biological or social fetish object. Relations with Zdenka did not remain without evaluative reactions to her antics on the part of Djilas, Rankovich and other Titovites, who were by no means going to indulge Zdenka in her tantrums. This, however, did not prevent Tito from burying her in the garden of the White Palace. and, according to the Minister of the Interior Rankovic, to be “very upset” by the death of Zdenka. In the Stalinist USSR, the condition for the success of sexual harassment was the administrative status of the harassment. If it was significant, then sexual success was guaranteed both due to the motives of banal physical security and economic interest (when “harassment” took place on the part of representatives of the nomenklatura or non-nomenklatura officials who held positions in the trade apparatus or other sectors related to the redistribution of material benefits).

But Tito’s Yugoslavia was markedly different from Moscow and Leningrad in the level of despotic omnipotence of the nomenklatura. Yes, and Tito, unlike Stalin, was a supporter of a different gender morality, since he passed gender inculturation in the European environment, which means he knew a lot about flirtation and the advantages of sexual liberalism. It is also worth noting that after the hysterically unbalanced Zdenka, as well as

after the end of the war and the struggle for power, supporters of the left-wing pseudo-Puritan “ideological asceticism” prevailed in Tito’s entourage.

In general, the attitude of the communists to the problems of sexuality and gender fluctuated in a wide continuum from the promiscuous harassment of the 20-30s, when each Komsomol member had to provide her own body like a glass of water to the Komsomol on demand, to the Stalinist political and criminal homosexuality and false asexuality, which became an arrangement for any repression against biological sexuality, implemented outside the class-corporate “communist morality”. As R. West notes, “Belgrade was not like Stalin’s Moscow, where the party bosses just had to point a finger at any ballerina from the Bolshoi Theater they liked. There were no problems, since everyone knew that the disobedient women and their families were awaited by the GULAG”[27, Ch. 10].

The head of the protocol service, Tito, says that the affair with Jovanka Budislavljevic-Broz, whom Djilas described in 1946 as “a spectacular, beautiful, extremely attractive, full of health Serb woman, dark-haired and white-faced”, was quite harmonious. Relations with Tito went wrong on the eve of another visit to China, when Yovanka issued an ultimatum to Tito that if a number of members of his political entourage went to China as part of a delegation, she would not go there. The head of the protocol service notes that Yovanka, like many wives, preferred to gossip at home, until this gossip began to overlap with politics. After the designated visit, Jovanka’s obstinacy exceeded the limits of Tito’s tolerance. She stopped communicating with him at all, until his death in the Ljubljana hospital in 1980 [38].

However, Yovanka’s behavior changed from initial modesty to pathological lust for power and permissiveness. Putting pressure on the propaganda press in Yugoslavia, Yovanka made sure that, instead of the protocol-impersonal “president with his wife,” individualizing phrases such as “the president with his wife Jovanka” began to appear in the newspapers. Moreover, she “interfered in the work of important state bodies, personally got acquainted with secret documents,” which “in the end” ... provoked the opposition to take decisive steps [38].

According to the version voiced in both scientific and publicistic sources, Jovanka allowed herself not only to rotate the staff of Tito’s residence, but also to make a selection surrounded by ministers. In 1976, she allegedly entered into negotiations with a group of Serbian generals and tried to participate in a coup. She was also brought forward unproven suspicions of espionage in favor of the USSR. Tito tried to educate Jovanka with the use of communist-Makarenko technologies “in the collective and through the collective”, creating a special commission, in which, rather, he achieved not success, but a fiasco. Tito’s entourage presented him with the same dilemma as Jovanka: “Jovanka or the state.” In order to finally get rid of any presence of Yovanka in politics, in 1980 she was placed under house arrest, in which she remained until 2000 [7].

Jovanka's influence on the politics of the SFRY was part of the internal conflict of identities of Tito himself: already under pressure from the environment, he had to choose between a power-hungry female sensibility that interfered with politics (as is the case in matriarchal societies, whose Slovenian identities were represented in Tito's psyche) and a rational-state expediency of patriarchal and androcratic Austro-Germanic societies. During Tito's tenure in power, the latter steadily "prevailed" over the former.

Conclusions. Tito's set of identities shows the features of the autopoiesis of the so-called fragmented society, a society – a social aggregate that was created as an imitation of the disappeared Austro-Hungarian Empire, in which, in the final period of its existence, the confederal social project of the United States of Greater Austria was articulated. Tito in Yugoslavia, in a shortened historical perspective, first implemented an aggregate pan-Yugoslavist "gluing" of six republics in an imperial manner, and in the 70s he took a course towards regional decentralization.

The traits that brought two seemingly different societies closer together was dictatoid political absolutism, which Tito tried to eclectically combine with "revisionist" Marxism, cultural-regional pluralism, industrial self-government, hedonistic and consumerist social morality, and the economy of labor export and mass consumption based on external loans. Historical and psychobiographical events, in particular – the Balkan genocide of Croats against Serbs during the NGH period and the emergence of a poor family in conditions – contributed to Tito's disidentification with the ethnic identity of the Croats.

Being in a left-wing radical (communist) environment contributed to the combination of imperial and communist cosmopolitanism in the propaganda metanarrative of the SFRY, which will become for Tito an ideological instrument for integrating the non-integrating ethnic groups of the Yugoslav federation, artificially kept together during his reign. For the religious and national-ethnic self-identification of Tito, the key event was the move to Vienna, which, as the capital, represented the cultural space of ritual Roman Catholicism. Tito's biographical frustrations in individual attempts to make a career as a minister were recursively reinforced by secular Christian-Catholic values, which contributed to the final formation of an atheist-conformist and ritual-Catholic religious identity. The latter circumstance in socialist Yugoslavia resulted in the practice of simultaneously converting Catholic and Orthodox churches into houses of culture, warehouses and barracks, and Tito's guest visits to Orthodox and Catholic monasteries with generous gifts. For most of his life, Tito positioned himself as an atheist, from time to time blurting out about himself as a Catholic, which, however, was typical of the bearer of a diffuse religious identity. In national-ethnic identities, the same recursion of diffusion, ritual and duality took place.

Tito's philosophical, ideological and moral identities reflected attempts to combine inconsistent nationalism / chauvinism with communist cosmopolitanism. The ideology of equality of all national and ethnic communities

in Yugoslavia was more of a decorum for the nationalist and ethnocentric course of non-alignment in international relations and confederation within the state than a real vector of the development of society. The attitude of Tito himself and the Titoites to communism as an ideological doctrine was more cynical, nihilistic and pragmatic than consistently accepting. Tito's characteristic deficit of value consciousness presupposed the use of philosophical and ideological linguistic games rather than reliance on Marxism as a real philosophy and ideology.

Using the geopolitical authority of the USSR, Tito initially tried to implement the pan-Yugoslavist project of a consocialist aggregate society¹ in the form of an unrealized version of the «united states» of Greater Austria, which, in addition to six socialist republics and two autonomous socialist territories, would also include Bulgaria and Albania. Later, due to disagreements with Stalin, Tito had to confine himself to a society-aggregate of a quasi-imperial type, which, again, was represented in Austria-Hungary before the reformer Franz-Ferdinand, who did not manage to implement the territorial-political reform.

In Tito's social status identity, nomenclature identity was realized as a reverse-revanchist form of eclectic mixing of peasant and proletarian social identities (with incomplete identification) with the identity residues of social groups in a transitional (modernizing) society that combines feudal institutional superstructure and social stratification with elements of a market economy culture and consumerism. Tito's nomenclature identity, in contrast

---

¹ Bogards, Haymes and Leiphart [47] state the growing importance of consocialism as an ideology for the peaceful settlement of conflicts in a society of increasing polarization and fractionation. It is the ideology of a society made up of "deeply polarized and divided societies" within itself. According to the authors, "consocial democracy" as a special political regime in such societies arises as an alternative to "majority rule with its inherent polarizing features" and political populism (since "... him, "based on the division of power between political elites"). In Yugoslavia, a consocial project was implemented on the basis of the division of power between regional political elites, but after Tito's death, these elites switched to destructive ethnocracy, which turned Yugoslavia into a failed state.

Brendan O'Leary in his article [48] examines the contradiction between the supporters of the consocialist and centripetal ("centripetal" in the author's terminology) paradigms (D. Horowitz, B. Reilly, A. Wimmer), believing that "both philosophical schools recognize the possibility of a long interethnic conflict; share a similar sociology of such conflict; and criticize the transfer of Westminster-style arrangements, especially the "selection of winners" in single-member constituencies, into the post-colonial world. " Tito, being more of an unconsciously pragmatic supporter than an ideological apologist of the consocialist paradigm, in the logic of Brendan O'Leary, considered the unalloyed "majority approach" of Soviet despotic Bolshevism (with the physical elimination of all social groups potentially dissatisfied with the socialist order) "potentially catastrophic"; as a politician, he recognized "constructive opportunities in agreements on the division of powers in the center ..." of the SFRY political system "... in combination with territorial decentralization ..."; and rejected the "ethnic extremism" of Serbs, Croats, Montenegrins, etc.

Tito, as a pragmatic consocialist in the last decade of his rule, gave "... preference to collegial executive institutions such as a collective presidency, double premiership ..." make statements "... from more than one party," seeking to "... encourage more moderate hardliners to negotiate and support power-sharing," thus avoiding ethnic radicalization and ethnic conflict in the SFRY.

to similar identities of political elites in the USSR and neo-Stalinist societies, did not acquire a pronounced despotism and malignant torture.

The latter circumstance was due to the fact that the Tito party nomenklatura was recruited not from criminal-ochlotic elements, but from representatives of the industrial working class and peasantry, urban philistinism and the intellectuals, as well as from two ethnic groups-leaders of the Yugoslav federation, who managed to smooth out interethnic contradictions and temporarily tame the radicalized ethnic periphery. On the other hand, Tito's national-ethnic identities prevented the complete criminalization and oholisation of the Yugoslav party nomenklatura, since Tito himself was neither a consistent opponent of the bourgeoisie, nor the feudal patriciate, but secretly imitated both the first and the second with his way of life.

Tito converted his professional identity as a metalworker into a political party nomenclature capital, in which this professional identity was only a legitimizing segment of his biography, which allowed him to receive unlimited privileges from the government. All that remained of her was fanatical car collecting.

In family identity, Tito hesitated between inconsistent patriarchy (quasi-patriarchy) in the scenario of official promiscuity (choosing a partner based on the criterion of her "reliability" for the nomenclature environment), which was combined with elements of domestic prostitution and political favoritism (when it comes to Tito's last two wives). At the same time, the first type of identity dominated the second, while Tito's political entourage consisted of a part of the party nomenclature, with which he went to the conquest of power. As it will become clear from the second part of the article devoted to this topic, Tito's inconsistency in family choice, on the one hand, and the peculiarities of his character structure led either to a breakdown in relations, or to political favoritism and attempts by wives-mistresses to influence the selection of his entourage and, in part, on politics (the influence on the latter can hardly be considered significant in comparison with attempts).

Bibliography

1. Восленский М. С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – М.; Берлин: Директ-Медиа, 2019. – 662 с.
2. Дедиер В. Говорит Тито: его автопортрет и борьба со Сталиным. Лондон, 1953
3. Д. В. Ефременко, Е. Ю. Мелешкина. ЮГОСЛАВСКИЙ МЕТАНАРРАТИВ И СОВРЕМЕННАЯ ЮГОНОСТАЛЬГИЯ В СТРАНАХ ЗАПАДНЫХ БАЛКАН.- ПОЛИТЭКС. 2020. Том 16, № 1, с. 78-100
4. Йосип Броз Тито. – Электронный ресурс. – Режим доступа: https://wikipedia.tel/%D0%91%D1%80%D0%BE%D0%B7_%D0%A2%D0%B8%D1%82%D0%BE_%D0%98%D0%BE%D1%81%D0%BF#%D0%96%D1%91%D0%BD%D1%8B_%D0%B8_%D0%B4%D0%B5%D1%82%D0%B8
5. Йосип Броз Тито. – Электронный ресурс. – Режим доступа: https://www.wikiwand.com/ru/%D0%91%D1%80%D0%BE%D0%B7_%D0%A2%D0%B8%D1%82%D0%BE_%D0%98%D0%BE%D1%81%D0%B8%D0%BF

6. В.В. Костенко, А. А. Новик. ОТНОШЕНИЕ К СОСЕДЯМ ДРУГОЙ РАСЫ: КЕЙСЫ АЛБАНИИ И КОСОВО ЭТНОГРАФИЯ / ETNOGRAFIA. 2019. № 2 (4), с. 101-127.

7. А. Куге. Где жила последние 30 лет Йованка Броз. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <https://www.svoboda.org/a/1767313.html>

8. Лассуэлл Гарольд Д. Психопатология и политика: Монография / Пер. с англ. Т.Н. Самсоновой, Н.В. Коротковой. – М.: Издательство РАГС, 2005. – 352 с.;

9. Лоуэн А. Физическая динамика структуры характера. – М.: Корвет, 2016-318 с. – с. 135-315; Райх В. Психология масс и фашизм. – М.: Университетская книга, 1997. – 379 с

10. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / Пер. с нем. И. Д. Газиева под ред. Н. А. Головина. – СПб.: Наука, 2007. – 648 с. – (Классика социологии)

11. Матонин Е. В. Иосип Броз Тито. – М.: Молодая гвардия, 2012. – 462 с.

12. Мёртвый бог. Почему в экс-Югославии так любят покойного Иосипа Броза Тито. – Электронный ресурс. – Режим доступа: https://aif.ru/society/history/myortvyy_bog_pochemu_v_eksyugoslavii_tak_lyubyat_pokoynogo_iosipa_broz_tito

13. Тито на работе и дома. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <https://biography.wikireading.ru/127307>

14. З. Фрейд, У. Буллит. Томас Вудро Вильсон, 28-й президент США. Психологическое исследование. – М.: Канон+РООИ «Реабилитация», 2016. – 336 с.

15. Э. Фромм. Анатомия человеческой деструктивности. – М.: Биг-Пресс, 2012. – 488 с

16. Шилз, Э. Общество и общества: макросоциологический подход // Американская социология: перспективы, проблемы, методы. – М.: Прогресс, 1972. – С. 341–359.

17. Эйзенштадт, Ш. Революция и преобразование обществ: Сравнительное изучение цивилизаций. – М.: Аспект-Пресс, 1999. – 415, [1] с

18. Wolfenstein E.-V., The Revolutionary Personality. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1967. [Portuguese edition, 1968: Paedos Press, Buenos Aires, Argentina.];

19. Wolfenstein E.-V., Personality and Politics. Los Angeles: Dickenson Press, 1969.

20. Райх Вильгельм Анализ характера: Пер. с англ. Е. Поле. – М: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 528 с.

21. Романенко Ю.В., Яковенко А.К. Основи візуальної аналітики та соціології візуального символізму. – К.: Вид-во ДУІКТ., 2008. – 318 с.;

22. Романенко Ю.В., Яковенко А.К., Огаренко Т.О. Основи візуальної аналітики та соціології візуального символізму в міжкультурних комунікаціях. – К.: Вид-во ДУІКТ., 2009. – 275 с.;

23. Романенко Ю.В., Скідін Л.О. Механізми символічної інтеракції в комунікаціях, політиці, мистецтві: візуально-аналітичний та соціосимволічний аспекти. – Київ, ДУІКТ, 2011. – 380 с.;

24. Романенко Ю.В., Святненко І.О., Зінченко А.А. Візуалізації в медійно-комунікаційному просторі: соціо-системологічний підхід. – К.: Видавничо-поліграфічний центр Інституту міжнародних відносин», 2014. – 458 с.;

25. Романенко Ю.В. Осевые символы идентичности в государственной атрибутике. – Монография. – К.: Меркьюри-Подолье, 2017. – 296 с.;
26. Романенко Ю.В. Основи візуальної аналітики і прогностики. – Навчально-методичний посібник для проведення лекційних та семінарських занять, організації самостійної роботи для студентів відділення «Міжнародні комунікації»/Ю.В. Романенко. – К.: Видавництво «Меркьюри-Поділля», 2019. – 327 с.
27. Уэст Р. Иосиф Броз Тито. Власть силы. – Электронный ресурс. – Режим доступа: https://historylib.org/historybooks/Richard--Uest_Iosip-Broz-Tito--Vlast-sily/
28. Banac, Ivo National Question in Yugoslavia. -Cornell University Press, 1988. – 456 p.
29. Banac, Ivo The Balkans: Nationalism, War, and the Great Powers, 1804-1999. Misha Glenny. New York: Viking Penguin, 2000, 726 pp.
30. Banac, Ivo. Sorting Out the Balkans: Three New Looks at a Trouble Region *Foreign Affairs*, May/June 2000– Электронный ресурс. – Режим доступа: <https://web.archive.org/web/20081211043700/http://www.foreignaffairs.org/20000501fareviewessay53/ivo-banac/sorting-out-the-balkans-three-new-looks-at-a-trouble-region.html>; (1877).
31. Dediđer V. Novi prilozii za biografiju Josipa Broza Tita. Rieka, Zagreb, 1980. T.2.
32. Evans, Arthur John (1876) Through Bosnia and the Herzegdvina on foot, during the insurrection, August and September 1875, with an historical review of Bosnia, and a glimpse at the Croats, Slavonians, and the ancient republic of Ragusa (2nd ed.). London: Longmans, Green and Co. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <https://archive.org/details/throughbosniaher00evanrich/page/n13/mode/2up?view=theater>
33. Evans, Arthur John (1878). Illyrian letters: a revised selection of correspondence from the Illyrian provinces of Bosnia, Herzegdvina, Montenegro, Albania, Dalmatia, Croatia and Slavonia during the troubled year 1877. London: Longmans, – Электронный ресурс. – Режим доступа: <https://archive.org/details/illyrianletters00evangoog/page/n5/mode/2up?view=theater>
34. Ridley, Jasper. Tito: A Biography (англ.). – London, England: Constable and Company, 1994.
35. DJILAS MILOVAN. DRUZENJE S TITOM Пер. с сербскохорватского Я. ТРУШНОВИЧА.- LEV 85,Rue Rambuteau 75001 Paris. -226 с.
36. Nestale Titove najvrednije stvari. – Новости. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.293.html:354896-Nestale-Titove-najvrednije-stvari>
37. Talcott Parsons. The Concept of Society: The Components and Their Interrelations. In: T. Parsons. Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives. Englewood Cliffs (NJ): Prentice-Hall, 1966, p.5–29; ;;
38. ТИТО – Film by Janja Glogovac. – Электронный ресурс. – Режим доступа: https://www.youtube.com/watch?v=NmRlyKQ2mNQ&ab_channel=TESLAFYME
39. Vinterhalter, Vilko. In the Path of Tito... (англ.). – Tunbridge Wells, England: Abacus Press, 1972.
40. <https://omskgazeta.ru/rubrika/omichi/omskaja-zhena-jugoslavskogo-vozhdja/>
41. Josip Broz Tito. Autobiografska kazivanja. Cetinje, Skopje, Beograd, Ljubljana, 1982. T. I.S. 33, 34, 63, 64.
42. Гугнін Е. А. Теоретичні засади дослідження зовнішнього впливу в соціології : монографія. Запоріжжя : КПУ, 2020. 180 с

43. Иосиф Броз Тито, Диктаторы. – Электронный ресурс. – Режим доступа: https://www.youtube.com/watch?v=IJBjberK2I&list=PL9o6bQUWYNvIetxWpnNeA Afkm6XRVkmCg&index=12&ab_channel=24%D0%9A%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB

44. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta, knjiga prva (str. 225), Beograd 1960.

45. Josip Broz Tito in Bihać in 1942, Marxists Internet Archive.

46. Автомобили, принадлежавшие бывшему президенту СФРЮ И.Б. Тито, будут проданы с аукциона. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <https://www.autonews.ru/news/5825a1489a794747431223e2https://www.autonews.ru/news/5825a1489a794747431223e2>

47. MATTHIJS BOGAARDS, LUDGER HELMS AND AREND LIJPHART. The Importance of Consociationalism for Twenty-First Century Politics and Political Science. – Swiss Political Science Review (2019) Vol. 25(4): 341–356.

48. BRENDAN O'LEARY Consociation in the Present Swiss Political Science Review (2020) Vol. 25(4): 556–574.

Романенко Ю. В. Жозеф Броз Тіто: соціальний проект СФРЮ крізь призму візуальної аналітики та соціальної системології в міжнародних відносинах (Частина 1)

Зазначено, що набір ідентичностей Тіто демонструє риси автопоезису так званого фрагментованого суспільства, суспільства – соціального арезату, який було створено як імітацію створеного у заключний період існування Австро-Угорської імперії конфедеративного соціального проекту Сполучених Штатів Великої Австрії. Тіто в Югославії, у скороченій історичній перспективі, спочатку здійснив сукупне пан-югославістське «склеювання» шести республік в імперський спосіб, а в 70-х роках взяв курс на регіональну децентралізацію.

Констатовано, що рисами, які зблизили два, здавалося б, різні суспільства, був диктаторський політичний абсолютизм, який Тіто намагався еkleктично поєднати з «ревізіоністським» марксизмом, культурно-регіональним плюралізмом, промисловим самоврядуванням, гедоністичною та споживачькою соціальною мораллю та економікою експорту робочої сили та масового споживання на основі зовнішніх позик. Історико-психобіографічні події, зокрема – балканський геноцид хорватів проти сербів у період NGH та поява бідної родини в умовах – сприяли деідентифікації Тіто з етнічною ідентичністю хорватів.

Зазначено, що перебування в ліворадикальному (комуністичному) середовищі сприяло поєднанню імперського та комуністичного космополітизму в пропагандистському метанаративі СФРЮ, який стане для Тіто ідеологічним інструментом інтеграції неінтегрованих етнічних груп Югославії. федерації, штучно утримуваних за час його правління. Дія релігійної та національно-етнічної самоідентифікації Тіто ключовою подією став переїзд до Відня, який, як столиця, представляв культурний простір ритуального католицизму. Біографічні розчарування Тіто в окремих спробах зробити кар'єру служителя рекурсивно підкріплювалися світськими християнсько-католицькими цінностями, що сприяло остаточною формуванню атеїстсько-конформістської та ритуально-католицької

релігійної ідентичності. Остання обставина в соціалістичній Югославії зумовила практику одночасного перетворення католицьких і православних храмів на будинки культури, склади та казарми, а також гостинних візитів Тіто православних і католицьких монастирів зі щедрими подарунками. Більшу частину свого життя Тіто позиціонував себе як атеїст, час від часу задуваючи про себе, як про католика, що, однак, було типовим для носія дифузної релігійної ідентичності. У національно-етнічних ідентичностях мала місце та сама рекурсія дифузії, ритуалу та подвійності.

Уточнено, що філософська, ідеологічна та моральна ідентичність Тіто відображала спроби поєднати непослідовний націоналізм/шовінізм з комуністичним космополітизмом. Ідеологія рівноправності всіх національних та етнічних спільнот Югославії була радше прикрасою націоналістичного та етнократичного курсу на несприятливі для Тіто міжнародні відносини та конфедерації всередині держави, ніж реальним вектором розвитку суспільства. Ставлення самого Тіто та тітоїстів до комунізму як до ідеологічної доктрини було більше цинічним, нігілістичним і прагматичним, ніж послідовним прихильням. Характерний для Тіто дефіцит ціннісної свідомості передбачав використання філософсько-ідеологічних лінгвістичних ігор, а не опору на марксизм як реальну філософію та ідеологію.

Визначено, що, використовуючи геополітичний авторитет СРСР, Тіто спочатку намагався реалізувати пан-югославистський проект консоціалістичного агрегатного суспільства у вигляді нереалізованої версії «сполучених штатів» Великої Австрії, яка, крім шести соціалістичних республік та дві автономні соціалістичні території, також включатимуть Болгарію та Албанію. Пізніше через розбіжності зі Сталінін Тіто змушений був обмежитися суспільством-агрегатом квазіімперського типу, яке, знову ж таки, було представлено в Австро-Угорщині перед реформатором Францом Фердинандом, який не зміг реалізувати територіальну – політична реформа.

Стверджується, що в соціально-статусній ідентичності Тіто номенклатурна ідентичність реалізувалася як зворотню-реваншистська форма еклектичного змішування селянської та пролетарської соціальних ідентичностей (з неповною ідентифікацією) із залишками ідентичності соціальних груп у перехідному (модернізуючому) суспільстві, що поєднує феодальне, інституційна надбудова та соціальна стратифікація з елементами культури ринкової економіки та споживання. Номенклатурна ідентичність Тіто, на відміну від подібних ідентичностей політичних еліт СРСР і неосталінських суспільств, не набула яскраво вираженого деспотизму та злісних катувань.

Остання обставина була пов'язана з тим, що партійна номенклатура Тіто набиралася не з кримінально-охлотичних елементів, а з представників промислового робітничого класу і селянства, міського філістерства та інтелігенції, а також з двох етнічних груп-лідерів югославської федерації, якій вдалося згладити міжетнічні протиріччя та тимчасово приборкати радикалізовану етнічну периферію. З іншого боку, національно-етнічна ідентичність Тіто перешикоджала повній криміналізації та оголозації югославської партійної номенклатури, оскільки сам Тіто не був ані послідовним противником буржуазії, ані феодальним патріціатом, а таємно наслідував і перше, і друге своїм життєвий шлях.

Констатовано, що Тіто перетворив свою професійну ідентичність як шлюсаря на номенклатурний капітал політичної партії, в якому ця професійна

ідентичність була лише легітимізуючою частиною його біографії, що дозволяла йому отримувати необмежені привілеї від влади.

Зазначено, що в сімейній ідентичності Тіто вагався між непослідовним патріархатом (квазіпатріархатом) у сценарії посадового проміскуїтету (вибір партнера за критерієм її «надійності» для номенклатурного середовища), який поєднувався з елементами домашньої проституції і політичного фаворитизму (коли йдеться про двох останніх дружин Тіто). При цьому перший тип ідентичності домінував над другим, а політичне оточення Тіто складалося з частини партійної номенклатури, з якою він йшов до завоювання влади. Як стане зрозуміло з другої частини статті, присвяченої цій темі, непослідовність у сімейному виборі Тіто, з одного боку, та особливості будови його характеру призводили або до розриву стосунків, або до політичного фаворитизму та спроб з боку дружин-коханок впливати на підбір його оточення і, частково, на політику.

Ключові слова: соціальний проект СФРЮ, Тіто, титоїзм, візуальна аналітика, культурно-соціальна системологія, соціологія міжнародних відносин, ідентифікація ідентичностей, вищі ціннісні ідентичності, етнічна ідентичність, соціальна ідентичність, професійна ідентичність, сімейна ідентичність, гендерна ідентичність.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СПЕЦІАЛЬНИХ ТА ГАЛУЗЕВИХ СОЦІОЛОГІЙ

УДК 316.422.42

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2022.93.4>

В. В. БЕРЕЗИНЕЦЬ

кандидат філософських наук,
викладач циклової комісії суспільних дисциплін
Хмельницький торговельно-економічний коледж
Державного торговельно-економічного університету

О. С. КОВТУН

кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри психології та соціальної роботи
Хмельницький інститут соціальних технологій
Університету “Україна”

СОЦІАЛЬНІ ДИСФУНКЦІЇ КОРПОРАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

У статті висвітлено соціальні дисфункції корпоративної культури. Здійснено спробу подолати менеджеріальний редуціонізм відповідного явища, який полягає у розгляді дисфункцій корпоративної культури виключно у відношенні ринкової ефективності господарських організацій. Зазначено, що у зміст поняття корпорації входять не лише соціальні організації господарського типу, але й інші, яким притаманна спільність інтересів, цінностей, групової ідентичності та інші складові корпоративної культури. Остання також не є притаманною тільки окремим типам корпоративних утворень.

Запропоновано розглядати соціальні функції та дисфункції корпоративної культури через їх антинормативність. Такий підхід передбачає розуміння дисфункцій як протилежних до функцій за своїми наслідками для внутрішнього та зовнішнього середовища соціальної організації.

З'ясовано, що дисфункції корпоративної культури мають прояв як у внутрішньому середовищі соціальної організації (стосуються інтересів та потреб їх членів), так і у зовнішньому середовищі (полягає у співвідношенні корпоративних цілей, інтересів та цінностей із суспільними). Дисфункціональними наслідками впливу корпоративної культури на внутрішнє середовище організації може бути і дисфункціональна соціалізація, примусове та насильницьке забезпечення внутрішньої інтеграції, формування соціально-відокремлених спільнот, професійний кретинізм та ін.

Доведено, що ключовою проблемою зовнішніх дисфункцій корпоративної культури є розумовне розходження інтересів корпоративних утворень з інтересами

та потребами їх членів, а також суспільними інтересами і потребами. Дисфункціональність корпоративної культури для зовнішнього середовища організації може проявляти себе у негативному впливі на державні інституції, просуванні корпоративних інтересів всупереч суспільним.

Визначено перспективи подальших розробок проблематики дисфункцій корпоративної культури. Подальші дослідження повинні фокусуватися на визначенні критеріїв дисфункціональності, а також розробки системи емпіричних індикаторів. Це має значення не тільки для більш глибокого та ґрунтовного вивчення відповідного явища, а й для вдосконалення технологій соціального управління.

Ключові слова: соціальні функції, соціальні дисфункції, корпоративна культура, корпорація, корпоративізм, соціальна організація, корпоративна держава.

Постановка проблеми. У сучасній соціології тема корпоративної культури не втрачає своєї актуальності для дослідників. Частково це зумовлено зрозумілою зацікавленістю суб'єктів господарювання до неї як засобу ефективного управління людьми, кінцевою метою чого є комерційна успішність. З іншого боку, корпоративна культура цікавить соціологів в якості складової антикризових соціальних технологій. Але суттєвим недоліком усіх наукових дискусій щодо корпоративної культури є її редукція до суто менеджеріальних функцій.

В тих незначних соціологічних розвідках дисфункції корпоративної культури здебільшого розглядаються в контексті перешкоди у підвищенні ринкової ефективності господарських організацій. Сама ж дисфункціональність корпоративної культури розуміється у відношенні до інших (функціональних з точки зору ринкової ефективності) типів корпоративних культур, серед яких виокремлюють такий особливий тип, як *дисфункціональна корпоративна культура* [6, с. 47]. Але такий поширений на сьогодні суто менеджеріальний підхід, який фокусує дослідження на ринковій ефективності, на наше переконання є суттєвим спрощенням, адже випускає з поля зору наслідки дисфункцій корпоративної культури для суспільства. Це викликає потребу заповнити цю прогалину та визначити рамки цілісного соціологічного уявлення про відповідне соціальне явище.

Таким чином, **метою даної статті** є соціологічне описання соціальних дисфункцій корпоративної культури.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі аспекти корпоративної культури досліджувалися як зарубіжними, так вітчизняними соціологами. Зокрема, вагоме значення для осмислення соціальних механізмів формування культури соціальних спільнот мають класичні дослідження М. Вебера, Е. Дюркгайма, Г. Зіммеля, Т. Парсонса, П. Сорокіна.

Соціальна організація як культурний феномен ґрунтовно розглянута в дослідженнях Ч. Барнарда, П. Блау, Е. Гоулднера, К. Левіна, Г. Саймона, А. Файоля. Дослідженню культури як засобу

регуляції поведінки персоналу організації присвячені роботи І. Ансоффа, Т. Пітерса, Р. Уотермена. Корпоративізм як спосіб організації суспільного життя ґрунтовно розглядається у дослідженнях М. Туленкова. Частково питання дисфункціональності корпоративізму висвітлювались О. Безруковою та О. Бондаренком.

Типологічне розмаїття корпоративної культури представлене в роботах Д. Денісона, Дж. Зоннефельда, К. Камерона, Р. Куїна, Ф. Тромпенаареса, С. Ханді, Г. Харрісона, Е. Шайна та інших. Проблематика корпоративного іміджу та корпоративної репутації, як функцій корпоративної культури ґрунтовно представлена в роботах І. Соколовського.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж розглядати дисфункціональні прояви корпоративної культури необхідно означити суттєву методологічну проблему, яка полягає в тому, що корпоративна культура здебільшого розглядається відносно соціальних організацій господарського типу (ключовою функцією яких є економічна). Але корпоративна культура притаманна не тільки організаціям господарського типу. Корпоративізм, як форма організації суспільного життя передбачає залучення людей в управління суспільством через їх участь у колективних об'єднаннях (корпораціях), з метою задоволення спільних потреб та досягнення спільних інтересів, які відображаються, власне, у корпоративній культурі. Таким чином, корпоративізм передбачає наявність великого різноманіття соціальних корпорацій, які об'єднують людей з метою реалізації спільних інтересів та забезпечення спільних потреб. І якщо початково корпорації виникали на економічній основі, наприклад, наприклад, об'єднуючи ремісників або найманих працівників у профспілки, то згодом у соціальній теорії почали розглядатися й інші корпорації. Наприклад, національні корпорації, як інституціоналізовані форми політичної участі національних спільнот [3, с. 95]. Це відповідає і початковому значенню слова *корпорація*, яке перш за все вказує спільність, союз, об'єднання.

Потребує пояснення і використання нами поняття *корпоративної культури*, яке, очевидно, за своїм змістом теж суттєво ширше та охоплює велику кількість різних організаційних форм спільної діяльності людей, а не тільки відповідні господарські організації. Отже, розуміємо під *корпоративною культурою* систему корпоративних цінностей соціальної організації, що визначають корпоративну поведінку її членів, а також сприяють розв'язанню проблем зовнішньої адаптації та внутрішньої інтеграції колективних форм соціальної діяльності.

В розумінні функціональності та дисфункціональності корпоративної культури, як соціального явища виходимо із класичного визначення Р. Мертона: «Дисфункції – це ті спостережувані наслідки, які зменшують пристосування або адаптацію системи» [11]. Системою виступає як власне носій корпоративної культури – організація, так і суспільство, на яке впливає корпоративна культура.

Стосовно культури як регулятора взаємовідносин у різних сферах життєдіяльності суспільства українські науковці інколи пропонують розглядати її дисфункціональність через протилежний до функціональності результат тобто як певну протилежність. Тому дисфункціональність культури розглядається як антипод або антикультура [8, с. 8-11]. Застосування такої логічної операції, на наш погляд, у багатьох випадках є виправданим.

З приводу функцій корпоративної культури варто відзначити, що всі вони вочевидь можуть мати свої протилежності тобто дисфункції. Але на даному етапі розробки проблеми варто зосередитись на найбільш очевидних проявах дисфункціональності. Отже, до загальних функцій корпоративної культури можна віднести такі, як інтегративна функція, комунікативна, функція соціалізації, регулятивна функція, функція відтворення продуктивних зразків поведінки [9]. Розглянемо їх у відношенні до дисфункцій корпоративної культури.

Інтегративна функція, передбачає наявність певної цілісності, в основі якої лежать звичаї, соціально-психологічний клімат організації, цінності та моделі поведінки. Саме таке структурування Е. Шайн називає «суттю того, що ми називаємо культурою» [16, с. 28]. До інтегративної функції корпоративної культури відноситься також формування почуття спільної долі, що покликане задовольнити потребу у почутті належності до певної спільноти. У будь-якому разі корпоративна культура повинна виключати примусовість та будь-яке насильство. Але практика функціонування різних організацій підтверджує, що соціальна цілісність організації інколи забезпечується силою примусу. До таких прикладів можна віднести різні види тоталітарних організацій.

Комунікативна функція. Культура завдяки прийнятим цінностям та нормам поведінки забезпечує взаєморозуміння та ефективну взаємодію між членами соціальної організації. Дисфункція корпоративної культури може виявити себе у патологічній конфліктності організації або формуванні соціально-відокремлених спільнот.

Соціалізаційна функція передбачає не тільки адаптацію нового члена, але й інтеріоризацію нових цінностей, форм поведінки, притаманних даній соціальній групі. В нормальних умовах засвоєні корпоративні цінності та поведінкові моделі не повинні суперечити загальносуспільним та призводити до відмежування соціальної групи від суспільства. Але дисфункціональна соціалізація, результатом якої є розривання відносин із зовнішнім соціальним середовищем має місце в так званих тоталітарних організаціях, що практикують деструктивні культури. Тобто, засвоєння «єдиноправильної» ідеології та цінностей є факторами соціального виключення. Це стосується не тільки відверто релігійних вчень, але й псевдонаукових доктрин, які практикуються сектами саєнтологічної групи [10, с. 215];

Регулятивна функція, полягає у формуванні та регулюванні необхідних форм організаційної поведінки, відбраковуванні тих

поведінкових форм, що не відповідають змісту даної культури, її цінностям та нормам. Як складову цієї функції варто відзначити й функцію соціального контролю, яка забезпечує саморегуляцію спільноти. Історія існування корпоративної держави демонструє, що регулятивна функція також має обернене існування у формі *регулятивної дисфункції*, коли поведінка як організації, так і індивіда, як її члена є жорстко детермінованою, інколи й насильницьким способом [14].

Людинотворча (гуманістична) функція корпоративної культури полягає у розвитку потенціалу людини, її інтелектуального, професійного рівня, підвищення рівня освіченості і професіоналізму, «поліпредметного», «поліпрофесійного» мислення [17], яке дозволяє вивести вузькоспеціалізованого спеціаліста із стану «функції» на рівень більш широкого, системного знання, яке сприяє розвитку особистості в цілому. Але і у цьому контексті корпоративна культура може також спрацьовувати протилежними чином. Не рідкими є приклади організації, в яких корпоративна культура на декларативному рівні може проголошувати свободу творчості, ініціативи, але практично обмежувати можливості професійного та особистісного зростання та свободи. До таких організацій, зокрема, належать деякі приватні дитячі центри, що практикують псевдонаукові педагогічні технології. В таких умовах до декларативних цінностей корпоративної культури належать свобода творчості, але на практиці існує жорстка заборона відступати від прийнятої, наприклад, «єдиноправильної» методики навчання та виховання. Як правило, такі доктрини вступають у суперечність із офіційними педагогічними системами. Тому у таких обставинах можна говорити також і про ще один вияв соціалізаційної дисфункції, адже корпоративна культура стає фактором формування суперечливої системи цінностей [1]. Також варто говорити і про такий наслідок дисфункціональності, як професійний кретинізм.

Функція відтворення найбільш продуктивних цінностей, зразків поведінки, їх збереження та продукування. Завдяки цій функції соціальні організації зберігають, відтворюють та розвивають власний успішний досвід, цінності, які забезпечують ефективність організації. Але не завжди такий досвід є конструктивним для суспільства та його розвитку. Яскравим прикладом є відтворення певних форм корпоративної поведінки транснаціональними корпораціями, які переслідуючи власні інтереси, у приймаючих країнах часто вдаються до насадження їм ідеологій, які можуть суперечити інтересам не тільки місцевого бізнесу, а й національно-державним інтересам загалом [4]. І хоча цей приклад демонструє зовнішню спрямовану дисфункціональність, варто все ж пам'ятати, що корпоративна взаємодія із зовнішніми суб'єктами визначається внутрішнім культурним середовищем організації або її підсистем: наприклад, керівної ланки. Таким чином можна

говорити про *дисфункцію відтворення патологічних зразків корпоративної поведінки*.

Означені функції та дисфункції здебільшого стосуються внутрішнього середовища організацій. Але корпоративна культура також визначає характер і способи взаємодії організації із своїм зовнішнім середовищем. Тому, варто також розглянути й дисфункції зовнішнього контуру.

Політична дисфункція. Держава як головний управлінський соціальний інститут, що функціонує завдяки бюрократичній системі, існує не ізольовано від інших соціальних інститутів та соціальних груп, а у системі відносин із різними групами інтересів та групами тиску, до яких перш за все належать політичні групи та бізнесові кола. Вони, орієнтуючись на власні інтереси, впливають на прийняття державних рішень, що мають наслідки для суспільства загалом. Такий феномен має назву політичного неокорпоративізму, що визначається через формування специфічних альянсів між різними групами інтересів та державними установами. Такі альянси, як зазначає М. Туленков, «як правило, спрямовані проти конкуруючих і зовнішніх по відношенню до центрів влади груп інтересів і організацій, що прагнуть контролювати діяльність державної адміністрації» [15, с. 224]. Корпоративізм у політичній сфері також стає фактором соціальних нерівностей між «верхами» та «низами» суспільства [2].

У цьому контексті варто також говорити про множину способів впливу на державні структури, зокрема, через корумпування влади або реалізацію олігархічних політичних проєктів, які в разі присутності в парламенті та інших представницьких органах реалізують інтереси своїх спонсорів. У таких обставинах для груп тиску, звичайно, пріоритетними будуть власні корпоративні інтереси, а не суспільні. Таким чином, політична дисфункція виявляє себе у залежності держави від груп інтересів та тиску, які використовують її у власних інтересах. Це у свою чергу значно знижує ефективність держави, як управлінського інституту. Таким чином, політичний неокорпоративізм також варто розглядати і як спосіб соціального панування.

Соціальна дисфункція іміджу. Соціальна активність корпорацій, чия діяльність є потенційно шкідливою для суспільства (наприклад, для середовища життя) у контексті нашої проблематики також можна представити як дисфункцію корпоративної культури адже у цьому разі ми маємо справу із формуванням позитивного, соціально схвалюваного образу, до функціоналу якого належить відволікання уваги та по-суті приховування негативного впливу на суспільство в результаті діяльності організації. Тут варто відзначити, що імідж організації може бути спрямованим на зовнішнє середовище організації (наприклад, на споживачів), а також на внутрішнє середовище – членів організації. Таким чином, у внутрішній спрямованості імідж також може приховувати негативні наслідки діяльності організації або, принаймні, відволікати увагу від них.

У цьому контексті варто розрізнити поняття *іміджу* та *репутації*. Імідж хоч і є відображенням корпоративних цінностей та інтересів, все ж він є продуктом маркетингових, соціально-психологічних технологій. Тоді як репутація передбачає оцінку організації іншими соціальними суб'єктами та пов'язана із такими явищами, як довіра, повага, авторитет [13]. Таким чином, якщо імідж може бути предметом маніпуляцій, то репутація формується на основі реальних дій соціальної організації. Наприклад, російська державна корпорація «Газпром» реалізує багато іміджевих проектів: спонсорує європейські спортивні змагання, підтримує соціальні ініціативи в самій Росії тощо. Але репутація свідчить про те, що «Газпром» є ще й інструментом політичного та енергетичного шантажу, до якого часто вдається РФ. Іншим прикладом можуть бути і великі західні нафтові корпорації, які фінансують екологічні проекти, але чия діяльність є шкідливою для середовища проживання людей. Виходячи з того, що імідж і репутація є по-суті функціями корпоративної культури, то варто говорити і про те, що вони можуть виявляти себе і в якості її дисфункцій.

Дисфункція соціальної відповідальності. Для організацій, чия діяльність приносить шкоду все ж не «вимикається» опція декларативної соціальної відповідальності, яка є способом підвищення прибутків або легітимації своєї діяльності через формування позитивного іміджу. Але реальні результати діяльності часто є дисфункціональними та є наслідком пріоритетності корпоративних інтересів над суспільними. Це є характерним для багатьох корпорацій, в тому числі транснаціональних. На практиці це означає, що переслідуючи досягнення ключового капіталістичного принципу (принципу максимізації) організації прагнуть збільшувати прибутки та зменшувати витрати. Прикладів реалізації цієї мети досить багато. Варто також зазначити, що ця дисфункція може мати різні масштаби свого прояву. На локальному рівні вона може стосуватися окремого населеного пункту, регіону чи конкретного суспільства, виявляючись у порушенні трудового законодавства, недотриманні соціальних зобов'язань перед працівниками, використанні робочої сили мігрантів без належного оформлення трудових відносин з ними тощо.

З іншого боку, ця дисфункція може бути фактором закріплення соціальних нерівностей між країнами або в приймаючих країнах. Наприклад, корпорації можуть організувати свої виробництва у бідних країнах, свідомо орієнтуючись на нерозвиненість трудового, соціального, екологічного законодавства та суттєво меншої вартості робочої сили [7]. В таких обставинах створюються умови для уникнення соціальної відповідальності перед працівниками, зменшення витрат на соціальні гарантії та безпечні умови праці, а також можливість суттєво зменшити витрати на оплату праці, користуючись поганим економічним становищем працівників у бідних країнах.

І хоча корпоративні інвестиції у бідні країни можуть бути фактором зростання середнього доходу місцевого населення, іншим їх результатом також є і зростання нерівності у доходах, коли багаті стають багатшими, а бідні біднішими. Крім того, навіть сприяючи підвищенню рівня життя у приймаючих країнах, корпорації можуть негативно впливати на інші показники якості життя, зокрема, екологічну безпеку [5; 12].

Означені нами дисфункції корпоративної культури, звичайно, не вичерпують усіх аспектів. Втім, головним завданням на даному етапі теоретизування є актуалізація відповідної проблематики соціологічних досліджень.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Отже, в якості висновків варто зазначити, що дослідження соціальних дисфункцій корпоративної культури сьогодні перебуває на початковому етапі. Важливою проблемою залишається подолання менеджеріального редукціонізму, який полягає у виключному розгляді дисфункціональності культури в контексті ринкової ефективності соціальних організацій. Самі ж дисфункції корпоративної культури мають внутрішній вимір та стосуються інтересів та потреб членів організаційних утворень, а також зовнішній вимір, який у свою чергу полягає у співвідношенні корпоративних цілей, інтересів та цінностей із суспільними.

В подальшому розробка проблематики дисфункцій корпоративної культури повинна стосуватись визначення критеріїв дисфункціональності, а також конкретних емпіричних індикаторів, що дасть змогу більш глибоко та ґрунтовно вивчати відповідне явище. Ключовою проблемою для практики соціального управління є узгодження інтересів корпоративних утворень з інтересами та потребами їх членів та суспільними інтересами і потребами.

Список використаної літератури

1. Баранова С., Ковтун О. Педагогічна секта як наукове поняття та соціально-психологічне явище. *Психологія XXI століття: теоретичні та практичні дослідження: зб. наукових праць*. Хмельницький: Вид-во Хмельницького інституту МАУП. 2017. С. 78-83.
2. Безрукова О., Бондаренко О. Корпоративізм та плюралізм в Україні крізь призму якісної методології. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*, 2020, Вип. 86. С. 52-59.
3. Бойцун М. Робітничий рух і національне питання в Україні: 1880-1918. Київ: Rosa Luxemburg-Stiftung. 2020. С. 95.
4. Венгер В. Особливості формування та розвитку транснаціональних корпорацій в умовах глобалізації. *Європейський науковий журнал Економічних та Фінансових інновацій*, 2019. Том 2. № 4.
5. Дерід І. Вплив транснаціональних корпорацій на рівень життя населення приймаючої країни: досвід Китаю. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна*. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм». Вип. 8, 2018. С. 126-131.

6. Дмитренко М. Підходи до класифікації типів корпоративної культури. *Вісник Черкаського університету*. 2014. № 31 (324). С. 47.
7. Захарова Л. Условия эффективного воздействия государства на теневую экономику. Москва: «Прометей», 2011.
8. Кантор Н. Правова антикультура в суспільстві ризику. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2021 № 50. С. 8-11.
9. Ковтун О. Корпоративна культура організації у структурно-функціональному вимірі. Ринок праці та зайнятість населення, 2013. № 4. С. 49-52.
10. Луценко І. Питання класифікації тоталітарних сект та їх значення для протидії злочинності. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2016. № 2 (13). С. 215.
11. Мертон Р. Явні та латентні функції. *Socioline*: веб-сайт. URL : <https://socioline.ru/pages/r-merton-uavnyue-i-latentnye-funktsii> (дата звернення: 12.03.2022)
12. Паренті М. Таємниця: як багатство створює бідність у світі. *Commons*: веб-сайт. URL : <https://commons.com.ua/en/tayemnitsya-yak-bagatstvo-stvoryuyue-bidnis/> (дата звернення: 12.03.2022)
13. Соколовський І. Корпоративна репутація у соціологічному вимірі. дис. к.соціол.н.: 22.00.04. / Інститут соціології НАНУ. Київ 2021. С. 75.
14. Тимошенко В.І. Корпоративна держава. *Міжнародна поліцейська енциклопедія*: У 10 т. Київ: Концерн „Видавничий Дім „Ін Юре”, 2003. Т.І. С. 313-314.
15. Туленков М. Рациональность управления в транзитном обществе: монография. Київ: ІПК ДСЗУ. 2006. 305 С.
16. Шейн Э. Х. Организационная культура и лидерство. Санкт-Петербург: Питер, 2002. 336 С.
17. Щедровицкий Г. Избранные труды. Москва: Школа культурной политики, 1995. 800 С.

Berezinets V. V., Kovtun O. S. The social dysfunctions of corporate culture: to posing the problem

The article highlights the social dysfunctions of corporate culture. An attempt has been made to overcome the managerial reductionism of the relevant phenomenon, which consists in considering the dysfunctions of corporate culture exclusively in relation to the market efficiency of economic organizations. It is noted that the concept of corporation includes not only social organizations of economic type, but also others, which are characterized by common interests, values, group identity and other components of corporate culture. The latter is also not unique to certain types of corporate entities.

It is proposed to consider the social functions and dysfunctions of corporate culture due to their antinomy. This approach involves understanding dysfunctions as opposite to the functions in their consequences for the internal and external environment of the social organization.

It was found that the dysfunctions of corporate culture are manifested both in the internal environment of the social organization (related to the interests and needs of their members) and in the external environment (is the relationship of corporate goals, interests and values with public). Dysfunctional consequences of the influence of corporate culture on the internal environment of the organization can be dysfunctional socialization, forced and forcible provision of internal integration, the formation of socially separated communities, professional cretinism and others.

It is proved that the key problem of external dysfunctions of corporate culture is to reconcile the interests of corporate entities with the interests and needs of their members, as well as public interests and needs. Dysfunctionality of corporate culture for the external environment of the organization can manifest itself in a negative impact on government institutions, the promotion of corporate interests against the public.

Prospects for further development of the problems of corporate culture dysfunctions are determined. Further research should focus on defining criteria for dysfunction, as well as developing a system of empirical indicators. This is important not only for a deeper and more thorough study of the phenomenon, but also for the improvement of social management technologies.

Key words: *social functions, social dysfunctions, corporate culture, corporation, corporatism, social organization, corporate state.*

УДК 316.776.2::32

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2022.93.5>

М. М. БОНДАРЕНКО

аспірант кафедри галузевої соціології
факультету соціології

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

МАНІПУЛЯЦІЇ В ПОЛІТИЧНІЙ КОМУНІКАЦІЇ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПОГЛЯД

Дану статтю присвячено соціологічній інтерпретації поняття маніпуляції у сфері політичних комунікацій. Розглянуто сутність політичного поля як середовища для здійснення політичного комунікативного акту з акцентом на рольову дихотомію ключових груп-учасників політичного процесу. Виявлено, що у полі політики комунікація прирівнюється до дії, оперуючи у категоріях переконання, ангажованості, можливості вчинку та мобілізації аудиторії. Проаналізовано значення моделювання для вивчення комунікативного процесу. Зазначено дескриптивний та аналітичний потенціал моделей комунікації з фокусом на лінійну модель передавання Г. Лассвела. Також було порівняно варіації даної моделі і виведено найбільш повну її версію з деталізацією семи ключових елементів «формули» (учасники, перспективи, ситуація, ресурси, стратегії, вихідні дані, ефект). Визначено фокус політичної комунікації на її ефективність (а не істинність), що визначається цілепокладанням. Розкрито технологічний аспект політичної комунікації та режими функціонування комунікативних технологій при взаємодії з суспільною думкою (імперативно-індоктринальний, діалогічний та, зокрема, маніпулятивний). Зведено і означено поняття комунікативних технологій як сукупності засобів трансформації громадської думки. Розглянуто стратегічний характер маніпуляції як підвиду соціальної дії при передачі повідомлення реципієнтам, обґрунтовано їхню націленість на здійснення впливу з метою зміни поведінки, оцінок, думок, – задля реалізації маніпулятором певних власних цілей. Виявлено відмінності маніпуляції як стратегічної дії на відміну від дії суто інструментальної. Запропоновано парадигмальний апарат (теорії соціальної взаємодії, символічний інтеракціонізм) розгляду маніпуляції як соціологічного концепту.

Стаття становить собою теоретичне підґрунтя для подальших розробок методологічного характеру задля фіксації, опису та аналізу маніпулятивних технологій у політичній комунікації через призму соціології.

Ключові слова: *поле політики, політична комунікація, моделі комунікації, комунікативні технології, маніпуляції, стратегічна дія, громадська думка.*

Постановка проблеми. Як раніше, так і у сучасності, під час комунікації з їх електоратом, політичні сили, кандидати використовують не лише фактуальні елементи аргументації, а і приховані – маніпулятивні, намагаючись досягти своїх цілей (наприклад, бути обраними чи переобраними). Втім, зазвичай маніпуляції розглядаються «точково»,

в рамках міжособистісної психології, не виносячи їх у більш широкий соціально-політичний вимір. Але маніпуляції в політиці найчастіше стосуються поведінки аудиторій і мас, що дає змогу говорити не про «прийоми», а про ціленаправлені маніпулятивні технології.

Проблема полягає в тому, що соціологічний апарат має широко розроблену структуру означення поля політики та процесів, що відбуваються в ньому, але в категорії політичної комунікації відсутній цілісний погляд на соціологічну інтерпретацію даного поняття. Відповідно, в соціологічній літературі, ця категорія, а тим паче концепт політичних маніпуляцій в більшій мірі постає набором тлумачень, в той час як парадигма вивчення категорії політичної комунікації лишається скоріше невизначеною. Ще більш невизначеними постають конкретні методологічні підходи вивчення і аналізу маніпуляцій у політичній комунікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема маніпуляцій як технологічної складової політичних комунікацій майже повністю відсутня у конкретно-соціологічних дослідженнях, втім, розкладаючи її на складові, можна побачити, що в полі зору соціології знаходяться дотичні до зазначеної теми. П. Бурдье вводить поняття «поле політики», в якому і відбувається політична комунікація, а Д. Істон, Г. Алмонд, К. Дойч, Дж. Коулман, М. Гончаров описують політичну систему як таку. Структуру та технологічний зміст комунікативного акту розглядають у своїх роботах Ю. Габермас, Г. Лассвел, Е. Ноель-Нойман, Д. МакКуейл, У. Шрамм, Ч. Осгуд, Дж. Груніг, Т. Хант, К. Шеннон, В. Вівер, С. Хол, Н. Костенко, О. Вишняк, Г. Почепцов. Хоча маніпуляція як поняття зароджується і першопочатково розвивається на базі психології (Дж. К. Саймон, Г. Б. Брейкер, М. Кантор, Д. Карнегі, Д. Ольшанський), маніпулятивним аспектам комунікації та впливу на формування образу присвячені розділи соціологічних праць Е. Гофмана, Г. Дебора, В. Паніотто, С. Кара-Мурзи, А. Лобанової, Б. Мотузенка.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття. Для вирішення поставленої у даній статті проблеми означається ланцюговий логічний зв'язок між поняттями «політичне поле» – «політична комунікація» – «комунікативні технології» – «маніпулятивні технології» з точки зору соціології. Завдяки такій логіці, можливим стає визначення теоретично-парадигмального напрямку соціологічного дослідження маніпулятивних технологій, що дає змогу у подальших роботах деталізувати методологічні підходи до фіксації та аналізу маніпуляцій у політичному полі. Додатковим підтвердженням наукової новизни цієї статті є детальний розбір лінійної комунікативної моделі передавання Г. Лассвела для доведення технологічного характеру політичних комунікацій.

Метою дослідження постає виявлення соціологічних особливостей інтерпретації поняття «маніпуляції» через призму політичних

комунікацій, що передбачає означення їх комунікативно-технологічного характеру та окреслення можливостей їх соціологічного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Як виявилось, поза політикою не лишається ніхто: ні люди, ні соціальні групи, рухи, організації. Навіть ті, хто візуально чи вербально маркують себе як не-учасники політики, все одно є «фігурами на полі гри» (на полі політики), втім займаючи не активну, а пасивну роль – тих, *ким* або ж *кого грають*.

Ці позиції відзначив у своїх працях французький соціолог П. Бурдьє: довіритель (себто виборець) надає довіреному обличчю (тобто обраному політикові чи політичній силі) повноваження діяти від свого імені за допомогою мандату (від лат. *mandatum* – доручення). Ця взаємодія відбувається у просторі політичного поля, де між активними акторами відбувається конкурентна боротьба за монополію положення на право говорити і діяти від імені частини чи цілісності акторів пасивних, «непосвячених в політику». Так активний актор, офіційний представник певної громадськості, що цього актора обрала, стає легітимним «голосом» даної групи [1], комунікує з нею і *за* неї.

Комунікація в полі політики не вимірюється істинністю, як би це було в полі науки, а покликана мати мобілізуючу силу, тобто вимірюється у термінах ефективності. Це, наприклад, може бути прирівняним до кількості електоральних виборів на користь певного кандидата або ж здатності зібрати людей на мітинг тощо. П. Бурдьє зазначає, що в цьому контексті слово і є дією: політичне слово переконує про можливість, здатність дії; визнає принципи бачення поділу соціуму («свої-чужі»); декларує обов'язок, котрий може бути виконаний завдяки силам групи, ангажованої політично відповідальним актором. Достовірність передаваного політичного меседжу залежить не просто від його правдивості, а і від авторитету заявника, що робить повідомлення «історично справедливим», реалістичним, імовірним [1].

Вивчення політичної комунікації спрощене завдяки методів моделювання, що дозволяє досягнути елементи комунікативної системи та зв'язок між ними. Моделі (лат. *modulus* – міра, зразок) являють собою формалізацію, абстрактизацію та ідеалізацію певного образу, що відтворює об'єкт-оригінал, який «в природі» є складним для вивчення. Відповідно, модель комунікації – це спрощена репрезентація самого комунікативного процесу, з допомогою якого комунікативний акт можна формалізувати, розкласти на елементи та зв'язки, і описати.

Чи не найбільш популярною моделлю, що не втрачає актуальності й до сих пір, у теорії масової комунікації та, зокрема, політичної комунікативності, є *лінійна модель комунікації Г. Лассвела*. Вперше описана в 1948 році [2], модель пропонує розбір комунікативного акту передачі (Д. МакКвейл відносить цю модель саме до типології моделей передавання [3, р. 63-64]) повідомлення через формулу, що містить у собі п'ять запитань:

- Хто саме?
- Каже що?
- З допомогою якого каналу?
- Звертаючись до кого?
- З яким ефектом? [2, р. 216]

Дана модель містить у собі два важливих вихідних положення. Перше, смислове, що у сукупності з політичною направленістю праці Лассвела трактує комунікацію як процес імперативного або ж спонукального характеру: передавач повідомлення прагне здійснити вплив на реципієнта через сенс і ефект меседжу. Друге, методологічне, дає змогу розглядати цю модель не лише як спосіб опису комунікативного акту, а й як спосіб аналізу його структури та окремих елементів.

Завдяки такому п'ятиступінчатому підходу можливим стає дослідження відповідних розділів акту комунікації:

- Аналіз «керівного складу» повідомлення: аудит самого комунікатора, відправника меседжу як вихідної точки, та факторів, що дозволяють йому обрати вектор і запустити комунікативний акт;
- Аналіз змісту повідомлення: від суті самого меседжу до частоти згадувань елементів повідомлення у медіа-просторі;
- Медіа-аналіз: означає «посередників» комунікації – канали і засоби, що сприяють передачі повідомлення і є релевантними отримувачу;
- Аналіз аудиторії: характеризує цільових реципієнтів передаваного меседжу, на кого він направлений;
- Аналіз ефекту: оцінка результативності повідомлення у залежності від його задач [2, р. 216].

В наступні роки після публікації, модель Лассвела точно доповнювалася іншими дослідниками, наприклад у зафіксованому звіті Р. Бреддока, де серед запитань формули додавалися такі як «За яких обставин?» і «З якою ціллю?» передається повідомлення. [4, р. 88] В решті-решт, у 1968 році сам Г. Лассвел переосмислює власноруч виведену модель комунікації, виносячи цілепокладання як ключовий елемент запуску меседжу, зокрема в розрізі соціальних та політичних змін. Г. Лассвел пропонує використання контент-аналітичної стратегії дослідження процесу комунікації, формалізуючи схему аналізу у семи пунктах моделі:

- Учасники («Хто?»): класифікація акторів комунікативного процесу за їх роллю в інтеракції (ініціатори, передавачі, реципієнти) та спеціалізацією в комунікаціях;
- Перспективи («З якими намірами?»): суб'єктивізація подій, мотивації, цілей та очікувань учасників;
- Ситуації («У яких ситуаціях?»): визначення сприятливості дискурсу, контексту та рівня (місцевий, національний) комунікації;
- Базові цінності («З якими активами?»): означення ресурсів та навичок, релевантних під час комунікативного акту;

- Стратегії («Використовуючи які стратегії?»): формулювання шляхів застосування активів і ресурсів, вибір каналів просування та специфікація контенту самого меседжу;

- Вихідні дані («Досягає яких аудиторій?»): віднайдення фідбеку від реципієнтів, їх типологізація, узагальнення статусу досяжності, отриманої до повідомлення уваги, його розуміння аудиторіями, модифікації змісту тощо;

- Ефекти («З яким результатом?»): аналіз довготривалих наслідків та результатів комунікації, її ефективності у реалізації цілей у чи поза комунікаційним процесом. [5, р. 62-63]

Такий *фокус на цілях та ефекті* притаманний саме комунікації політичній, відповідно до цього поле політики має попит на використання технологій для розповсюдження політичних меседжів, адже технологія (від грец. *τεχνολογια* – вміння, майстерність) – це сукупність прийомів і способів одержання, обробки матеріалів, інформації. Технологічні процедури сконструйовані, щоб «якнайточніше, найефективніше реалізувати проектні вимоги в конкретному продукті (результаті)». [6, с. 5] А оскільки в політичному полі «говорити» значить «діяти» [1], то на передній план виходять технології комунікативні.

Комунікативні технології є «сукупністю засобів трансформації громадської думки» [7, с. 163], котрі, за Г. Почепцовим, намагаються вплинути на «масову свідомість, що їх вирізняє від інших варіантів міжособистісного впливу» [8, с. 10]. Дослідник В. Набруско зазначає, що комунікативні технології функціонують у трьох режимах взаємодії з суспільною думкою:

- Імперативно-індоктринальному (як пропаганда);
- Маніпулятивному (де наявний прихований вплив на поведінку «жертви» маніпуляції, що направляє її у бажаний для маніпулятора вектор);
- Діалогічному (конструктивному, який націлений на збереження ресурсів соціуму) [9, с. 11].

Сутність маніпулятивного режиму комунікативних технологій описана у праці Б. Мотузенка, що визначає маніпуляцію як «цілеспрямовану стратегічну соціальну дію», котра є «прихованим впливом на реципієнта з метою досягнення комунікатором власної мети у взаємодії шляхом зміни думок, дій, поведінки реципієнта». Автор доводить *стратегічність* маніпуляцій, виділяючи їх соціологічний зміст як одного з типів соціальної комунікації, прямо означуючи маніпуляцію як стратегічну дію за Ю. Габермасом [10, с. 7], тим самим віднаходячи «місце» концепту маніпуляцій в соціологічній науці.

Варто зазначити, що за Ю. Габермасом, стратегічна дія, на відміну від дії комунікативної, спирається на раціональність певних планів діяльності, а не на намагання порозумітися [11, с. 295], прийти до діалогу. А. Гарбадин додає, що стратегічній дії притаманні «орієнтація на успіх, на використання засобів, які відповідають за досягнення

цілей», але, на відміну від суто інструменталістського підходу, вона містить соціальний контекст, адже базується на соціальній взаємодії індивідів чи груп, хоч і «розглядаючи» їх через призму ефективності. [12, с. 78-79]

Таким чином, маніпуляції (в основі котрих лежить стратегічна дія націлена на вплив), також підлягають вивченню в рамках теорії соціальної взаємодії (інтеракціоністських підходів), що додатково відкриває шлях до їхньої інтерпретації з боку символічних взаємодій, наприклад, звертаючись до «драматургії» [13] та «стратегічної інтеракції» [14] за Е. Гофманом.

Висновки і пропозиції. Поле політики прирівнює комунікацію до дії, котра вимірюється не критеріями істинності, а ефективністю. Ефективність комунікації можливо соціологічно осягнути за допомогою її моделювання. Лінійна модель Г. Лассвела описує і аналізує комунікативний акт через його елементи: учасників, намір, контекст, ресурси, стратегії, аудиторію та пов'язаних з нею характеристик, і, безпосередньо, ефект. Відповідно до даної формули цілепокладання є визначальним елементом політичної комунікації, що і зумовлює її ефективність та результативність. Такий фокус демонструє технологічний характер політичної комунікації.

Комунікативні технології діють у трьох режимах, одним з яких є маніпулятивний. Самі ж маніпуляції являють собою цілеспрямовану соціальну дію, що містить латентний вплив на реципієнта повідомлення, і має на меті досягнення «передавачем» власних цілей через взаємодію шляхом зміни поведінки, установок, мотивів, думок «отримувача» повідомлення. Відтак, маніпуляції, зокрема політичні, в призмі соціологічного аналізу варто досліджувати як підвид стратегічної дії. Такий підхід дозволяє розширити можливості вивчення маніпуляцій до інтерпретування їх через теорії соціальної взаємодії, як-то символічний інтеракціонізм.

Дослідження маніпуляцій в соціологічній науці дозволить виділити механізми їх безпосередньої фіксації у часі та політичному, соціальному просторі, виявити їх цілі й мотиви, а також прогнозувати й аналізувати наслідки їхнього застосування з метою захисту громадської думки від небажаного впливу.

Список використаної літератури

1. Бурдьє П. Политическое представление. Элементы теории политического поля. *Социология политики*: пер. с фр. / сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. Москва : Socio-Logos, 1993. 336 с. URL: <http://bourdieu.name/content/politicheskoe-predstavlenie-elementy-teorii-politicheskogo-polja> (дата звернення: 25.04.2022).
2. Lasswell H. The Structure and Function of Communication in Society. *The Communication of Ideas* / L. Bryson (ed.). New York : Institute for Religious and Social Studies, 1948. P. 216–228. URL: http://sipa.jlu.edu.cn/_local/E/39/71/4CE63D3C04A10B5795F0108EBE6_A7BC17AA_34AAE.pdf (date of access: 27.04.2022).

3. McQuail D. *McQuail's Mass Communication Theory*. 6th Ed. Los Angeles : SAGE Publications Ltd, 2010. 534 p.

4. Braddock R. An Extension of the "Lasswell Formula". *Journal of Communication*. 1958. Vol. 8, iss. 2. P. 88–93. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1958.tb01138.x> (date of access: 27.04.2022).

5. Lasswell H. D. The uses of content analysis data in studying social change. *Social Science Information*. 1968. Vol. 7, iss. 1. P. 57–70. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/053901846800700104> (date of access: 27.04.2022).

6. Зражевська Н. І. Комунікаційні технології: лекції. Черкаси : Брама-Україна, 2010. 224 с. URL: http://eprints.edu.edu.ua/241/1/Зражевська_Н._І._курс_лекцій%2С_комунікаційні_технології.pdf (дата звернення: 27.04.2022).

7. Різун В. В. Теорія масової комунікації : підручник для студ. галузі 0303 «Журналістика та інформація». Київ : ВЦ «Просвіта», 2008. 260 с. URL: http://filelibsnu.at.ua/navchalno-metod/jurnalistika/Teoriya_mas_com.pdf (дата звернення: 27.04.2022).

8. Холод О. М. Комунікаційні технології : підручник. Київ : КиМУ, 2011. 312 с. URL: https://www.academia.edu/32103272/ХОЛОД_О_М_Комунікаційні_технології_2011_doc (дата звернення: 27.04.2022).

9. Набруско В. І. Формування громадської думки в умовах легітимації політичної влади (масовокомунікативний вимір) : автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.03. Київ : Ін-т журналістики КНУ ім. Т. Шевченка, 2006. 20 с.

10. Мотузенько Б. І. Соціокультурні аспекти маніпулятивного впливу : автореф. дис. канд. соціол. наук: 22.00.04. Київ : КНУ ім. Тараса Шевченка, 2003. 17 с.

11. Габермас Ю. Дії, мовленнєві акти, мовленнєві інтеракції та життєвий світ. *Комунікативна практична філософія: підручник* / А. М. Єрмоленко. Київ : Лібра, 1999. С. 287–324.

12. Гарбадин А. Теорія комунікативної дії Ю. Габермаса: теоретична спорідненість з ідеями демократії. *Політична наука в Україні: стан і перспективи* : матеріали всеукр. наук. конф., Львів, 10–11 трав. 2007 р. / укл. Поліщук М. та ін. Львів : ЦПД, 2008. С. 78–83.

13. Goffman E. *The Presentation of Self in Everyday Life*. Garden City, NY : Doubleday, 1959. 259 p.

14. Goffman E. *Strategic Interaction*. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 1971. 155 p.

Bondarenko M. M. Manipulations in Political Communication: Sociological Perspective

This article is devoted to sociological interpretation of the concept of manipulation in the field of political communications. The meaning of the political field as an environment for implementation of political communicative act with the emphasis on role dichotomy of key groups participating in the political process was elaborated. The fact that in the field of politics, communication is equated to action, operating in the categories of persuasion, commitment, opportunity to act and mobilize the audience was highlighted. The importance of modeling for studying communication processes was analyzed. The descriptive and analytical potential of communication models with a focus on H. Lasswell's linear transmission

model was indicated. Variations of this model were also compared, and the most complete version of it was derived, detailing seven key elements of the “formula” (participants, perspectives, situation, resources, strategies, outcome, effect). The focus of political communication on its effectiveness (and not its verity) by goal-setting was determined. The technological aspect of political communication and the modes of communicative technologies through interaction with public opinion (imperative-indoctrinal, dialogical and, in particular, manipulative) were revealed. The concept of communication technologies as a set of means of transformation of public opinion was summarized and defined. The strategic nature of manipulations as a type of social action for transmitting messages to recipients was considered, while their focus on influencing the change in behavior, assessments, opinions, in order to achieve certain manipulative goals of the manipulator was justified. The difference between manipulations as strategic actions in contrast to purely instrumental actions was revealed. The paradigmatic apparatus (theories of social interaction, symbolic interactionism) on the research of manipulations as a sociological concept was offered.

The article is a theoretical basis for further development of methodological nature for the fixation, description and analysis of manipulative technologies in political communication through the prism of sociology.

Key words: *political field, political communication, models of communication, communication technologies, manipulations, strategic action, public opinion.*

УДК 316.273
DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2022.93.6>

Н. М. ГОРДІЄНКО

доктор соціологічних наук, професор,
проректор з наукової роботи та інноваційної діяльності
КЗВО «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія»
Запорізької обласної ради

СОЦІОЛОГІЧНА АРХЕТИПІКА: КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА АНАЛІТИЧНО-ІНТЕРПРЕТАЦІЙНІ ТЕНДЕНЦІЇ

У статті на основі комплексного аналізу теоретико-наукознавчого статусу соціологічної архетипіки в системі сучасних соціогуманітарних знань обґрунтовано її концептуально-методологічні засади, репрезентовані у концептосистемі базових положень: про предметну спрямованість наукових досліджень за напрямом соціологічної архетипіки на суспільство, як колективного суб'єкта, життєдіяльність якого на імпліцитному рівні колективного несвідомого у значній мірі визначається архетипами; про діалектику трансформації концептуально-методологічних засад соціологічної архетипіки за рахунок інтеграції нових компонентів, серед яких найвагоміший інноваційний потенціал має концепція Ж. Дюрана, що передбачає оновлення традиційної методології (обґрунтування методологічного психологізму та методу конвергенції) і введення в дослідницький дискурс додаткових архетипічних символів (теріоморфних, ніктоморфних, катаморфних, дієретичних, інверсійних, світло-зорових і циклічних символів); про методологічну паритетність онтологічної та епістемологічної функцій архетипу; про методологічну ревізію ключових концептів та ідей соціологічної архетипіки з позицій сучасної постмодерністської соціології, що характеризується актуалізацією дослідницького інтересу до традиційної культури на якісно новому теоретичному рівні (М. Маффесолі).

Теоретично експліковано аналітично-інтерпретаційні тенденції сучасної соціологічної архетипіки, серед яких провідними є: полісемія концепту «архетип» і дискусійність трактування його дефініційних маркерів; широка теоретична функціональність концепту «архетип», що репрезентує тенденцію актуалізації дослідницького інтересу до традиційної культури; специфікація досліджень глибинних архетипових засад української культури та ментальності для соціологічного аналізу сучасного суспільства, передусім, для діагностики трансформаційних змін української свідомості та дослідження психосоціальних засад сучасної постмодерної цивілізаційної ідентичності, що віддзеркалює теоретичну наступність традиційної та постмодерної інтерпретації сутності архетипу, починаючи з юнґіанської концептуальної парадигми; поширення в науковій літературі аналітичного підходу, заснованого на розумінні архетипу, як найменування певного типу особистості у персоналогії.

Ключові слова: архетип, архетипічні символи, соціологічна архетипіка, архетипова методологія, етнічні українські архетипи.

Постановка проблеми. Магістральна тенденція розвитку сучасної науки, що полягає у зростанні актуальності міждисциплінарних досліджень і теоретичному синтезі здобутків різних наук, цілком поширюється і на соціологічну науку, концептуально-методологічне підґрунтя якої суттєво збагачується в результаті міжгалузевого трансферу інноваційних концептів і теоретичних конструктів. Одним із таких концептів є «архетип», що має давню науково-філософську традицію використання ще з античних часів і разом із семантично близькими термінами («ейдос» Платона, «ноумен» І. Канта, «гештальт» Г. Гегеля та ін.) утворює терміносистему для наукової експлікації та дефініювання імпліцитних психологічних структур, які функціонально визначають психо-соціальний профіль і потенціал особистості. Вагомий культурний базис аналізу та інтерпретації концепту «архетип», що акумульований протягом століть у галузях літератури, культурології, антропології та історії, став плідним підґрунтям для формування впливовими науковцями ХХ століття і сучасності, починаючи з К. Юнга, концептуально-методологічних засад архетипіки – міждисциплінарного наукового напрямку, який в тій чи іншій мірі має проєкції на всі суспільно-гуманітарні науки.

Специфіка соціологічної архетипіки визначається актуальністю вивчення імпліцитних регуляторів і латентних чинників, які мають фундаментальний вплив на філософсько-світоглядні вибори, ціннісні орієнтації і життєві установки кожної окремої особистості, а в масштабі суспільства спрямовують його енергію або на досягнення певних конструктивних цілей, або у стихійно-деструктивних напрямках (у кризові періоди загострення соціальних протиріч). Враховуючи це, аналітично-інтерпретаційний потенціал соціологічної архетипіки щодо осмислення суспільних явищ і процесів полягає в генеруванні нових концептуальних підходів і дослідницьких практик, які спираються на сучасну міждисциплінарну методологію і уможливають наукове вивчення фундаментальних детермінант психологічних, соціальних і культурних феноменів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Витоки зазначених аналітичних тенденцій можна простежити ще в роботах К. Юнга, міждисциплінарний підхід якого до аналізу архетипів має виразну соціологічну проєкцію, концептуалізовану в юнгіанській теорії колективного несвідомого. На подальше становлення концептуально-методологічних засад соціологічної архетипіки значний вплив мали наукові праці Ж. Дюрана, який за результатами фундаментальних досліджень, розкрив цілісну теорію загальної архетипології [16] та запропонував відповідну методологію міфологічного аналізу і критики [15]. Включивши в науково-соціологічний дискурс аналітично-інтерпретаційні підходи до осмислення соціокультурної ролі міфології, Ж. Дюран вважав сукупність міфологічних символів духовною сутністю суспільства, витоками його ментальності та етнопсихологічними

детермінантами його історії. Для аналізу та класифікації міфів французький соціолог частіше використовував архетипічні символи, ніж саме концепт архетипу.

Вітчизняна методологічна традиція досліджень архетипової проблематики сформувалась під впливом наукових праць С. Кримського [9; 10] і набула подальшого розвитку у дослідженнях, проведених сучасними вченими Е. Афоніним, О. Донченко, А. Мартиновим, Ю. Романенком, які стали ініціаторами створення Української наукової школи архетипіки [1; 2; 4; 6]. Дослідження специфіки української архетипіки (О. Гордійчук [3], О. Когут [8], Н. Матвейчук [11]) сприяли започаткуванню науково-фахових дискусій щодо специфіки архетипів, закованих в українському національному характері, зокрема: архетипу «філософії серця» (кордоцентризму), архетипу Богині-Матері (детермінує шанобливе ставлення до жінки, досить виразну емоційність українців), архетипу «доброї, родючої, ласкавої» Землі, архетипу селянськості (орієнтації представників усіх верств населення на селянські ідеали, що конкретизуються у таких якостях, як завзятість, ощадливість, працелюбність, практичність), архетипу волелюбного козацького братерства, особистої свободи і суспільної демократичності.

Констатуючи стійкий науковий інтерес вітчизняних і зарубіжних фахівців до архетипової проблематики і перспективність її подальшого вивчення, слід зазначити, що подальша інституціоналізація соціологічної архетипіки, як сучасного наукового напрямку, потребує фахової рефлексії, спрямованої на обґрунтування концептуально-методологічних засад соціологічної архетипіки та визначення провідних аналітично-інтерпретаційних тенденцій емпіричних досліджень і соціологічного теоретизування за цим напрямом.

Мета статті – розкриття концептуально-методологічних засад соціологічної архетипіки та аналітично-інтерпретаційних тенденцій дослідження архетипової проблематики у вітчизняному та зарубіжному соціологічному дискурсі.

Виклад основного матеріалу. Як і більшість концептів, що виникли і розвивалися, переважно, у міждисциплінарному контексті, концепт архетипу характеризується полісемією, яка посилюється внаслідок подальшої популяризації цього концепту, його все більш широкого використання не тільки у фаховому дискурсі, а й у науково-популярних джерелах і в цілому у сучасному культурному просторі. Крім цього, зазначена полісемія виникає через складність наукової експлікації й операціоналізації сутності архетипів, значний вплив суб'єктивних чинників при аналізі універсальних проявів-репрезентацій архетипів (сновидінь, релігійних та міфологічних символів). Навіть дефініційні маркери архетипу, концептуалізовані в роботах фундатора аналітичної психології К. Юнга, дискутуються і переглядаються у подальших дослідженнях. Так, Ж. Дюран не поділяє розробленого К. Юнгом фундаментального положення про те, що архетип формується у філогенезі.

Погоджуючись з тим, що архетип, за своїми функціональними характеристиками, є прототипом, Ж. Дюран має на увазі не генетичну та історичну першооснову архетипу, а його первинність при формуванні образів і схем. Розуміючи архетип як гносеологічний, а не онтологічний конструкт, Ж. Дюран зосереджується на соціально-психологічній сутності архетипу, хоча К. Юнг першочергову увагу приділяв еволюційній ролі архетипів в історичній ретроспективі.

Зазначений соціально-психологічний вектор аналізу конститутивних характеристик архетипу визначає наукову оригінальність дюранівського трактування архетипіки. За Ж. Дюраном, в архетипі поєднуються уява і раціональне пізнання, причому первинним визнається чуттєве пізнання, а соціологічна проблематика набуває інтерпретації з методологічних позицій естетики – визнання обумовленості раціонального пізнання уявою і чуттєвим пізнанням. Для такого судження Ж. Дюран вибудовує складну аргументацію, спираючись на ідею, що раціональне пізнання має у своїй основі певні образи.

Велику увагу Ж. Дюран приділяє обґрунтуванню епістемологічної функції архетипу, що полягає в його детермінуючій ролі як принципу класифікації. Як операція теорії пізнання, класифікація має спиратися на певні сутнісні засади, розумінню яких сприяє звернення до архетипіки. Для французького мислителя важливо окреслити філософію уявного, засновану на архетипічній реальності режимів і структур. Така філософія задається питанням про спільну форму, що об'єднує різноманітні режими, а також про функціональне значення форми уяви та сукупності структур і режимів, які вона визначає.

Для демонстрації універсальності символів людства Ж. Дюран наводить приклади з міфів та класичних літературних творів значної кількості народів, етносів, країн. Хоча французький вчений не звертається до української міфології, в ній також можна знайти численні маніфестації таких символів. Так, розглядаючи теріоморфні (тваринні) символи, дослідник аналізує образ коня, що лежить в основі комплексу, який він називає «комплексом Мазепи», – великий символ пекельного коня, представленого у багатьох міфах і легендах. Ж. Дюран зазначає, що попри видимість, хтонічний кінь темряви, пекла і підземелля легко асимілюється зі світлим, сонячним, солярним конем. Кінь, пов'язаний із великим годинником природи, є символом часу. У такій евфемізації унаочнюється типовий приклад життя символів, які під культурним тиском мігрують і наповнюються додатковими значеннями. Через сонячне посередництво помітно, як кінь еволюціонує від хтонічного до чистого, уранічного символізму [5].

Дюранівський аналітичний підхід сприяє розумінню глибинних архетипових засад української міфології, в якій образ коня також має центральне значення. Автори інформаційно-просвітницьких матеріалів, представлених на культурно-історичному інтернет-порталі «Спадщина предків», зазначають: «Кінь у міфології наших пращурів

був одним із центральних сакральних образів і асоціювався із Сонцем. Наші предки вірили, що Сонце вдень подорожує небом у колісниці, запряженій конями, а вночі перепливає підземними ріками за допомогою качок. У прадавніх уявленнях кінь сприймався як вірний помічник героїв і богів» [7].

Іншим важливим для української міфології архетиповим символом, що ґрунтовно аналізується в роботах Ж. Дюрана, є Матір-земля. Вчений зазначає, що в будь-який історичний період представники різних цивілізацій і культур уявляли і шанували Велику Матір, до якої звернені бажання людства. Велика Матір, безперечно, є найбільш універсальною релігійною та психологічною сутністю [5]. Продовжуючи цей аналіз, Ж. Дюран за підсумками розгляду значної кількості прикладів з міфів різних народів констатує: «Якщо розглядати культ Великої Матері в усій її повноті та філософському контексті «*matéria prima*» (першоматерії), можна помітити, що він співвідноситься з водним і земним символізмом, коли всі образні репрезентації землі та води утворюють чуттєву, щасливу атмосферу, яка, врешті-решт, реабілітує жіночість. Вічна жіночість і відчуття природи є паралельними феноменами у світовій літературі» [5].

З теоретичних позицій сучасної архетипіки, матір-земля є архетипічним символом України. В українському колективному несвідомому основним є архетип «доброї», «ласкавої», «родючої Землі». Основою етнічної домінанти українського національного характеру є архетип Богині-Матері, який, на думку вітчизняних вчених (Е. Афонін, О. Донченко, А. Мартинов), суттєво мінімізує ступінь агресивності світогляду українців.

Ю. Романенко відмічає, що для українця характерна релігійна ідентифікація зі структурою колективного несвідомого, яка водночас виступає об'єктом сакралізації архетипу «Великої Матері». Виходячи з цієї концептуальної тези, автор констатує «феміноцентричність самої української культури» [14].

Отже, наукові праці Ж. Дюрана суттєво вплинули на формування концептуально-методологічних засад соціологічної архетипіки і актуалізацію наукового інтересу до неї в постмодерністській соціології, як вираження більш глобальної тенденції повернення до традиційної культури. Для М. Маффесолі, який активно розвиває ідеї Ж. Дюрана у сучасній зарубіжній соціології, парадоксальність епохи ХХІ століття полягає в поширенні феномену неотрайбалізму, що інтерпретується вченим як певний ренесанс, осучаснення колективно-племінної атмосфери, основу якої складають архетипи і міфи. М. Маффесолі визнає пріоритет уяви в структурі буття та самосвідомості постмодерної особистості, зосереджуючи дослідницьку увагу на традиційних принципах і методах пізнання (традиційних не в сенсі «класичних», а в значення властивих традиційному суспільству, де панували племена, маги, боги і міфи) [12].

М. Маффесолі вважає, що сучасна епоха характеризується поверненням традиційних і навіть архаїчних компонентів в суспільне життя, звісно, на новому рівні і з різним змістом. Спираючись на діалектичний принцип заперечення, який часто використовувався Ж. Дюраном при характеристиці нічного режиму (ноктюрну), М. Маффесолі навіть наголошує на появі нових племен, обґрунтовує можливість появи у нову магічну епоху сучасних міфів, аналізу яких сприяє використання архетипової методології.

До провідних аналітично-інтерпретаційних тенденцій розвитку сучасного науково-фахового дискурсу за напрямом соціологічної архетипіки слід віднести також розуміння архетипу як певної першооснови, сутність якої розкривається відповідно до предмета дослідження і не зводиться до суто юнгіанського або дюрановського трактування архетипу. Так, у роботі української дослідниці соціальних комунікацій Г. Микитів активно використовується концепт архетипу, проте, немає жодного згадування про юнгіанських архетипічних персонажів на кшталт тіні, аніми, трікстера або про діурн або ноктюрн з концепції Ж. Дюрана. Натомість Г. Микитів обґрунтовує можливість і доцільність дослідження архетипних символів як національно маркованих мовних одиниць, що презентовані в сучасних новинних масмедійних текстах [13]. Це ми вважаємо не стільки свідченням довільного використання авторкою терміну «архетип», скільки проявом зазначеної тенденції його використання у досить широкому семантичному полі, не регламентованому класичними підходами.

Оригінальним є розуміння архетипіки за концепцією, запропонованою українськими соціологами О. Донченко і Ю. Романенко. У монографії «Архетипи соціального життя і політика» [4] вчені виділяють 15 фундаментальних архетипів української ментальності та психополітичного повсякдення, серед яких: архетипи «вічного учня», «герізованого злочинця», «вічної правди», ідеалізації старовини, долі, центрованої провини, обрядовості та імітативності тощо. Характеризуючи сутність архетипу у подальших дослідженнях, Ю. Романенко зазначає: «3 точки зору генезису, архетипи виступають продуктом контактинга Духовної реальності, соціальності і колективної психіки, результуючими сценаріями-моделями взаємодії різнорівневих ідентичностей: від макро- до мікрорівня. Архетипи генерують відповідне поле нумінозного (у юнгіанському розумінні) впливу, який для індивідуальної психіки і соціальної системи виступає сферою повернення до неусвідомлених самоочевидностей минулого соціетальної психіки-міфу» [14]. Імплицитний, але надзвичайно стійкий вплив архетипів на суспільне життя вчений пояснює їх значенням для формування змістовної складової соціальних інститутів, а також для детермінації соціальної поведінки на рівні соціальних сценаріїв.

Е. Афонін і А. Мартинов застосовують архетипову методологію в ряді публікацій, присвячених аналізу фундаментальних проблем

і суперечностей функціонування сучасного суспільства. Експлікуючи новаторський дослідницький підхід, автори актуалізують аналітично-інтерпретаційний потенціал архетипової методології не для аналізу прадавньої міфології, а для соціологічної рефлексії сучасності, передусім, для діагностики трансформаційних змін української свідомості та дослідження архетипних джерел соціально-інституційного зростання [1]. Обґрунтовуючи авторське розуміння концепту «архетип», що визначає психосоціальні засади сучасної постмодерної цивілізаційної ідентичності, дослідники, водночас, враховують теоретичну наступність традиційної та постмодерної інтерпретації сутності архетипів, які, починаючи з юнгіанської концептуальної парадигми, вважаються, по-перше, першоосновою культури, менталітету, загалом становлення й розвитку культурних та соціальних моделей; по-друге, загальнолюдськими прообразами, які відображають глибинний історичний досвід, а також прообразами, зафіксованими колективним несвідомим; по-третє, символами, стереотипами, міфами, які формують колективну свідомість [1].

До провідних аналітично-інтерпретаційних тенденцій розвитку сучасної соціологічної архетипіки можна віднести досить поширене в науковій літературі розуміння архетипу як найменування певного типу особистості у персонології. Аналогічно тому, як у психоаналізі назви ключових комплексів походять від літературних або міфічних персонажів (наприклад, комплекс Едіпа), сучасні соціологи застосовують найменування архетипічних персонажів для позначення певного типу особистості. Так, архетип Трикстера використовують для характеристики стилю життя та суспільної поведінки особи, яка регулярно порушує загальноприйняті соціальні та моральні норми, відрізняється лукавством і хитрістю (інваріантні характеристики), іноді – підступністю та жорстокістю (варіативні характеристики). Починаючи зі сформульованого К. Юнгом первинного теоретичного положення щодо синтезу в архетипі Трикстера найнижчих людських характеристик, фахівці асоціюють цей архетип із середньовічним сприйняттям сатани, яке ґрунтовно концептуалізовано П. Радіном у фундаментальній роботі [17]. Про впливовість зазначеного архетипу у сучасній суспільній свідомості українців свідчить, по-перше, відносно швидка стигматизація політичних діячів як одіозних осіб у разі допущення ними певних помилок; по-друге, детермінація електоральної поведінки більшості українців не стільки симпатіями до тих чи інших політиків, скільки їхнім антирейтингом (феномен голосування не стільки «за певну особу», скільки «проти когось або проти всіх»); по-третє, провідна роль мас-медіа в актуалізації дії перших двох чинників через акцентування та культивування саме негативних, трикстерних характеристик політичних діячів.

Інший архетипічний персонаж – архетип «Героя» – виразно простежується у сприйнятті українцями воїнів-захисників держави,

передусім тих, які брали участь у реальних бойових діях на окупованій частині Донбасу. Для позначення героїчних характеристик захисників країни утвердилась традиція їх особливого найменування – «кіборги», що вшановує виняткову мужність і незламність українських воїнів при обороні країни.

Дію іншого архетипу – Аніми, введеного у фаховий дискурс К. Юнгом, можна простежити у сприйнятті колективним українцем рідної мови. Починаючи з XIX ст., у багатьох образно-емоційних характеристиках, репрезентованих у фольклорі, прозових і поетичних творах провідних вітчизняних письменників, українська мова розглядається як «душа народу», науково-психоаналітична інтерпретація якої є найбільш релевантною саме в контексті архетипового образу Аніми.

Висновки. Таким чином, на сучасному етапі концептуалізації і методологізації соціологічної архетипіки, як наукового напрямку, її концептуально-методологічні засади можна структурувати у таких базових положеннях: по-перше, предметом наукових досліджень за напрямом соціологічної архетипіки є суспільство, як колективний суб'єкт, життєдіяльність якого у значній мірі спрямовується і регулюється архетипами на імпліцитному рівні колективного несвідомого (на відміну від психологічної архетипіки, предметом якої є архетипова детермінація психосоціальної активності окремого індивіда); по-друге, концептуально-методологічні засади соціологічної архетипіки не залишаються незмінними й активно трансформуються за рахунок інтеграції до класичної юнгіанської теорії нових компонентів, серед яких найбільший інноваційний потенціал має концепція Ж. Дюрана, що передбачає оновлення традиційної методології (зокрема, за рахунок обґрунтування методологічного психологізму та методу конвергенції) і введення в дослідницький дискурс додаткових архетипічних символів (теріоморфних, ніктоморфних, катаморфних, дієретичних, інверсійних, світло-зорових і циклічних символів); по-третє, поряд з онтологічною функцією, все більше дослідницької уваги приділяється епістемологічній функції архетипу, що полягає в його детермінуючій ролі, як принципу класифікації в сучасній теорії пізнання; по-четверте, в постмодерністській соціології актуалізується науковий інтерес до архетипіки, виражаючи більш глобальний методологічний поворот до традиційної культури, до повернення її елементів в суспільному житті на новому рівні (М. Маффесолі).

До провідних аналітично-інтерпретаційних тенденцій сучасної соціологічної архетипіки можна віднести: полісемію концепту «архетип» і дискусійність трактування його дефініційних маркерів (якщо К. Юнг розглядав архетипи як онтологічні конструкти, що формуються у філогенезі, то Ж. Дюран сприймав архетип та архетипні символи скоріше як гносеологічну структуру, яка дозволяє класифікувати міфи й експлікувати їх символіку); широку теоретичну функціональність концепту «архетип», що репрезентує тенденцію актуалізації

дослідницького інтересу до традиційної культури (концепт використовується в персонології для класифікації психологічних типів особистості, для характеристики ментальних рис етносу, застосовується в якості логічної конструкції для позначення певної першооснови, сутність якої розкривається відповідно до предмету дослідження і не зводиться до суто юнгіанського або дюрановського трактування архетипу); актуалізацію інтересу вітчизняних дослідників до глибинних архетипових засад української культури та ментальності (зокрема, щодо аналізу теріоморфних архетипових символів, архетипу Матері-землі) і для соціологічного аналізу сучасності, передусім, для діагностики трансформаційних змін української свідомості та дослідження психосоціальних засад сучасної постмодерної цивілізаційної ідентичності; поширення в науковій літературі аналітичного підходу, заснованого на розумінні архетипу як найменування певного типу особистості у персонології.

Список використаної літератури

1. Афонін Е., Мартинов А. Українське диво: від депресії до соціального оптимізму : монографія. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2019. 294 с.
2. Афонін Е., Мартинов А. Архетип і соціетальне: взаємодія і взаємовпливи. *Публічне управління: теорія та практика* : зб. наук. пр. Асоціації докторів наук з державного управління. Харків : Вид-во Асоціації докторів наук з державного управління. 2013. № 6. С. 193–200.
3. Гордійчук О. О. Архетипи української ментальності: соціально-філософський аналіз. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*. 2018. Випуск 1 (84). С. 15–19.
4. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) : монографія. Київ : Либідь, 2001. 334 с.
5. Дюран Ж. Антропологічні структури уявного. Пер. з фр. А. Рєпи. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2021. 568 с.
6. Засновники Української школи архетипіки. URL: <https://usarch.org>.
7. Кінь у міфології. Культ коня. URL: <https://spadok.org.ua/kin-u-mifologiyi-kult-konyu>.
8. Когут О. В. Архетипні сюжети й образи в сучасній українській драматургії (1997–2007 рр.) : монографія. Рівне : НУВГП, 2010. 440 с.
9. Кримський С. Архетипи української культури. *Феномен української культури: методологічні засади осмислення*. Київ : Фенікс, 1996. С. 91–112.
10. Кримський С. Архетипи української ментальності. *Проблеми теорії ментальності* / відп. ред. М. В. Попович. Київ : Наукова думка, 2006. С. 273–301.
11. Матвейчук Н. І. Відображення архетипів української культури в народних казках. *Вісник Національного університету водного господарства та природокористування*. 2009. Вип. 3 (47), ч. 3. С. 231–236.
12. Маффесолі М. Час племен. Занепад індивідуалізму у постмодерному суспільстві. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2018. 264 с.

13. Микитів Г. В. Феноменологічна концептуалізація архетипної символіки в масмедійному тексті : автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій : 27.00.01 / Дніпров. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпро, 2021. 20 с.

14. Романенко Ю. В. Осевые символы идентичности в государственной аграрной культуре : монография. Киев : Меркьюри-Подолье, 2017. 300 с.

15. Durand G. Figures mythiques et visages de l'œuvre: de la mythocritique à la mythanalyse. Paris : Berg international, 1979. 327 p.

16. Durand G. Les Structures anthropologiques de l'Imaginaire: introduction à l'archétypologie générale. Paris : P.U.F., 1960. 512 p.

17. Radin P. The Trickster. A Study in American Indian Mythology. New York : Bell publishing Company, 1956. 346 p.

Hordiienko N. M. Sociological archetypology: conceptual and methodological foundations, analytical and interpretive tendencies

On the basis of a comprehensive analysis of the theoretical and scientific status of sociological archetypology within the system of modern socio-humanitarian knowledge, the author substantiates its conceptual and methodological principles which are represented in the conceptual system comprising the following central provisions: on the general orientation of scientific research in the area of sociological archetypology on society as a collective subject, whose vital activity at the implicit level of the collective unconscious is largely determined by archetypes; on the dialectic character of transformations within conceptual and methodological foundations of sociological archetypology through the integration of new components, among which the greatest innovative potential is displayed by the concept of G. Durand involving the need to update the traditional methodology (in particular, through substantiation of methodological psychology and the method of convergence) and introduce into the research discourse additional archetypal symbols (theriomorphic, nyctomorphic, catamorphic, diaeretic, inversion, light-visual and cyclic symbols); on the methodological parity of ontological and epistemological functions of archetypes; on the methodological revision of key concepts and ideas of sociological archetypology from the standpoint of contemporary postmodern sociology, characterized by the actualization of research interest in traditional culture at a new theoretical level (M. Maffesoli).

Theoretical and interpretive tendencies of modern sociological archetypes are explained, among which the leading ones are the following: polysemy of "archetype" as a concept and debatable interpretation of its definition markers; broad functionality of the concept "archetype", which represents the trend of research interest actualization in traditional culture; intensification of the interest of domestic researchers in deep archetypal foundations of the Ukrainian culture and mentality and in sociological analysis of modernity, mainly to diagnose transformational changes in Ukrainian consciousness and study the psycho-social foundations of contemporary postmodern civilizational identity, which reflects the theoretical continuity of traditional and postmodern interpretation of the essence of archetypes, starting with the Jungian conceptual paradigm; the spread in the scientific publications of an analytical approach based on the understanding of the archetype as the name of a certain type of personality in personology.

Key words: archetype, archetypal symbols, sociological archetypology, archetypal methodology, ethnic Ukrainian archetypes.

УДК 316.74:37(477.64)
DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2022.93.7>

Є. Р. КОРЕНЬ
аспірант кафедри соціології та політології
факультету лінгвістики та соціальних комунікацій
Національний авіаційний університет

ДЕЯКІ АРХЕТИПИ ТА СИМВОЛИ В СТРУКТУРІ ЕПІЧНИХ СЮЖЕТІВ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ МИСТЕЦТВА

У статті розглянуто взаємозв'язок між окремими архетипами епічних творів та їхніми символічними складниками. Констатовано, що багатий матеріал про міфи й ритуали ініціації міститься в античній історії та обрядах сучасних первісних племен. У цих міфах про ритуали посвяти (ініціації) юнаки та дівчата розлучаються з батьками та стають частиною спільноти. Для того, щоб компенсувати насильницьке відокремлення від дитинства, що могло б завдати шкоди батьківському архетипу, це зло компенсують включенням у життя громади. Таким чином, остання замінює батьківські архетипи. У племінних суспільствах обряд ініціації вирішує проблему повернення новонаверненого до глибокого рівня тотожності его і самості. У цьому обряді його змушують пережити символічну смерть, де індивідуальність тимчасово «розчиняється» у колективному безсвідомому. Потім відбувається ритуал нового народження, де його виводять із цього стану й він стає частиною громади.

Відзначено, що в основі ритуалу в племінних громадах або складніших спільнотах лежить обряд смерті та переходу, який є «обрядом переходу» від однієї стадії життя до іншої: від дитинства до юнацтва, від юності до зрілості, від зрілості до старості. Отже, цей аналіз термінології аналітичної психології Юнга дозволяє використовувати даний інструментарій для інтерпретації казок.

Зроблено ключовий висновок про те, що архетипи репрезентуються в символах епічних творів, інтерналізуються реципієнтами цих творів у вигляді різноманітних соціальних уявлень про нереалізовані, нерозкриті та негативні складники образу тієї чи іншої спільноти (архетип тіні, який розкривається через уявлення про зазначені складники у одного етносу щодо себе та інших етносів); гендерні соціальні уявлення про чоловіче та жіноче, про міжстатеві відносини (архетипи аніми, анімуса); уявлення про соціальний ідеал, а, отже, про образи вищих статусних груп (архетипи героя, самості); уявлення про оцінку суспільством різних девіацій (архетип трікстера); уявлення про соціальні ритуали (архетип ініціації) і т.д.

Ключові слова: архетип, символ, соціологія мистецтва, інкультурація, соціалізація, інтерналізація, епос, казки, легенди.

Постановка проблеми. Дослідження архетипів та символів у творах епосу, таких як казки, легенди та ін. дає можливість поглянути яким чином ці складові відіграють роль у процесах інкультурації та соціалізації. Особливо важливу роль зазначені складові відіграють у впливі на дітей. Архетипова структура є важливим культуро- та соціо- формуючим фактором для суспільства, оскільки її формування відповідає запиту на певну ідентичність у суспільстві. Архетипи, символи та відповідні їм ідентичності репрезентуються в образах, сюжетах, ключових героях епічних творів. Однак зв'язок між архетипами та символами як складниками інкультурації та соціалізації в епічних творах є малодослідженим в соціологічній теорії як такої та у відповідних галузевих соціологіях (соціології мистецтва, соціології культури, соціології візуальних образів тощо). Означене актуалізує тематику та проблематику дослідження статті, предметне поле якої є представленим в дослідженні архетипів та символів як колективних репрезентацій епосу через який вони інтерналізуються в інкультурації та соціалізації дітей та інших реципієнтів цих епічних творів у предметному ракурсі соціології мистецтва.

Метою статті є розгляд взаємозв'язку між окремими архетипами епічних творів та їхніми символічними складниками як одним із предметних складників соціології мистецтва.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Дослідження архетипів як підґрунтя колективної психіки та соціальної пам'яті, образи якої є фундаційними для формування різних ідентичностей і можуть виявлятися в символах епічних творів було здійснено в працях К. Юнга, Е. Ноймана, Д. Калшеда, Дж. Хілмана, Х. Дікмана.

К. Юнг протиставляє такі частини психіки як індивідуальне та колективне несвідоме. Першу він описує, як частину особистісного досвіду, з яким мала справу свідомість, але згодом завдяки процесам забування, витіснення та ін. цей досвід перейшов до сфери несвідомого індивіда. Колективне безсвідоме автор інтерпретує як таке, що не спирається на минулий особистісний досвід, а навпаки, має надособистісну основу, являючи собою культурно- і соціально-успадкований характер [1, с. 12-24].

Юнг веде мову про наявність певних універсальних форм у культурній пам'яті спільноти та психічній системі, при цьому визнаючи, що поняття архетипу не є новим і він використовує його, виходячи з філософських та наукових досліджень попередніх авторів. Так, наприклад, він говорить про те, що міфологічне дослідження називає їх «мотивами», Л. Леві-Брюль у психології примітивів називає їх «representation collectives» («колективними репрезентаціями») і т.д. [4, с. 15].

Юнг вказує на те, що «архетипи» або «першообрази», люди часто розуміють неправильно – як деякі міфологічні образи або сюжети, наголосуючи на тому, що це лише відображення усвідомлених уявлень, які цілком досягають свідомості. Він вказує на тенденцію формування

навколо архетипів усвідомлених уявлень як навколо центральних «ідей», коли в уявленнях змінюються деталі але самі «ідеї», що є стрижневими для цих уявлень, залишаються незмінними. Самі ці ідеї він називає архетипами [14, с. 84]. У той же час, існує зв'язок між інстинктами та архетипами. Перші, будучи фізіологічними потребами можуть сприйматися органами чуття, водночас, ці потреби виявляють себе у фантазіях, найчастіше – у символічній формі. Саме ці прояви Юнг називає архетипами [14, з. 84-85].

Про свідомість Юнг говорить як про ту частину культури та психіки, що відокремилася від первинних інстинктів і не володіє щодо останніх «абсолютною свободою». Інстинкти, що втратили контакт зі свідомістю, «змушені» нагадувати про себе в різний спосіб. Такими «нагадуваннями» можуть бути неврози, забудькуватість, різного роду девіантна поведінка, (наприклад, безвідповідальність, лінощі та ін.). Людина може думати, що вона є господарем своєї душі, проте, часто вона не в змозі контролювати свої емоції, або відстежувати приховані мотиви власних патернів поведінки. Часто саме ці приховані мотиви можуть прориватися назовні завдяки архетипам [5, с. 83].

Працюючи з матеріалом колективного безсвідомого, що виникає у народній творчості, наприклад, у міфах, легендах і казках, в соціології мистецтва ми маємо справу з описом різних візуальних образів. Частина цих образів є «природними» символами, на відміну від тих, що привнесені культурою. Природні символи з несвідомої частини психіки і є різними нескінченними варіаціями архетипічних образів, найчастіше їхні витoki можна простежити в найдавніших текстах різних цивілізацій [6, з. 88-89].

В праці Е. Ноймана «Велика мати» (Neumann 1956a) [7], вмотивованої до написання Юнгом, здійснено порівняльний аналіз різних шаблів розвитку людства, якому відповідає поступова диференціація образу матері. Нойман демонструє зміст архетипу на основі аналізу скульптур та образів, роблячи висновок про те, що жіночому характеру відповідають два базових його різновиди: елементарний та мінливий. Під елементарним характером Нойман розуміє такий аспект жінки, в якому вона, виступає як «велике коло», або ж величезне вмістилище, схильне утримувати все, що там виникає, й охоплювати це, наче вічна субстанція...» [7, с. 40].

Мінливий характер жінки різниться від елементарного тим, чим динамічне відрізняється від статичного, виходячи, за словами автора, з його тіні й виявляючись в змінах емоційних станів та схильності до трансформації. Дослідник наголошує на тому, що «на відміну від елементарного характеру, мінливий характер жінки є виразом іншої фундаментальної психічної констеляції. У мінливому характері виявляється динамічний елемент психіки, який, на відміну від консервативної тенденції елементарного характеру, відображає те, що рухається, підводить до зміни та трансформації. У результаті психічного

розвитку мінливий характер психіки, який проєціюється на жіноче начало, спочатку перебуває під владою елементарного характеру та поступово виходить із його тіні, виявляючись самостійно...» [7, з. 43].

Дослідженню архетипової складової колективної психіки та жіночого начала в культурі та мистецтві Нойман присвячує також статті: «Значення архетипу землі для нового часу» (1963) [8], «Про місяць і матриархальну свідомість» (1950) [9], де він демонструє проблематику психічних стадій розвитку чоловіка та жінки й визначає матриархальну свідомість як проміжну ланку між жінкою та психікою креативної людини (напр., художника), у якого його фемінна складова є розвиненішою у порівнянні із чоловіками в патріархальній культурі.

Для Х. Дікмана зміст архетипів виявляється в нових несподіваних ситуаціях, де люди на рівні уяви намагаються долати ті чи інші перешкоди й адаптуватися до різноманітних небезпек, в чому їм допомагають різні колективні образи. Ці образи виявляються через різноманітні символи, інтерпретація яких дозволяє зрозуміти, «як людина в подібних випадках знаходить» різні варіанти поведінкової активності. Дікман наголошує на багатозначності, глибинності й спонтанності мови цих колективних образів, зауважуючи, що вони є ключовими для розуміння казки як епічного твору колективної культури та психіки. При цьому символи колективних уявлень казок можуть виявлятися й в індивідуальному досвіді, досягаючи додатково наповненого конкретного змісту й набуваючи поглибленого значення та подальшого тлумачення [10].

Дотичними до предмету дослідження нашої статті є розділи роботи Д. Калшеда «Внутрішній світ травми: архетипові захисти особистісного духу» присвячені проблематиці стадій зцілення/розщеплення в сюжеті казки «Рапунцель», а також міфологічного зображення системи самозбереження. Автор розглядає архетипи та символи в сюжетах казок. Так, в казці про «Птаха Фицо» автором розглядається темна сторона самості, а саме в аспектах: любові та агресії здорового его за Віннікотом; подвійної природи жертви в трансформації системи самозбереження; перемоги над чаклуном за допомогою символу. На основі аналізу сюжету казки «Принц Ліндворм» Калшед здійснює огляд трансформації демонічного через жертву та вибір, а також підіймає питання, пов'язані з архетипом Божественної дитини та безпліддя, відмови від вибору та меланхолійності світу фантазій в системі самозбереження [12].

Д. Хілман для визначення архетипів оперує родовим поняттям «імагінальних універсалій», порівняних, на думку дослідника «з фантастичними реальностями» (*universali fantastici*). Автор вважає, що міфічні фігури стають архітектонічними щодо поетичних характеристик «людських думок, почуттів та дій», а також забезпечують «фізіогномічне розрізнення якісних світів природних явищ» [11].

Феномени природи для автора, поруч із природними (об'єктивізованими) законами, містять також невідомі закони та архетипи, які, через певні образи, звертаються до людської уяви. Архетипи як «психологічні універсалії» автор пропонує «розглядати психологічно», однак, розкриває і їх соціально-колективне значення через те, що аналізує реальний щодо персональної свідомості «ампліфікуючий, деперсоналізуючий вплив». Дослідник резюмує, що «навіть якщо в самому понятті образу кожен образ є окремою, одиничною подією, ... – то вже тут закладено універсальність, оскільки такий образ резонує з колективним, транс-емпіричним значенням» [11].

Виклад основних положень статті. Частина культурних символів що є досить давніми, використовується для вираження «вічних істин» та мають своє відображення в різних релігіях та міфологіях. Вони проходять тривалий період перетворень свідомістю й стають колективними образами (архетипами) і частиною загальнолюдської культури.

Архетип Тіні. Образи природнього і культурного походження, хоча й можуть здаватися, з раціонального погляду, позбавленими будь-якого сенсу, мають життєво важливе значення для людства, та «наповнені енергією». Заперечення їх веде до збіднення та шкоди, активуючи таку частину психіки як архетип тіні. Тінь, що заперечується свідомістю, містить пригнічені, неприємні або ганебні сторони особистості та спільноти, нереалізований особистісний та соціально-історичний потенціал. Вона містить як негативні аспекти свідомого індивідуального та колективного еґо, так і позитивні аспекти – нормальні інстинкти й творчі імпульси. Еґо та тінь нерозривно пов'язані, подібно до зв'язку думок і почуттів/емоцій [2, з. 17-20].

У міфології це протистояння Юнг назвав «битвою за визволення», суть якої полягає у боротьбі людини за набуття свідомості, а в історії спільноти – звільнення від різних типів залежності (колоніальної, наприклад). Суть цієї боротьби знаходить виявлення в сюжетах, де архетип героя (про який детальніше буде сказано нижче) вступає в боротьбу з силами зла, що представлені образами дракона або інших чудовиськ, диких звірів. Перемога героя психічно відповідає подоланню інерції несвідомого розуму, а в соціальному та соціалізаційному аспекті відповідає «розлученню» з дитинством, вікове та ментальне дорослішання. Дитинство є тим світом, де панує материнське, тобто природа, інстинктивне начало. Окрім сюжетів міфів, у яких герой перемагає, бувають також і сюжети поразки та, навіть, добровільного прийняття поразки (наприклад, історія про Йону та Кита). Задля перемоги над тінню героєві слід визнати її існування. Лише після цього він може черпати з неї силу як із частини свого нереалізованого потенціалу, завдяки чому визнається наявність негативного та позитивного її аспектів. Тільки після цього виникає можливість її асиміляції [15, з. 487-488].

Архетип персони (маски). Юнг демонструє протиставлення тині завдяки поняттю персони (маски). Ідентифікація з персоною

є системою адаптації до особи до зовнішнього соціального світу, що значною мірою обмежує тінювий потенціал. Небезпека злиття з персоною полягає в тому, що злитий з нею індивід починає ототожнювати себе з тими соціальними ролями та статусами, які відповідають запиту суспільства. У випадку, коли цей запит повністю несумісний з індивідом, групою, виникає штучність існування та придушення природного життєвого розвитку та інвертовані (симуляційні) соціальні сценарії розвитку особи [6, с. 261-262]. Тінь та персона (особа) є двома сторонами самості.

Архетип самості. Самість є глибинним ядром культури та психіки, що є основою духовного розвитку індивіда та спільноти – процесу особистості та спільнотної індивідуації. Індивідуація призводить до більш різноманітного та зрілого розвитку особистості, як індивідуальної, так і колективної. Процес персональної та соціальної індивідуації є джерелом відкриттів, упорядкування й генералізації образів сновидінь (яким відповідають сюжети міфів, казок, легенд) та охоплює всю культуру суспільства і психіку людини, на відміну від еґо-свідомості, котре є лише невеликою її частиною. Під час процесу індивідуації особа та спільнота прагнуть досягнення внутрішньої цілісності – самості, яка полягає в процесі пошуку нерозкритих потенціалів індивідуального та соціального досвіду [13, с. 248-249].

Цей процес по-справжньому, розкривається завдяки усвідомленій взаємодії зі своїм внутрішнім центром – самістю, та бере початок, зазвичай, з душевного болю, страждання і є подібним, до, свого роду, «заклику», що часто не усвідомлюється. Таку ситуацію еґо часто сприймає як зовнішню перешкоду своїй волі чи бажанню, проєціюючи її на зовнішній об'єкт. Багато міфів або казок, наприклад, зображують цю початкову стадію процесу індивідуації в вигляді старого або хворого короля. Подібно до цього, бувають різні приклади в казках, персоніфіковані в образах безплідного королівського подружжя, злого чудовиська, котре викрало усіх жінок/дітей, дракона, який захопив королівство й вигнав геть його мешканців та ін. Загалом, зустріч з самістю є подібною до зустрічі із похмурою тінню, яка створює загрозу існуванню [5, с. 172].

У процесі індивідуації виникає необхідність усвідомлення власної тіні як нереалізованого потенціалу, котрий проривається крізь силу еґо, що його стримує. Тінь не репрезентує всю сферу несвідомого, а лише властивості та аспекти, що належать до особистісної сфери й можуть бути усвідомленими. Тінь може складатися з колективних впливів, джерело яких перебуває поза особистісною сферою індивіда. Дуже часто виявити тінь стає можливим завдяки негативній проєкції, коли індивід отримує можливість помічати в собі ті якості та імпульси, які він в собі ж заперечує (еґоїзм, прожектерство, лінощі розуму, недбалість думки, безвідповідальність і боягузтво,

надмірну пристрасть до матеріальних благ та ін). Простіше кажучи, йдеться про все те у собі, що, на його думку, не є помітним для інших [3, с. 26-27].

Вище було згадано, що тінь має позитивні аспекти. Самість же як центр психічного містить усі архетипи, що розкриваються в процесі індивідуації, через різні образи в безсвідомому індивіда [14, с. 267].

Символіка самості в міфах і казках, може виявлятися в образах четвериці, гори, різного роду каміння, кола, мандали, чотирикутних фігур і т.д. [3, с. 131-132]. Кожне уособлення свідомості має позитивні та негативні аспекти, самість має можливість реалізації подвійного результату. Темна сторона самості є найбільш небезпечною через можливість виникнення ілюзії власної величі, яка може від'єднати від реальності і спрямованої активності.

Іншою крайністю темної сторони самості є доведення страху та відчаю до власної невиправної нікчемності. Саме тому, виникає необхідність життєвої підтримки нормальної роботи еґо, що полягає в сміливості для усвідомлення власної недосконалості. За таких умов можна стати більш уважним до змісту несвідомого й внутрішніх процесів [15, с. 563-564].

Архетип самості може відображати культурні ідеали суспільства та завершену індивідуацію, яка є представленою в символах звершень, граничних досягнень, подвигів, надзвичайних вчинків тощо. Відповідність особи культурному ідеалу певної спільноти означає в символах казок та легенд досягнення нею духовної та соціальної досконалості.

Аніма (фемінне начало в чоловікові). Складні та суперечливі почуття викликає не тільки тінь чи самість; архетип аніми є частиною самості й уособлення всіх проявів жіночого в психіці чоловіка. Вона відповідає проявам несвідомого в чоловіків, а також його продуктів у вигляді образотворчого мистецтва. Спостерігати аніму можна через образи жінки або жіночого, у чоловіків, та, навпаки, архетипу анімусу, який виражається у вигляді чоловіка чи чоловічого начала – у жінок. Уособлення жіночого в чоловічій психіці може бути вираженим в неясних почуттях і осяяннях, чутливості до ірраціонального, потягу до природи, а також підвищеної здатності до контакту з безсвідомим. Індивідуальні прояви аніми, зазвичай, формуються під впливом материнських характеристик [14, с. 215-219].

Таким чином, якщо мати виключно негативно впливає на майбутнього чоловіка, його аніма швидше відтворюватиметься в почутті пригніченості, невпевненості, роздратованості, підвищеної збудливості та тривожності. Незадоволеність анімою може мати й зворотну крайність, коли індивід зачаровується відсутнім в реальності образом ідеальної жінки, властивості якої не можна порівняти з можливою реалізацією його аніми. У разі подолання такого негативного впливу індивід зміцнить свою мужність [4, с. 62-64].

Позитивні аспекти аніми полягають, наприклад, в можливості правильного вибору дружини, а також у разі неможливості логічного мислення обрати раціональні підстави для того чи іншого вибору. У цьому випадку, архетип аніми дозволяє розкрити в свідомості приховані можливості безсвідомого. Додаткова корисність аніми полягає в співналаштованості розуму із цінностями, таким чином, відкриваючи шлях до розкриття внутрішнього «я». Це нагадує співналаштування на необхідну радіохвилю приймача, яке є необхідним для того, щоб мати можливість почути внутрішній голос великої людини, у цьому випадку, аніма може відігравати роль провідника до внутрішнього світу самості [6, с. 223].

Аніма в сюжетах казок та легенд може розкриватися у вигляді героїв з рисами м'якості, поступливості, схильності чоловіка до того, щоб піддаватися жіночому навіюванню («причаровуванню»), дефіциті критичного мислення, ідеалізації жінок та жіноцтва, пошуку чоловіком протекції та очільництва тощо.

Юнг розглядав чотирьох-рівневу структуру самості, подібно до цього, він виділив чотири рівні розвитку аніми. Першу стадію автор характеризує як суто інстинктивні та біологічні зв'язки, наводячи, задля символічного прикладу, образ Єви. Другу стадію зображує через уособлення романтичного та естетичного рівнів, якому, поки що, притаманні риси сексуальності, пропонуючи як приклад образ Олени у «Фаусті». Третя стадія характеризується піднесенням любові (еросу) до вершин духовної відданості, презентуючись через образ діви Марії. Четвертий рівень характеризується вищою мудрістю, яка перевершує вищу святість і вищу чистоту, прикладами чого можуть бути образи-символи Сапієнції або Суламіфі в Пісні Пісень Соломона [5, с. 190-191].

Анімус (чоловіче начало в жінках). Виступаючи уособленням чоловічого всередині жінки, подібно до аніми, анімус має позитивні та негативні аспекти, проте, анімус не так часто виявляється в формі еротичних фантазій або нашарувань. Анімус також характеризується неявною, але непохитною впевненістю особи у власній правоті [14, с. 237].

В разі схильності висловлювати цю впевненість грубим гучним голосом або із відтінками скандальності та демонстрацією грубих сцен можна розпізнати жіночу чоловіко-подібність, навіть за наявності дуже жіночної зовнішності. Формами вияву у жінок анімусу бувають перптертість, холодність, досконала недоступність. Анімус може виявлятися в категоричності думки, яка, при її зовнішній переконливості, є невідповідною суті суперечки, диспуту, бесіди тощо [2, с. 27]. При переважанні анімусу у жінок основний вплив на їх гендерну соціалізацію має батько або ж інші маскулінні суб'єкти. Анімус дочки під впливом батька отримує деякі беззаперечні переконання, які, втім, ніколи не відображають індивідуальність жінки, а є інтроекованими.

Тому анімус, іноді, подібно до аніми, виступає в символах/образах демона смерті. При цьому, в казках і міфах, крім демона смерті, він може виступати в соціальних ролях/образах грабіжника, вбивці та втілювати різноманітні холодні та руйнівні думки жіночої душі. В той же час, ці руйнівні думки мають місце без усвідомлення такої сторони почуття, як відповідальність, обмежуючись стороною почуття, як джерела задоволення. Вплив анімусу іноді може викликати параліч усіх почуттів або глибоку невпевненість, що може сягати відчуття власної нікчемності. Ці змісти можуть заповнювати свідомість та імітувати видимість реального стану справ. Подібна «одержимість» спричинена роботою несвідомого, й лише після виходу з нього людина може усвідомити, що подібні думки та почуття є повною протилежністю її позиції [15, с. 493-494].

В анімусі, крім негативних аспектів – жорстокості, нерозсудливості, балакучості, невихолошеності злісних ідей, – є також і позитивні аспекти. Вони стосуються, насамперед, творчого потенціалу, який може прокласти шлях до самості. У багатьох казках можна побачити зображення анімусу в образі принца, якого перетворено на тварину або чудовисько, що, завдяки любові, перетворюється на людину [14, с. 238-239].

Часто героїні не дозволяють дізнатися що-небудь про свого коханого/чоловіка або він перебуває в темряві, так що вона не може його побачити. Подібна алегорія вказує на проблему необхідності усвідомлення анімусу жінки самою жінкою і відповідними соціо-гендерними уявленнями про неї як про людину, яка здатна це зробити. Подібно до тіні, також виникає необхідність переконатися в реальності анімусу, таким чином, не дозволяючи йому оволодіти розумом та розкрити при цьому його позитивні аспекти: хоробрість, ініціативу, об'єктивність і духовну мудрість [2, с. 24-27].

Анімус, подібно до аніми, проходить чотири стадії розвитку. Перша характеризується простою фізичною силою, подібно до легкоатлета. Друга стадія характеризується уособленням ініціативи та можливості планувати дії. Третя стадія анімусу відображає «слово», уособлюючись, найчастіше, як наставник, наприклад, професор чи релігійний діяч. Четверта стадія, характеризує анімус як втілення сенсу, подібно до аніми, на цій стадії він стає посередником релігійного досвіду, через який життя набуває нового змісту. Анімус надає жінці духовної твердості, що компенсує її зовнішню м'якість [5, с. 199].

В сюжетах казок та легенд архетип Анімуса може виявлятися у вигляді ініціативності, наполегливості, волі до влади, організаторських та арбітрарних схильностях жінок, виявах з їх боку морального та інтелектуального лідерства щодо чоловіків тощо.

Архетип героя. Міфи про героїв є найбільш поширеними та відомими. Важливе місце вони займають в класичній міфології Стародавньої Греції та Риму, у середньовіччі та на Далекому Сході,

а також серед нинішніх первісних племен. З'являються вони в казках, легендах і снах. Ці історії є відмінними в деталях, але мають спільну структуру, незважаючи на їх наявність у різних народів, які не пов'язані між собою в міжкультурних комунікаціях. Міфічний наратив становлення героя включає його народження героя в сім'ї скромного статку, раннє виявлення його нелюдської сили, швидке досягнення ним слави й влади, сюжетну лінію битви зі злом та впадання героя в гординю, загибель, героя через зраду або внаслідок «героїчної жертви». Подібна модель має певне психологічне значення й для людини в прагненні розкрити індивідуальність та соціальне значення для суспільства в прагненні розкриття своєї «колективної особи» [14, с. 317-318].

Ще одна важлива особливість цього міфу полягає в тому, що первинна слабкість героя урівноважується наявністю в нього сильних покровителів, які опікуються ним і допомагають при вирішенні надлюдських завдань. Без цих покровителів він не в змозі впоратися з перешкодами. Ці сили символізують уособлення цілісності психіки, глибшої та повнішої самотності, що є джерелом сил для індивідуального еґо [15, с. 554-555].

Особливість ролі героїчного міфу полягає в розвитку індивідуальної та колективної самосвідомості, тобто в усвідомленні особою та спільнотою своїх сильних і слабких сторін. Це є необхідним для можливості подолання життєвих труднощів, тобто, міф про героя уособлює процес індивідуації, про який йшлося вище. Як тільки в житті індивіда та спільноти відбувається подолання першого складного випробування й вступу в фазу зрілого життя, героїчний міф втрачає своє значення. Символічна смерть героя демонструє, таким чином, досягнення зрілості як особою, так і спільнотою [5, с. 110-111].

У закінченому героїчному міфі йдеться про повний героїчний цикл – від народження героя до його смерті, а кожній життєвій стадії відповідають окремі види героїчних історій що описують певні етапи, що досягнуті особистістю в розвитку своєї самосвідомості, та її труднощів. Інакше кажучи, еволюція образу героя послідовно характеризує кожну стадію розвитку особистості.

Дж. -Л. Хендерсон у колективній роботі «Людина та її символи» наводить приклад еволюції героя, посилаючись на приклад північно-американських індіанців віннебаґо, які були опубліковані доктором П. Радіним в 1948 р. під назвою «Героїчні цикли віннебаґо». Хендерсон стверджує, що такий розвиток характерний і для інших героїчних циклів. Далі наводиться чотири стадії розвитку героїчного міфу: а) цикл Шахрая, б) цикл Зайця, в) цикл Червоного Рогу, г) цикл Близнюків [5, с. 111].

А) Цикл шахрая (трікстера) пов'язаний із раннім віком найменшого розвитку людини, що характеризує задоволення фізіологічних потреб і дитячого складу розуму. У випадку відсутності інших потреб, у поведінці Шахрая виявляються жорстокість, цинічність та

байдужість. Такий персонаж спочатку, має вигляд тварини переходить від одного бешкетного вчинку до іншого, в міру цих вчинків з ним відбувається зміна. Після закінчення своїх шахрайських пригод він набуває образ дорослої людини [6, с. 334].

Цикл шахрая може бути представленим в символах казок та легенд у вигляді персонажів із негативними (здебільшого, девіантними) рисами, які є представленими людьми або потойбічними силами духовного світу, фантастичними істотами і т.п.

Б) Цикл зайця. Наступний цикл, називається Зайцем, котрий, як і Шахрай, перебуває спочатку у тваринному образі [6, с. 347]. Він, поки що, не досяг людської зрілості, але виступає в ролі засновника людської культури та Перетворювача. Віннебаго шанують його як героя своєї культури й вірять, що він навчив їм лікувальним обрядам, ставши їх рятівником. Коли в їхнє плем'я стало проникати християнство, дехто з племені віннебаго доводив, що Христос їм не потрібен, оскільки вони мають зайця. Це є демонстрацією того, як образ зайця в колективному несвідомому злився з образом Христа. Заєць, у порів'янні з Шахраєм, представлений в сюжетах міфів, казок легенд як просоціальна істота, яка маскує інфантильні прагнення, притаманні Шахраєві [5, с. 111-112].

В) Цикл червоного рогу є третім персонажем, він є двозначною особистістю, молодшим із десяти братів. Як архетиповий герой, він перемагає в стрибках і гідно виявляє себе в битві. Надлюдські здібності червоного рогу продемонстровані перемогою над велетнями. Він перемагає їх як за допомогою хитрощів (гри в кістки), так і за допомогою сили (у бойовому поєдинку). Він має могутнього супутника, що набуває образу грому-птаха із назвою «Та, що несе буревій»; це сила, яка компенсує слабкості героя. Наприкінці сюжету міфічного нарративу божествена покровителька залишає червоний ріг, полишаючи його з синами на Землі, що означає утворення спільноти, суспільства, держави [5, с. 112-113].

Г) Цикл близнюків. Останній цикл має назву циклу Близнюків і включає проблему людської гордині, яка символізується в сюжеті заздрості богів до людей та їх різномантних інтриг. Близнюків називають синами Сонця, разом вони утворюють одну особистість. Вони, перебуваючи разом спочатку, в лоні матері, були примусово розділеними після народження. Незважаючи на це, вони належать одине-одному, саме тому виникає потреба їхнього об'єднання. Існують дві сторони їх натури: «плоть», що є м'якою, поступливою та безініціативною, та «задира», що є динамічною та бунтарськи налаштованою [6].

У деяких історіях про близнюків їх презентовано в образах двох персонажів, один з яких є інтровертним, а інший – екстравертним. Сила близнюка-інтроверта полягає в здатності до рефлексії, а сила близнюка-екстраверта – в ініціативності, яка може ініціювати формування соціальних відносин. Вони стають непереможною силою, як

поодинокі, так і будучи в єдиному образі-особі. Наприкінці сюжету вони слабшають від зловживань власною силою. В деяких сюжетах після вбивства ними однієї з чотирьох тварин, що підпирала світ, їм належало померти. Таким чином, тут актуалізується тема жертви або смерті героя задля зцілення його від його ж гордості. Хоча Близнюки заслуговували на покарання смертю за свою гріховність, її усвідомлення та перелаття через власну безвідповідальність сприяв їх згоді жити в мирі [6].

Архетип ініціації (посвячення). У соціологічному та психологічному сенсі образ героя не є рівним его-свідомості. Образ героя буде правильніше описати як символічний засіб, завдяки якому его відокремлює себе від архетипів, які ведуть походження від батьківських образів у ранньому дитинстві. Юнг припустив, що кожна людська істота має почуття власної цілісності – це є відчуттям самості. Самість, що охоплює всю психіку, дає початок виникненню індивідуальної самосвідомості та формується в особистісному розвитку [1, с. 67-68].

Героїчний міф є першою стадією розвитку психіки, Хендерсон припускає, що він має чотири ступені розвитку, в ході якого его намагається досягти самостійності щодо спільноти [5, с. 129-130]. Індивід може пов'язувати себе з дорослим оточенням до досягнення необхідної міри самостійності. Героїчний міф не гарантує цього звільнення, а лише вказує на необхідні умови для цього, без яких его не здатне досягнути самосвідомості. Надалі необхідно розвивати це відчуття й підтримувати його, щоб не прожити безцільне життя й виділитися з загальної маси, персоніфікуватися та індивідуалізуватися [15, с. 566].

Висновки. Міфи й ритуали ініціації, представлені в античній історії та обрядах сучасних первісних племен, є водночас матеріалом для мистецтва та соціологічного дослідження останнього. У цих міфах та ритуалах посвяти (ініціації) юнаки та дівчата розлучаються з батьками та стають повноправною частиною спільноти. Для того, щоб компенсувати насильницьке позбавлення дитинства, котре могло б завдати шкоди батьківському архетипу, це зло компенсують включенням у життя громади. Таким чином, остання замінює батьківські архетипи. У племінних суспільствах обряд ініціації розв'язує проблему повернення новонаверненого до глибокого рівня тотожності его й самості. В цьому обряді його змушують пережити символічну смерть, де індивідуальність тимчасово «розчиняється» в колективному безсвідомому. Потім відбувається ритуал нового народження, де його виводять із цього стану й він стає частиною громади.

Слід зазначити, що в основі ритуалу в племінних громадах або складніших спільнотах лежить обряд смерті та переходу, який є «обрядом переходу» від однієї стадії життя до іншої: від дитинства до юнацтва, від юнацтва до юності, від юності до зрілості, від зрілості до старості. Розкриваючись через різноманітні символи, архетипи дозволяють розкривати інтерналізовані соціальні уявлення і використовувати

даний інструментарій для дослідження сюжетів казок в аспекті інкультурації та соціалізації цінностей, норм, патернів поведінки дітей та інших реципієнтів в соціології мистецтва.

Архетипи, репрезентуючись в символах епічних творів, можуть інтерналізуватися реципієнтами цих творів у вигляді різноманітних соціальних уявлень про нереалізовані, нерозкриті та негативні складники образу тієї чи іншої спільноти (архетип тіні який розкривається через уявлення про зазначені складники в одного етносу щодо себе та інших етносів); гендерні соціальні уявлення про чоловіче та жіноче, про міжстатеві відносини (архетипи аніми, анімуса); уявлення про соціальний ідеал, а, отже, про образи вищих статусних груп (архетипи героя, самості); уявлення про оцінку суспільством різних девіацій (архетип трікстера); уявлення про соціальні ритуали (архетип ініціації) і т.д.

Список використаної літератури

1. Юнг К.Г., Сознание и бессознательное / Пер. с нем. В. Бакусева. – Изд. 2-е. – М.: Академический Проект, 2009. – 188 с.
2. Юнг К.Г., Эон / Пер. с нем. В. Бакусева. – М.: Академический Проект, 2009. – 340 с.
3. Юнг К.Г., Символическая жизнь / Пер. с англ. Зеленского В.В. – Изд. 2-е – М.: «Когито-Центр», 2010 – 326 с
4. Юнг. К.Г., Структура психики и архетипы/Пер. С нем Т.А. Ребеко – 4-е изд. – М.: Академический проект, 2015. – 328 с.
5. Человек и его символы/ К.Г. Юнг, М.-Л. фон Франц, Дж.Л. Хендерсон, И. Якоби, А. Яффе/ Пер. И.Н. Сиренко; С.Н. Сиренко; Н.А. Сиренко – М.: С. Б. Медков, «Серебрянные нити», 2016. – 348 с., илл.
6. Юнг К.Г., Душа и миф: шесть архетипов. Пер. с англ. -К.: Государственная библиотека Украины для юношества, 1996. – 384 с.
7. E. Neumann, Die große Mutter (1956 a). Olten: Walter 2, 1974
8. E. Neumann, Das Kind. Zürich: Rhein-Verlag 1963
9. E. Neumann, Über den Mond und das matriarchalische Bewußtsein. Eranos-Jahrbuch Sonderband (Band XVIII). Zürich: Rhein-Verlag 1950
10. Електронний ресурс, режим доступу: <https://libcat.ru/knigi/nauka-i-obrazovanie/psihologiya/271221-8-hans-dikmann-yungianskij-analiz-volshebnyh-skazok-skazanie-i-inoskazanie.html#text>
11. Дж. Хиллман, Архетипическая психология. Перевод с английского Ю. Донца и В. Зеленского.– СПб.: Б.С.К., 1996 – 157 с.
12. Калшед Д., Внутренний мир травмы: Архетипические защиты личного духа: Пер. с англ.– М.: Академический Проект, 2001.– 368 с.
13. Юнг К.Г. Структура и динамика психического / Пер. с англ. – М.: «Когито-Центр 2008. – 480 с.
14. Юнг К. Г., Психология бессознательного/ Пер. с англ. – Издание 2-е., М.: «Когито- Центр», 2010. – 352 с.
15. Юнг, К.Г. Ю50 Символы трансформации : [пер. англ.] / Карл Густав Юнг. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. – 731 с.

Koren Ye. R. Some archetypes and symbols in the structure of epic stories: before stating the problem of the sociology of art

It is stated that rich material about the myths and rituals of initiation is contained in the ancient history and rites of modern primitive tribes. In these myths about rituals of initiation, young men and women separate from their parents and become part of the community. In order to compensate for the violent rejection of childhood, which could harm the parental archetype, this evil is compensated by inclusion in the life of the community. Thus, the latter replaces the parental archetypes. In tribal societies, the rite of initiation solves the problem of returning the new convert to a deep level of identity of ego and self. In this rite he is forced to experience a symbolic death, where the individuality temporarily disintegrates in the collective unconscious. Then there is the ritual of rebirth, where he is taken out of this state and he becomes part of the community.

It is noted that the ritual in tribal communities or more complex communities is based on the rite of death and transition, which is a "rite of passage" from one stage of life to another: from childhood to adolescence, from youth to adolescence, from youth to maturity, from maturity to old age. Thus, this analysis of the terminology of Jung's analytical psychology allows us to use this toolkit for the interpretation of fairy tales.

The key conclusion is that archetypes represented in the symbols of epic works are internalized by the recipients of these works in the form of various social ideas about unrealized, undiscovered and negative components of the image of a community (archetype of shadow other ethnic groups); gender social ideas about men and women, about intersex relations (archetypes of anime, animus); ideas about the social ideal, and, consequently, about the images of higher status groups (archetypes of the hero, the self); the idea of society's assessment of various deviations (trickster archetype); ideas about social rituals (archetype of initiation), etc.

Key words: *archetype, symbol, sociology of art, inculturation, socialization, internalization, epic, fairy tales, legends.*

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.6

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2022.93.8>

Н. С. БАДАЛОВА

докторант

Сумгаитский государственный университет

ОСОБЕННОСТИ АДАПТАЦИИ ДЕТЕЙ ВЫНУЖДЕННЫХ ПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ К НОВЫМ УСЛОВИЯМ ЖИЗНИ

В статье анализируются условия, в которых происходит формирование новых личностных качеств детей-переселенцев, определены меры по преодолению стресса и невротозов, появившихся в процессе переселения. Выявлены факторы, непосредственно влияющие на адаптацию детей, в особенности социально-психологическую. Рассмотрены меры экономического и социального характера, которые принимаются государством для улучшения условий проживания переселенцев на новых местах. Проанализированы предпосылки реинтеграции вынужденных переселенцев в свое родные места, отмечено, что правительство уделяет особое внимание переселенцам, представители министерств и ведомств, социальные работники проводят с ними встречи, учитывают их пожелания и предложения, решают вопросы жилья, образования и здравоохранения. Наряду с принятием государственных мер по улучшению условий жизни вынужденных переселенцев в нашей стране, в последние годы свой вклад в это направление вносит и частный сектор. Строятся жилые комплексы, где учитываются и интересы детей. Создаются комплексы трудоустройства вынужденных переселенцев, проживающих в отдельных регионах. В них работают семьи шехидов-переселенцев и ветеранов войны. В рамках реинтеграции с семьями вынужденных переселенцев проводится необходимая разъяснительная работа по возвращению в родные места, где все еще есть опасность минирования территории. На освобожденных землях прежде всего формируется инфраструктура, создаются условия для благополучного возвращения, в том числе для детей строятся новые школы, детские сады, больницы и т.д. учитывая, что выросли новые поколения детей, теперь вопрос стоит в формировании у них необходимых ценностей и норм для возвращения в родные места и адаптации уже к этим местам.

Ключевые слова: дети, вынужденные переселенцы, адаптация, социализация, кризис ценностей, поведение в новой среде.

Введение. Исследование указанной проблемы на сегодняшний день является исключительно актуальным вопросом. Противоречивое развитие протекающих социально-политических и экономических процессов в международном масштабе часто завершается военным конфликтом на этнической, религиозной или политической почве. В итоге страдают люди, семьи, дети. Большие массы людей вынуждены перемещаться с одного места на другое с огромными потерями в экономическом, физическом, духовно-нравственном плане. Особенно большое бремя несут дети. На процесс адаптации к новым обстоятельствам влияет их возраст, характер семейного развития и воспитания, условия того места, куда они прибыли, отношение местных властей к переселенцам, возможности адаптации на новом месте.

Степень исследованности проблемы. Вопросы адаптации детей вынужденных переселенцев имеют много аспектов, в особенности психологического плана. Помимо этого, есть вопросы здоровья, обучения, формирования новой комфортной социальной среды. Следует отметить, что данная проблематика активно рассматривается, ввиду своей актуальности, многими исследователями по странам и регионам, в частности, российскими [см. 1-7], азербайджанскими [8-9], и т.д. В частности, по вынужденным переселенцам в Азербайджане были сделаны выводы о том, что «степень стрессоустойчивости у беженцев и ВПЛ, проживающих на новых местах, неодинакова. В одних местах наблюдается стрессоустойчивость, а в других она не совсем достаточная. Этот фактор зависит от местных культурных и социальных условий, в которых живут ВПЛ. Конечно, переезд в иной регион требует дополнительных источников социально-психологической адаптации, и это, несомненно, отражается на снижении уровня стресса. В то же время исследования показали, что у лиц молодого и среднего возраста уровень нормы динамично падает. В связи с этим следует отметить, что не менее важным в плане социально-психологической адаптации является тот факт, что ВПЛ сталкиваются с необходимостью реадaptации. Им приходится отрываться от прежних форм взаимодействия с окружающей средой и формировать новые» [9]. Есть достаточно обширная литература, связанная с адаптацией детей с определенными проблемами в здоровье, что в принципе имеет отношение к исследуемой проблеме лишь косвенное отношение.

Цель данной статьи – определить характерные особенности адаптации детей вынужденных переселенцев к новым социальным условиям. Для раскрытия темы были использованы теоретические разработки по теме, архивные и статистические материалы, связанные с жизнедеятельностью вынужденных переселенцев.

Вопросы адаптации в рамках аккультурации. Прежде всего, следует отметить, что при вынужденном переселении дети сразу не попадали в учебные заведения, они жили в нездоровых условиях, где был обеспечен минимум быта, условия для питания и временного

проживання. Социально-психологические характеристики этих детей свидетельствовали о том, что они переживали стресс, в том числе и связанный с аккультурацией. Следует отметить, что страдали при этом дети всех возрастов. Если речь идёт о школьниках, то переживания младших и средних школьников в принципе заключали одни и те же моменты. Утрата возможности общения в прежней социальной среде, друзей, товарищей, как по классу, так и по школе оказывало на их социальное самочувствие негативное влияние. При этом не следует забывать, что сама среда связана также и с семьёй. Если семья переехала не в полном составе, то есть были человеческие жертвы, это также оказывало влияние на психологическое и социальное самочувствие ребёнка. Конечно, при поселении вынужденных переселенцев на новых территориях учитывалось их семейные и родственные связи, однако это удавалось не всегда, и в результате получалось, что соседские и родственные связи у детей были нарушены.

Кроме того, известно, что пространственно-архитектурное восприятие среды также играет существенную роль в психологическом самочувствии человека. Это относится также к детям. Вырванные из привычного природного ландшафта, определенных климатических особенностей, дети, помимо низкой самооценки, страдали также от дискомфорта, связанного с географическим фактором. Привычная среда для игр, для общения с другими детьми была нарушена, и в итоге формировалось тяжелое ощущение утраты, нехватки чего-то очень особенного, что отражалось на настроении и на отношении к окружающим.

В последующем, по мере возможности, детей определяли в школы, причём это делали с учётом местности проживания, и, по мере возможности, при организации новых школ на месте переселения занятия вели у них те учителя, которые работали в прежней школе. Эти школы разбросаны по всей территории страны, они функционируют до сих пор, и большая программа реинтеграции, названная «Великое Возвращение», в ближайшем времени создаст условия с тем, чтобы все эти школы вернулись на свои прежние места, дети смогли бы продолжать своё образование уже в привычной комфортной среде. Отметим также, что за почти тридцатилетний период пребывания в качестве вынужденных переселенцев друг друга сменили несколько поколений детей, и сегодня в эти школы ходят внуки и правнуки вынужденных переселенцев. В любом случае школы вернутся на свои прежние места для полноценного функционирования.

Как известно, на сегодняшний день по Агдамскому району Азербайджанской Республики функционирует 95 школ. Большинство из них расположено в Агдашском районе. Кроме того, часть школ расположена в Бардинском районе, в Мингечевире, Баку, в Закатала, Тертере, и т.д. [11]. Как видно, школы расположены в минимально

близких к прежнему району проживания местах. Это способствует тому, что утрата привычной среды воспринимается не так остро.

По мере возможности создавались возможности для улучшения жизнедеятельности вынужденных переселенцев. Наряду со всей социальной инфраструктурой в новых поселках для них было построено 150 школ, 58 домов культуры, 59 детских садов, 58 медицинских пунктов и 2 олимпийских спортивных комплекса [12, с. 10]. Можно сказать, что первое поколение детей вынужденных переселенцев уже прошли все процессы адаптации, в том числе аккультурации.

Вместе с тем смена обстоятельств, условий жизни, сфер жизнедеятельности, в целом всех прежних возможностей самореализации, необходимость переподготовки и переключения внимания к другим ценностям и обстоятельствам накладывали свой отпечаток также и на социальное самочувствие детей. Они ориентируются на взрослых, на их мироощущение и мировосприятие. Горечь утраты материальных ценностей, духовных и социокультурных связей, которая годами живёт в душе старших поколений вынужденных переселенцев, целиком отражается на отношении к жизни и социальном самочувствии детей. По мере возрастания меняются социальные связи, расширяется социальная среда, интеграция в общество проходит на другом уровне, вместе с тем подсознательно это всё живёт в сознании молодого поколения, даже если они уже сами родители и воспитывают своих детей.

Несмотря на то, что вынужденные переселенцы покидают свои населенные места и переселяются в другие места в пределах одной страны, для детей это оборачивается стрессом. Как известно, маленькие дети копируют поведение взрослых, не совсем размышляя над тем, как они это делают, и для чего. Дети в определённой среде выполняют различные роли взрослых, имитируя, подражая им, и тем самым формируя какие-то формы поведения, усваивают определенные навыки социальной среды. В итоге дети придают своим мыслям и действиям определённый смысл, в чём-то совпадающий со смыслом других членов общества, людей которые их окружают. Здесь особенно важны коллективные игры, потому что дети через эти игры могут формировать у себя определенные установки и ожидания, они вырабатывают правила поведения в обществе, усваивают определенные ценности и нормы, в итоге формируется социальная идентичность. Поскольку всё это происходило в одной, привычной для них среде, то при переселении ранее сформировавшиеся представления и навыки разрушились, а новые ещё не сформировались. Новая среда порой диаметрально отличается от прежней, здесь дети, в особенности маленькие, подвергаются большому стрессу, и потому постоянно ищут утешения в общении с ближайшими им по крови людьми, то есть родными и близкими.

Важен также культурный комплекс, который сформировался на новом месте проживания. Если семья проживает в окружении своих односельчан, близких и знакомых людей, то детям привычен говор,

темы разговора, определенные объекты внимания, но новая среда и обстоятельства их настораживают, они теряют много времени на то, чтобы привыкнуть к ним. Несмотря на то, что социальные нормы в целом близки к национальным ментальным традициям, в каждом регионе определённые нормы поведения социальные взаимоотношения считаются более важными, чем другие. Естественно, что эти нормы не отражаются в законах, но есть множество ожиданий, на основе которых мы строим своё поведение, что отражается также и на привыкании детей к этим нормам. Хотя в целом народу свойственно гостеприимство, уважительное отношение к старшим, бережное отношение к детям, есть определенные культурные идеалы и правила, к которым надо привыкать, а это требует определенного времени.

Как бы ни было трудно, процесс социализации не останавливается; он продолжается в условиях именно тех возможностей и ограничений, которые обусловлены характером и условиями проживания здесь. Понятно, что на новом месте проживания есть определённые образцы поведения, связанные с культурным фоном данной местности, быта, города, деревни, большой или малой общины. Но процесс социализации продолжается. Поскольку развитие детей полностью зависит от заботы взрослых, особенно в самые ранние годы развития личности, они усваивают ценности именно благодаря взрослым, те ценности, которые непосредственно связаны с процессом социализации и характерны для данной общины. Идёт развитие самосознания, ведь процесс адаптации вынужденных мигрантов связан с такими элементами самосознания, как этническое самосознание. Личностные особенности детей вынужденных переселенцев также отражаются на формировании их Я-концепции, в зависимости от условий, в которых происходит эта адаптация.

Меры по улучшению условий жизни вынужденных переселенцев. Определить характер развития личностных особенностей детей и вынужденных переселенцев можно лишь анализировать те условия, в которых это происходит. Исследователи применяют определённые методики для оценки и анализа самооценки детей, для определения направленности личности, для выявления шкалы оценки потребностей, и в целом всё это связывают в дальнейшем с особыми программами помощи по коррекции формирования личностных особенностей детей и помощи им при переселении, в целях преодоления стресса.

Для того, чтобы ускорить процесс адаптации, как детей, так и взрослых, все годы, когда земля, где обитали вынужденные переселенцы в Азербайджане, еще не были освобождены, правительство создавало новые рабочие места, обеспечивало социальную защиту по всем необходимым направлениям, формировало благоприятную среду для бизнеса. В частности, организуются различные курсы, среди которых можно назвать и недавно организованные тренинги для ВПЛ Государственным комитетом по делам беженцев и внутренне

перемещенных лиц Азербайджанской Республики и Азербайджанским банковским учебным центром (АБЦ). Основной целью бесплатных тренингов, проводимых Азербайджанским банковским учебным центром, является повышение финансовой грамотности граждан. Обучение финансовой грамотности будет охватывать, в частности, потребительские и ипотечные кредиты, гарантии, механизмы государственной поддержки фермеров, механизмы государственной поддержки малого и среднего бизнеса, страхование [13].

Что же касается детей переселенцев, то одним из важных направлений организации их жизни является учёба. Помимо школы, где концентрированно размещаются именно дети переселенцев, по мере их взросления и окончания школы при поступлении в ВУЗ обеспечивается их бесплатное образование. То есть, поступив даже на платное отделение, студент освобождается от оплаты за обучение в том случае, если он представляет собой группу вынужденных переселенцев. Помимо этого, определяются также определённые нормы выплат стипендии, когда она может быть увеличена вдвое в случае потери кормильца, одного из родителей или их инвалидности [13].

И на сегодняшний день, вплоть до возвращения в родные места проживания, вынужденные переселенцы и их дети освобождены от ряда выплат и обладают определёнными льготами. В частности, В соответствии с пунктом 3 Указа Президента Азербайджанской Республики от 1 июля 2004 года № 298 руководителям частных предприятий, высших и средних профессиональных учебных заведений рекомендовано оказывать необходимое содействие беженцам и вынужденным переселенцам в обеспечении их работой и льготами на обучение.

Для ВПЛ и приравненных к ним лиц вместо пособия на питание и коммунальных услуг предоставляется единовременное ежемесячное пособие определённых размеров. При этом государство оплачивает коммунальные услуги (транспортировка электроэнергии, природного газа, воды и бытовых отходов), потребляемые временно проживающими в густонаселённых районах ВПЛ.

Кроме того, учащиеся-ВПЛ, обучающиеся в общеобразовательных школах, бесплатно обеспечиваются учебниками.

Вынужденные переселенцы имеют преимущественное право на сохранение рабочего места в ведомствах, предприятиях и организациях в случае сокращения численности штатов и служащих, они обеспечиваются за счёт государственного бюджета лекарственными средствами, указанными в перечне лекарственных средств, выдаваемых на основании бесплатных рецептов по форме, утверждённой Министерством здравоохранения Азербайджанской Республики, обеспечиваются бесплатным медицинским обследованием и лечением, освобождаются от налога на прибыль в определённом законом размере, и т.д.

Вынужденные переселенцы, проживавшие в палаточных городках, были со временем переселены в городские поселки, специально для них построенные. Последние две с половиной тысяч семей были переселены в 2007 году [14].

Сегодня успешно реализована «Государственная программа по улучшению условий жизни и расширению занятости беженцев и внутренне перемещенных лиц», утвержденной Указом Президента Азербайджанской Республики № 298 от 1 июля 2004 года и Приложениями к Государственной программе № № 2475 от 31 октября 2007 г. В разных городах и районах страны построено 67 новых поселков для семей беженцев и вынужденных переселенцев, переселено в новые дома более 100 тысяч человек, построено 130 учебных заведений, около 50 объектов здравоохранения, десятки центров связи и культуры, вводятся в эксплуатацию. В настоящее время ведется работа по решению многих других социальных проблем вынужденных переселенцев и улучшению их жилищных условий [14]. В продолжение указанной Государственной программы приняты дополнительные меры по дальнейшему улучшению условий жизни этой категории людей.

Сегодня азербайджанская молодежь, неотъемлемой частью которой является молодежь, представленная вынужденными переселенцами, активно участвует в общественно-политической, общественно-культурной жизни нашей страны, достойно представляет нашу страну на различных международных площадках. Законы, государственные программы и другие нормативные акты, принимаемые в отношении молодежи, позволяют повысить ее занятость и благосостояние. Внимание и забота о молодежи беженцев и вынужденных переселенцев занимает особое место в государственной молодежной политике. Подвиг молодежи в Победе в 44-дневной Отечественной войне, где глубоко чтится память шехидов за свободу нашей земли, принадлежит и молодежи из числа переселенцев.

Предстоящее «Великое возвращение», как широкомасштабная программа возрождения освобожденных земель, даст возможность молодежи ВПЛ внести свой вклад в возрождение и развитие своей родины. Сегодня государство принимает важные меры для обеспечения добровольного, безопасного и достойного возвращения бывших ВПЛ на родные земли. В результате проведенной работы эти районы станут одним из самых благополучных уголков страны.

На основе реализации государственных программ по образованию, здоровью и занятости молодежи, внимания и заботы государства за эти годы из детей переселенцев выросла здоровая, образованная молодежь. Страна сказала свое слово в области формирования высококачественных человеческих ресурсов, реализации экономических и социальных проектов. Молодежь играет важную роль в обеспечении безопасности нашей страны и защите ее территориальной целостности.

Сегодняшняя молодежь из числа ВПЛ, вместе со всей молодежью страны делает все возможное, чтобы возродить освобожденные территории и превратить общество в современную и благополучную среду обитания.

Выводы. Социальная адаптация детей вынужденных переселенцев связана с условиями нового места проживания, социальной средой и теми особенностями характера, воспитания и развития, которые были им присущи при проживании на старом месте. При длительном пребывании на новом месте адаптация идет в направлении аккультурации и натурализации в целом. В этом процессе наибольшие трудности связаны с возрастными особенностями детей и подростков.

Список использованной литературы

1. Авдеенко А.С., Ибрагимова Э.Ф., Соболева Е.В. Социальная адаптация беженцев и вынужденных переселенцев к новой социальной среде // Вестник Совета молодых учёных и специалистов Челябинской области, 2017, № 2 (17), том 1, с. 3-6.
2. Прокушева Н.В. Социальная адаптация беженцев и вынужденных переселенцев в современном российском обществе: на материалах Республики Бурятия. Автореферат дисс. на соиск. уч.степени доктора социол. наук. Улан-Уде, 2007. – 43 с.
3. Вынужденные мигранты в государствах СНГ: Поиск согласованных решений в рамках Содружества. М.: 1997.
4. Калинин В.К. Кросс-культурные аспекты психологической помощи // Психология беженцев и вынужденных переселенцев: опыт исследований и практической работы / Под ред. Г.У. Солдатовой. М.: Смысл, 2001
5. Миграционные процессы после распада СССР: Программа по исследованию миграции ИНИ РАН и РЭНД корпорейшн. М., 1994. – Вып. 5.
6. Балеев И.Р. Вынужденная миграция населения как социальный процесс: проблемы исследования и регулирования: Автореф. дис. канд. социол. наук / И.Р. Балеев. Уфа, 1997
7. Алексеенок А.А. Социальная адаптация беженцев и вынужденных переселенцев в условиях преобразований современного российского общества. Автореферат дисс. на соиск. ученой степени канд. социол. наук. М.: 2006. – 29 с.
8. Джаббаров Р.В. Психологический анализ факторов, влияющих на социальную адаптацию ВПЛ // Научные труды Института проблем образования Азербайджанской Республики, Баку, 2016, № 2, с. 150-154 (совместно с М.Х. Мустафаевым, Д.Р. Ибрагимовой и К.Т. Годжаевой)
9. Cabbarov R.V. The characteristics of social and psychological adaptation and stress resistance of IDPs living in Baku city and its surrounding districts // International Journal of Science and Research (IJSR),ISSN (Online): 2319-7064, Volume 5 Issue 8, August 2016, p.1715-1721, Impact factor: 0,23
10. Tatiane Yanes, Linda Humphreys, Aideen McInerney-Leo, Barbara Biesecker. Factors Associated with Parental Adaptation to Children with an Undiagnosed Medical Condition // J Genet Couns. 2017 Aug; 26(4): 829-840.

11. Отдел образования Агдамского района // <https://agdam.edu.gov.az/az/page/818>
12. Əlişov Z. Azərbaycan Respublikasında olan qaçqın və məcburi köçkünlərin ümumi vəziyyəti və beynəlxalq hüquqi baza // “Azərbaycanda miqrasiya siyasəti: nailiyyətlər və inkişaf perspektivləri” mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları. Bakı. Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 2017 –198 s.
13. Məcburi köçkünlər üçün “Maliyyə savadlılığının artırılması” mövzusunda təlim keçiriləcək // <http://idp.gov.az/az/news/1348>
14. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 1 iyul tarixli 298 nömrəli Sərəncamı // <http://idp.gov.az/az/news/1323>
15. Gənclər günü münasibəti ilə “Qarabağlı, Zəngəzurlu gəncliyimiz” adlı videokonfrans keçirilib // <http://idp.gov.az/az/news/1323>

Бадалова Н. С. Особливості адаптації дітей вимушених мешканців до нових умов життя

У статті аналізуються умови формування нових особистісних якостей дітей-переселенців, що визначаються заходами подолання стресу та неврозів, що виникають у процесі переселення. Виявлено фактори, що безпосередньо впливають на адаптацію дітей, особливо соціально-психологічні. Розглянуто заходи економічного та соціального характеру, що вживаються державою для покращення умов розселення переселенців на нові місця. Проаналізовано передумови реінтеграції вимушених переселенців у рідні місця, зазначається, що уряд приділяє особливу увагу переселенцям, свою роботу виконують представники міністерств і відомств, соціальні працівники та їх працівники. Ми приймаємо державні заходи щодо покращення умов життя вимушених мігрантів у нашій країні, в останні роки їхнього внеску у цей напрямок та приватного сектора. Будуватимуть житлові комплекси, де вивчаються інтереси дітей. Створюються трудові комплекси вимушених мігрантів, які проживають в окремих регіонах. На них працюють родини загиблих, переселенців та ветеранів війни. У рамках реінтеграції з сім'ями вимушених переселенців необхідна роз'яснювальна робота щодо повернення до рідних місць, де все ще існує загроза замінування території. На звільнених землях вже формується інфраструктура, створюються умови для повернення добробуту, зокрема будівництво нових шкіл, садочків, лікарень тощо для дітей. З огляду на те, що вирости нові покоління дітей, зараз залишається питання формування у них непотрібних цінностей і норм для повернення до рідних місць та адаптації до цих місць.

Ключові слова: діти, вимушене переселення, адаптація, соціалізація, криза цінностей, поведінка в новому середовищі.

Badalova N. S. Features of adaptation of children of forced residents to the new conditions of life

The article analyzes the conditions under which the formation of new personal qualities of children-resettles, determined by the measures of overcoming stress and neuroses that occur in the process of resettlement. Identified factors that directly affect the adaptation of children, especially socio-psychological. Measures of economic and social character, taken by the state to improve the conditions of resettlement of settlers in new places are considered. The preconditions of reintegration of forced migrants in their native places are analyzed, it is noted that the government pays special attention to resettles, representatives of ministries and departments, social

workers and their employees carry out their work. We are accepting state measures to improve the living conditions of forced migrants in our country, in the last years of their contribution to this direction and the private sector. Housing complexes will be built, where the interests of children are studied. Labor complexes of forced migrants living in separate regions are created. The families of martyrs, resettles and war veterans work for them. Within the framework of reintegration with the families of forced migrants, there is a need for explanatory work on the return to the native places, where there is still a danger of mining territory. In the liberated lands, infrastructure is already being formed, conditions are being created for the return of welfare, including the construction of new schools, kindergartens, hospitals, etc. for children. considering that new generations of children have grown up, now the question remains in the formation of their unnecessary values and norms for the return to their native places and adaptation to these places.

Key words: *children, forced resettlement, adaptation, socialization, crisis of values, behavior in the new environment.*

УДК 316.6-053.2-056.26-058.65
DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2022.93.9>

О. М. ДІКОВА-ФАВОРСЬКА
доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри суспільно-гуманітарних наук
КЗ «Житомирський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти
Житомирської обласної ради»

ДИТИНА З ФУНКЦІОНАЛЬНИМИ ОБМЕЖЕННЯМИ ЗДОРОВ'Я В УМОВАХ ВІЙНИ: ПЕРША СПРОБА НАБЛИЖЕННЯ

У представленій статті здійснено спробу окреслення проблем сімей, що виховують дитину з функціональними обмеженнями здоров'я, зокрема з інвалідністю, затримкою психофізичного розвитку, хронічними захворюваннями, в умовах війни. В результаті опитування окреслено групи сімей – тих, хто не полишав дімівок, тих, хто перебував під окупацією, тих, хто обрав переїзд у відносно безпечні місця в Україні та тих, хто виїхав до сусідніх країн. Обговорювалося прийняття рішення щодо місця перебування родини під час війни та окреслювалося коло проблем, які стали викликом для сімей з важкохворою дитиною. У ході опитування з'ясувалося, що на прийняття рішення впливав стан здоров'я дитини, рівень тривожності всіх членів родини, а також ресурсний потенціал сім'ї – фінансовий, організаційний, транспортний. Застереження викликали й очікування регресу у розвитку та поведінці дитини, особливо з розладами аутичного спектру та психофізичними розладами. Авторка відзначила відмінність проблем, які визначали респонденти-представники різних груп: від нестачі ліків, їжі та постійного перебування у підвалах на окупованих територіях до ускладненого доступу до консультування з лікарем та нетолерантним ставленням до хворої дитини оточенням в сусідніх країнах. У зв'язку з регресом у поведінкових практиках дітей, які мають функціональні обмеження здоров'я, цінним визначено оновлений алгоритм діяльності реабілітаційного центру та громадських організацій, які здійснюють підтримку батьків, консультуючи їх за телефоном, розробляючи індивідуальний маршрут дитини з урахуванням її особливостей.

Ключові слова: війна, стрес, дитина з функціональними обмеженнями здоров'я, інвалідність, сім'я, що виховує дитину з функціональними обмеженнями здоров'я, евакуація.

Війна – це найгостріша форма міжнародного конфлікту. Війна несе смерть, руйнування, втрати, розбалансування усталеного буденного життя. Війна – це постійний стрес, страх, невідступна тривога. Війна перевернула життя мільйонів дітей, зруйнувавши життєві траєкторії родин, позбавивши всіх безпеки. Війна спричинила наймасштабніше

переміщення дітей з часів Другої світової війни, сформувавши соціальну та психологічну кризу, наслідки якої суспільство буде відчувати кілька наступних поколінь. Родини, які змушені були залишити свої домівки, рятуючись від фізичної небезпеки та психологічного стресу, опинилися перед викликами гуманітарних потреб, захисту та гарантій безпеки. Життя сімей з дітьми змінилося докорінно. Прийняття рішення щодо евакуації кожна родина, що має дітей, приймала в залежності від ситуації в населеному пункті, рекомендацій військових адміністрацій, наявних власних ресурсів, як фінансових, так і організаційно-фізичних. На рішення також впливав емоційний стан дорослих, рівень тривоги та страху. Сім'ї, які вимушені були тікати від війни, були налякані, психологічно травмовані та відчайдушно прагнули безпеки.

Понад 4 мільйони українських дітей стали переселенцями внаслідок повномасштабного вторгнення Росії в Україну, серед них понад 1.8 мільйона дітей вивезено до сусідніх країн. Надзвичайно вразливою категорією, серед вищезазначеної, є діти з функціональними обмеженнями здоров'я, тобто такі, що мають інвалідність, порушення психофізичного розвитку та хронічні захворювання. Кількість таких дітей, які змушені були залишити свої домівки та переїхати у безпечні місця в Україні або за її межами, сьогодні важко визначити. Інформація або приховується з метою безпечності перебування, або недостатньо контролюється в актуальних умовах. Наукових досліджень з питань переміщення дітей з особливими потребами, проблем, з якими зіштовхуються сім'ї таких дітей у широкому доступі не відстежується. Тому авторкою була здійснена спроба першого наближення до означеного питання.

Метою статті є окреслення кола проблем родин, що виховують дитину з вадами психофізичного розвитку, хронічно хвору дитину та дитину з інвалідністю в умовах війни.

Знання про формування та розвиток уявлень про функціональні обмеження здоров'я можна отримати на основі комплексного підходу. При такому розгляді формуються погляди на проблеми інвалідності та ставлення до людей з функціональними обмеженнями здоров'я під впливом соціуму. Батьки дітей, що мають вади розвитку, відповідають за успішність процесів соціалізації та адаптації, знаходяться в полі різних соціальних проблем, що поглиблюються та несуть психотравмуючий характер в актуальних умовах.

Будь-які події у житті фіксуються у складних теоретичних конструктах типу "людина в ситуації". Психолог К. Левін зробив перші кроки у розробці в теорії поля. У 30-х роках минулого сторіччя в американській науковій думці велись активні дискусії про детермінацію соціальної поведінки та ролі особистості та ситуації в ній [1].

При визначенні ситуації акцент робиться на зовнішньому характері ситуації, розумінні її як сегменту соціального життя, який

обумовлюється залученими у неї людьми, місцем дії, сутністю діяльності. Ситуація розглядається як сукупність елементів середовища, як фрагмент середовища на певному етапі життєдіяльності індивіда. Сім'я як цілісність стикається з різноманітними ситуаціями, що детерміновані наслідками хвороби або специфічним станом дитини, емоційною та поведінковою реакцією на неї батьків та оточення. Поведінка має особливість варіювати залежно від ситуації, враховуючи специфіку ситуації військових дій.

Особистість впливає на ситуацію і, в той же час, ситуація здійснює глибокий вплив на індивіда. У процесі взаємодії визначальним є питання, що саме зумовлює поведінку людини – зовнішня ситуація чи внутрішня схильність особистості. І цей взаємовплив здійснюється трьома способами. Перший – соціальна ситуація має різну реакцію різних людей, залежно від сприйняття, розуміння, прийнятності тощо. Другий – зміст та форма взаємодії обумовлена з власним вибором людини. Третій – індивіди самі створюють ситуації. Тобто, особистість може тільки реагувати на ситуацію, а може створювати власні ситуації. У традиційній, сталій ситуації людина виступає як продукт, так і організатором соціального середовища.

При розгляді соціально вразливої категорії сімей, що виховують дитину з функціональними обмеженнями здоров'я необхідно враховувати ситуацію сімейного стресу, травми, що пов'язана з народженням або набуттям важкої хвороби дитини. Р. Хілл розробив модель сімейного стресу (АВСХ), відповідно до якої дитина з функціональними обмеженнями здоров'я розглядається в контексті моделі сімейного стресу як джерело постійного стресового стану [2]. Автор виділяє фактори, що можуть створювати психотравмуючу ситуацію:

- **А-фактор** – подія-стресор або життєва подія, що здатна змінити сімейну систему. Стресором може бути, наприклад, потреба сім'ї у більшому прибутку внаслідок збільшення витрат на лікування, реабілітацію дитини з порушенням розвитку. Це завдання вимагає нових вимог до ролей та функцій батьків, трансформує їхні колективні цілі та визначає стиль сімейних стосунків.

- **В-фактор** – сімейні ресурси, які працюють у період кризи та відбивають вміння попередити чи пережити виклики, вживаючи всіх необхідних заходів. Необхідно наголосити, що саме сталість сімейних відносин до народження дитини з функціональними обмеженнями здоров'я визначає і контекст адаптації до кризової ситуації.

- **С-фактор** – сімейна перцепція події, демонструє, яким чином сім'я сприймає стресові обставини, вона формується на основі ціннісних орієнтацій, досвіду переживання кризової ситуації і співвідноситься з теорією раціонально-емоційної психотерапії, згідно з якою порушення душевної сфери та наступні неврози викликані не подією, а тим, як ставиться до неї людина.

• **X-фактор** – криза, що виникає в результаті впливу на сім'ю факторів А, В, С, а це, в свою чергу, свідчить про нездатність сім'ї відновити баланс і стабільність [3, с. 17].

Отже, розглядаючи екстремальну ситуацію військового вторгнення російської федерації на Україну, можемо вести мову про множинні травмуючі події. Перша, пов'язана з народженням хворої дитини, друга – з переживанням гострої фази війни. Третя – з прийняттям рішення про евакуацію з урахуванням, в першу чергу, стану здоров'я, рівня психологічної напруги дитини, з іншою – ресурсу родини як фінансового, так і організаційного, тобто наявність транспорту, помічників, гарантування житла та медичної допомоги під час переїзду та по місту прибуття, тощо. Повторна травма накладається на попереднє емоційне виснаження й батьківське вигорання, наслідки депресій, панічних атак, що безумовно ускладнюють прийняття рішень в актуальних умовах.

Протягом березня-квітня 2022 року автором було проведено глибинні інтерв'ю з мамами (n=29), які виховують дитину з функціональними обмеженнями здоров'я. Респондентів умовно поділено на 4 групи:

- 1 група – сім'ї, що перебували на окупованих територіях (n=5);
- 2 група – сім'ї, що не змінювали місця проживання, але не мали досвіду окупації (n=8);
- 3 група – сім'ї, що виїхали на Захід України (n=9);
- 4 група – сім'ї, які виїхали до сусідніх країн (n=7).

Перший блок запитань присвячено **прийняттю рішення щодо подальших дій в зв'язку з початком війни**. Майже одностайно респонденти відзначили, що вони орієнтувалися на стан здоров'я дитини. Другою визначальною позицією була ресурсна складова – допомога, транспорт, наявність або відсутність потенційного прихистку.

Так, Тетяна (м. Київ), що самотужки виховує сина зі складною формою аутизму та має додаткові зобов'язання щодо догляду за літньою мамою, визначилася, що буде залишатися на місці через повну відсутність можливості виїхати з міста. Маючи відповідальність перед мамою, вона відмовилася від пропозиції Київського інклюзивного центру щодо евакуації за кордон.

Ольга (м. Житомир), виховує дитину з ДЦП та глибокими ментальними порушеннями прийняла рішення залишитися в місті, пояснюючи це тим, що потребує підтримки знайомих, сусідів, місцевої влади, а *«на новому місці перебування ці зв'язки ще треба формувати»*. Значення підтримки для цієї категорії батьків важко переоцінити, адже від їх психологічного стану залежить і психологічне самопочуття хворої дитини.

Лілія (м. Полтава) – *«також були думки виїхати, поки ще тихо, але я розумію, що сама просто не справлюсь, не дам ради...»*

Наталія (м. Київ) – *«Я так і не наважилися на виїзд із свого міста, розуміючи, що з моїм хлопчиком подорож буде непростюю і також через страх відкату».*

Підсумовуючи відповіді респонденток, які прийняли рішення залишитися у власному домі, можемо окреслити наступне:

- евакуація складніша за перебування у нових, ризикованих умовах дома (з урахуванням стану дитини);
- прогнозується велика складність адаптаційних процесів;
- переїзд може призвести до регресу у поведінці дитини;
- відсутність ресурсів як фінансових, так і організаційних.

Під час опитуванні мам, які пережили жахіття окупації, причини щодо прийняття рішення не відрізняються від тих, якими керувалися батьки, що не полишали своїх домівок: стан дитини, ресурси, страх проблем та невизначеність.

Що стосується третьої групи респондентів – тих, хто виїхав у відносно безпечні місця в Україні – ситуація є більш сприятливою. Родини переїжджали до родичів або користувалися послугами організованої евакуації за підтримки місцевої влади.

Представники четвертої групи, які наразі перебувають за кордоном, своє рішення про виїзд обґрунтують тривогою за життя та здоров'я дитини, сміливістю у прийнятті рішення щодо самостійного виїзду (3 опитаних) та пропозицією щодо організованого виїзду (4 респонденти).

Другим блоком питань було **обговорення кола проблем сімей, що мають дитину з функціональними обмеженнями здоров'я**, в нових умовах перебування під час війни.

Так, представники першої та другої груп (ті, що залишилися вдома та ті, що знаходилися під окупацією) були одностайні в тому, що у дітей на фоні бомбардувань, перебуванні у бомбосховищах та підвалах підвищився рівень тривожності, ускладнилося захворювання та спостерігається явний регрес у розвитку та поведінкових практиках. *«Місяць перебування в підвалі, виїзд – налаштування нових рутин, нового стилю життя. Більше місяця без занять – це катастрофа!»*

Юлія (Херсон) – *«переховування в підвалах та бомбосховищах призводило до переохолодження, особливо у дітей, чий стан здоров'я знерухомлений, це провокувало захворювання», ...діти з інвалідністю гостро реагували на незвичні подразники – вибухи, хитання стін, тривожність оточуючих людей. Від цього неврологічний стан різко погіршувався. небезпека наближається впритул».*

Респонденти, що перебували під окупацією, серед головних проблем називають відсутність медичного обслуговування через припинення роботи медичних закладів, брак ліків та їжі.

Юлія (м. Херсон) *«Звісно, усі діти потребують якісної їжі, але діти з інвалідністю – окрема категорія. Вони часто не можуть їсти*

звичайні продукти, комусь потрібна дрібно потерта або перемелена їжа. А хтось взагалі приймає виключно спеціальні суміші для годування».

Безумовно, гострішою для цієї категорії дітей, на окупованих територіях постала проблема забезпечення ліками. На думку однієї з респонденток – це питання життязберігаюче. *«Наші діти залежать від препаратів в прямому сенсі – кожного дня на них тримається їхнє життя».*

Третя група респондентів – ті, що перебувають з дітьми у відносно безпечних населених пунктах України, відзначають, що мають можливість забезпечити дітей і себе необхідним, завдяки рідним та волонтерам. Створені умови для реабілітації дітей, організована кваліфікована медична допомога. Проте, спостерігаються й негативні прояви у стані дитини, особливо психологічному, – діти сумують за своєю домівкою, порушено їх рутинні процеси, соціальна адаптація дещо ускладнена на фоні тривожності.

Що стосується четвертої групи респондентів – сімей, що знаходяться за кордоном, то при всьому позитиві у задоволенні базових потреб в їжі, теплі та безпеці, окреслюється проблемне поле з медичним обслуговуванням дітей з інвалідністю. Тим, хто виїхав у безпеку, нелегко. Аби доступ до медико-соціальних послуг за кордоном необхідно підтвердити діагноз дитини за місцем проживання. Але багато мам виїхали або без документів, або представлені документи українською мовою не надають можливість місцевому лікарю підтвердити діагноз, оновити призначення, виписати рецепт без додаткового обстеження. В цьому контексті бажано поставити питання відповідним керівним структурам МОЗ щодо оформлення медичних документів дітям з функціональними обмеженнями здоров'я латинською мовою з метою доступу до консультивання за межами України.

Анастасія перебуває з сином в Італії вже 3 тижні, проте психіатр погодився прийняти дитини тільки в кінці місяця. Процедура запису до лікарів надзвичайно бюрократизована, а дитина потребує допомоги тут і зараз.

Ще одна проблема родин, що виїхали за кордон – це сприйняття оточенням хворої дитини.

Юлія перебуває в Греції *«Дитина часто вночі не спить, кричить, кусає, штовхає, дряпає маму і сміється. Боюся, що скоро сусіди викличуть поліцію і звинуватять у жорстокому поводженні з дитиною».*

Анна перебуває в Румунії. *«Люди, які є далекими, які не стикалися з темою психічних розладів взагалі, вони як іншопланетяни. На мене дивляться, як на буржуя, коли прошу окрему квартиру, бо моїм малюкам не можна жити в гуртожитках. Сусіди по квартирі постійно дупцюють стелю, коли малюки кричать. А кричать і серед ночі, і так кричать, ніби їх вбивають. А причиною може бути порушення якогось ритуалу, зсунутий з місця горщик... Я все боюся, що вони поліцію*

викличуть. Я румунської не розумію і пояснити щось буде дуже важко. Ще й медичні довідки дитячі дома забула...»

Марина перебуває в Німеччині. *«У нас в німецькій семье тожє приключєня. Все интересно, все трогаєм, выключаєм, ломаєм. Жду, насколько хватит хозяев дома. Занятя онлайн идут тяжело. Откатило по обучению, поведению, которое так непросто далось...»*

В ході проведення інтерв'ю, під час яких окреслено проблему регресу з розвитку хворої дитини та підвищену тривожність батьків в екстремальній ситуації війни, респонденти підкреслювали значення переформатованої діяльності українських організацій, зокрема Сумського реабілітаційного центру, Херсонської ГО «Бачити серцем» та Київської ГО «Долоні», які в складних ситуаціях запропонували оновлений алгоритм своєї діяльності – телефонне консультування з метою підтримки батьків, розробку індивідуальних маршрутів супроводу родини з урахуванням всіх особливостей дитини та активізували свої професійні сторінки в соціальних мережах.

Результати опитування дозволяють здійснити спробу першого наближення до проблем, які супроводжують родини, що мають дітей з функціональними обмеженнями здоров'я.

1. Сім'я, що виховує дитину з функціональними обмеженнями здоров'я має високий рівень психологічної вразливості, що пояснюється з множинними травмуючими подіями в житті, яка посилюється ситуацією війни.

2. Досліджувана соціальна група має обмежений ресурс як фінансовий, так і організаційний, що не дозволяє прийняти виважене рішення щодо забезпечення життя.

3. Діти, що мають інвалідність, важкі хронічні захворювання та порушення психофізичного розвитку на фоні стресу та дитячої травми демонструють регрес у розвитку та поведінкові розлади, різко погіршується їх стан захворювання.

4. По завершенню війни ця категорія дітей потребує реабілітаційної підтримки, психологічного супроводу та спеціалізованого обстеження з метою виявлення, в тому числі, і появи супутникових захворювань на фоні ослаблення організму.

На завершення – слова жінкої та сильної мами особливої дитини: *«Війна має потворне обличчя страшної бід, яке складається з безлічі не менш страшних облич бід більш специфічних. Пережити війну нейровідмінним людям вкрай важко. Це людина, ПТПС якої має масштаби цілого всесвіту. Зруйнованого всесвіту...»*

Список використаної літератури

1. Курт Л. Теория поля в социальных науках : монография/ К. Левин; Пер. с англ. Е. Сурпина. – СПб.: Речь, 2010. -368с.:ил.
2. Хилл Р. Современные тенденции в теории семьи // Социальные исследования. Вып. 4. – М., 2015, – С. 137
3. Hill.R. Families under stress. – New York: Free Press, 2020.

Dikova-Favorska O. M. A child with functional limitations of health during the war: the first attempt of understanding

In the presented article, an attempt is made to outline the problems of families raising a child with functional disabilities, particularly with physical and mental disabilities, and chronic diseases, in wartime. The survey outlined groups of families – those who did not leave their homes, those under occupation, those who chose to move to relatively safe places in Ukraine and those who left for neighbouring countries. The decision on the location of the family during the war was discussed, and the range of problems that became a challenge for families with a seriously ill child was outlined. The survey found that the decision was influenced by the child's health, the level of anxiety of all family members, as well as the resource potential of the family – financial, organizational, and transportation. The author also raised concerns about the expectations of regression in the child's development and behaviour, especially with autism and psychophysical disorders. The paper notes the difference between the problems identified by respondents from different groups: from lack of medicine, food, and constant stay in basements in the occupied territories to difficult access to a doctor's consultation and intolerance of sick children in neighbouring countries. Due to the regression in the behavioural practices of children with functional disabilities, the updated algorithm of the rehabilitation centre and public organizations that support parents, consulting them by phone, developing an individual route of the child considering their specifics.

Key words: war, stress, the child with functional health limitations, disability, family raising a child with functional health limitations, evacuation.

УДК 316.776.34:07:379.823

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2022.93.10>

А. В. ЗІНЮК

доцент кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

М. А. ПРИХОДЬКО

магістрантка кафедри прикладної соціології
та соціальних комунікацій
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ХАЙП ЯК НОВА КОМУНІКАТИВНА ТЕХНОЛОГІЯ У РОЗВАЖАЛЬНИХ МЕДІА НА ПРИКЛАДІ «ГРА В КАЛЬМАРА»

У статті зазначено, що хайп як явище орієнтований на розваження, адже він перетворює будь який інфопривід на шоу. Сконцентровано увагу на тому, що розважальні медіа – вид медіа, до якого аудиторія в першу чергу звертається з метою зняття психологічної напруги й розважальна функція якого домінує серед інших (оскільки сьогодні поширеними є медіаматеріали, які комбінують в собі декілька жанрів). Зазначено, що хайп як комунікаційна технологія у розважальних медіа спричиняє хвилю, що складається з наступних частин: поява ключової події та її перші висвітлення у медіа, поява великої кількості реакцій користувачів та користувацького контенту. В статті наголошується, що у всіх типах медіа з'являється реакція на зростаючий азжіотаж, з'являються публікації про ключову подію. Вказано, що ключова подія починає експлуатуватися частиною громадськості у комерційних цілях (монетизований користувацький контент, реклама). Підкреслено, що ключова подія будується з простих та яскравих образів, які можна потім легко використовувати задля створення користувацького контенту, такі як наприклад декорації та костюми в «Грі в кальмара». Вказано, що особливої важливості для ключової події, що буде просуватися через TikTok є музичність та інтерактивність, адже тренди там часто будуються на саундтреках. Автори наголошують, що у досить великої частини дорослої аудиторії «Гра в кальмара» визиває скоріше негативні емоції, через жорстокі сцени та ймовірний руйнівний вплив на дитячу психіку, але для хайпової події не настільки важлива емоція яку подія викликає, наскільки те, чи обізнана людина про цю подію і наскільки вона до неї залучена. Підкреслюється, що найпопулярнішими сценами з серіалу стали Гра «Зелене світло, Червоне світло» та Гра з цукровими сотами. Зазначено, серіал «Гра в кальмара» та хайп навколо нього – це яскравий приклад ситуативного та стихійного хайпу.

Ключові слова: хайп, розважальні медіа, комунікативна технологія, користувацький контент.

Постановка проблеми. Сьогодні ні для кого не буде новиною, що Інтернет-простір спровокував появу нових медіа, які відрізняються швидкістю обміну інформацією, мультимедійністю контенту та комунікативним характером середовища (на відміну від традиційних медіа, які виконують роль інформаційного ресурсу). Швидкість розвитку нового медіасередовища вражає. Ми чітко можемо бачити це на прикладі хайпу, який у 2017 році використовувався у молодіжному сленгу для позначення явища схожого на ажіотаж, а сьогодні це ціла комунікативна технологія, яка використовується для просування у нових медіа та залучення уваги аудиторії.

Мета статті розглянути хайп як комунікативну технологію саме у розважальних медіа, адже це найбільш органічне для хайпу середовище: там він найчастіше виникає та в повній мірі реалізує свою рекреаційну функцію. Саме тому ми вважаємо важливим дослідити особливості середовища розважальних медіа та тенденції їхнього розвитку.

Стан опрацювання. Хайп можна розглядати крізь теорію порядку денного М. Мак-Комбса, П. Вастерман та О. Іваненко, Д. Самаріна та А. Єфанов досліджували хайп, розважальні медіа аналізував А. Бартш, Г. Почепцов розглядав комунікативні технології та В. Кросбі – нові медіа.

Основний матеріал. Розважальні медіа, в контексті яких ми досліджуємо хайп – це вид медіа, метою звернення до якого є зняття психологічної напруги. Адже сьогодні медіаматеріали часто важко віднести до певної категорії медіа, оскільки вони містять риси відразу декількох, то ми вважаємо, що до розважальних відносяться ті медіапублікації. В яких функція якого домінує серед інших.

Розважальні медіа зараз – це ціла індустрія, що швидко розвивається та трансформується. Для того, щоб визначити тенденції її розвитку ми проаналізували звіт «Перспективи в контексті всесвітнього огляду індустрії розваг та ЗМІ на період 2018–2022 років» проведене міжнародною консалтинговою компанією PricewaterhouseCoopers [2].

Значимо, що хайп як технологія взагалі орієнтована на розваження, адже вона перетворює будь який інфопривід на шоу. Таким чином, ми можемо сказати, що у яких би медіа не використовувався хайп, він додає до всього елемент розваги, однак сьогодні спостерігається дефіцит публікацій щодо використання хайпу як комунікативної технології саме у розважальних медіа.

У нашій статті ми вирішили використати найбільш гостру подію індустрії розваг сьогодні – серіал «Гра в кальмара» та хайп навколо нього. Ми проаналізували публікації у таких нових медіа, як TikTok та YouTube, адже саме вони є найбільш популярними площадками для створення користувацького контенту. Також ми не обійшли стороною й більш традиційну форму ЗМІ – інтернет-видання і також проаналізували їхні публікації щодо серіалу.

Однак високий рейтинг серіалу, ще не є доказом того, що подію можна віднести до хайпу, адже широка впізнаваність – це важливо,

однак не є єдиною характерною рисою хайпу. Для хайпу також характерні самореферентність, консолідація новинних платформ.

Почнемо з самореферентності та згадаємо, що цей термін означає здатність користувачів не тільки споживати медіа продукт та реагувати на нього, а й створювати свій власний. Саме ця здібність є головним механізмом поширення ключової події хайпу. А отже, користувацький контент є надзвичайно важливим об'єктом дослідження, коли ми говоримо про хайп як про комунікативну технологію.

Почнемо аналіз користувацького контенту з TikTok – мобільної соціальної мережі, що дозволяє поширювати короткі відео з музикальним супроводом. Додаток дозволяє шукати відео за запитом, а також сортувати їх. Задля дослідження ми використовували пошуковий запит «игра в кальмара» з датою публікації «за весь час» та сортуванням «більш за все лайків» та відібрали перші 100 відео користувачів. Важливо зазначити, що у TikTok скорочує тисячні, наприклад, 15000 у додатку буде 15К, тому відома тільки приблизна кількість лайків, коментарів та репостів.

Частіше за все користувачі TikTok публікують відео у жанрах «Пародія», «Уривок з серіалу», «Відео-нарізка з акторами» та «Рецепт», рідше за все публікується інформаційний, комерційний та музичний контент. Популярність саме цих жанрів можна пояснити тим, що це найбільш легкі у створенні жанри відео-контенту. У випадку з «Уривком з серіалу» та «Відео-нарізка з акторами» взагалі не потребується створення авторського контенту. У жанрі «Рецепт» користувач демонструють рецепт цукрових сот з серіалу, які готуються за допомогою лише двох інгредієнтів: соди та цукру, які є на кожній кухні. Найбільш креативним з цих жанрів є «Пародія», однак костюми персонажів серіалу прості, а сюжети цих пародій у TikTok нерідко повторюються, що значно полегшує створення подібних відео.

Ми також проаналізували жанри користувацького контенту за середньою кількістю лайків, коментарів та репостів. Більш за все глядачам подобаються, навпаки, відео «складних» жанрів «Музичний контент», «Аналіз сюжету», «Косплей». Високий відгук глядачів спостерігається у відео жанрів «Інформаційний контент», «Музичний контент», «Відео-нарізка з акторами».

В середньому більше за інші жанри користувачі репостять відео жанрів «Відео-нарізка з акторами», «Мем», «Аналіз сюжету».

Частіше за все експлуатується «Гра з цукровими сотами», адже їй присвячені 35% з відео, що ми проаналізували, а також «Гра «Зелене світло, червоне світло» та образ гравців (22% і 11,6% відповідно). Це не дивно, адже «Гра з цукровими сотами» привертає увагу за рахунок солодощі, яку легко приготувати у домашніх умовах, а гра «Зелене світло, червоне світло» була першим змаганням у серіалі, має яскраві атрибути (лялька та саундтрек), а також має знайомі правила (такі ж як у знайомій всім грі «Море хвилюється – раз»), завдяки чому її легко використовувати у пародії.

Ми також зробили розподіл сцен та образів з серіалу за жанрами відео контенту у TikTok, що допомогло дізнатися, що Гра у цукрові соти найчастіше за все використовувалась у відео-пародіях та рецептах, але також часто фігурувала у відео жанрах «Уривок з серіалу», «Мем». У цей час Гра «Зелене світло, червоне світло» майже завжди використовувалась у пародіях.

Отже, користувацький контент у TikTok пов'язаний з серіалом «Гра в кальмара» зараз є дуже популярним – сумарна кількість переглядів подібних відео перевищує два мільярди. Частіше за все користувачі публікують відео-пародії на серіал, а також легкий контент, що не потребує авторського виробництва: уривки та нарізки з серіалу. Найпопулярнішими сценами з серіалу стали Гра «Зелене світло, Червоне світло» та Гра з цукровими сотами.

Аналіз користувацького контенту показав, що TikTok та YouTube істотно різняться за жанрами контенту за серіалом «Гра в кальмара».

У TikTok найчастіше створюють пародії, а найбільшу кількість лайків збирає музичний контент.

YouTube продемонстрував високу зацікавленість серіалом з боку дитячої аудиторії. Площадка також цікава тим, що тут існують жанри квест-пародії та летсплей-пародій, яких немає у інших проаналізованих ресурсах. Популярність цих жанрів є цілком зрозумілою, адже, по-перше, й «Гра кальмара», й подібного роду летсплеї та квести цікавлять неповнолітню аудиторію. По-друге, інтерактивна складова сюжету серіалу ідеально підійшла для ігор, де можна модифікувати сюжет, персонажів, тощо.

Використовуючи результати дослідження, ми можемо змоделювати механізм дії хайпу як комунікативної технології у розважальних медіа. По своїй суті він є розширеною моделлю хвилі хайпу.

Першим етапом є поява ключової події. У нашому дослідженні це серіал «Гра в кальмара». Для того, щоб подія мала потенціал стати ключовою подією хайпу вона повинна відповідати наступним критеріям (не обов'язково всім одночасно):

- Подія повинна захоплювати, визивати яскраві емоції (не обов'язково позитивні). У випадку «Гри кальмара» – це цікавий та напружений сюжет;

- Подія має мати прості форми для підвищення «shareability». Ми вже зазначали цю тезу у першому розділі нашої роботи, але після проведення дослідження ми не згодні з тим, що формат подачі повинен бути «коротким, чітким, на один укус», адже у нашому випадку ключовою подією є серіал, що точно не є форматом на один укус. Тому з нашої точки зору, головне, щоб ключова подія будувалася з простих та яскравих образів, які можна потім легко використовувати задля створення користувацького контенту, такі як наприклад декорації та костюми в «Грі в кальмара».

- Інтерактивність та музичність події. Цей пункт набуває особливої важливості для ключової події, що буде просуватися через TikTok,

адже тренди там часто будуються на саундтреках та, наприклад, певних рухах/танцях.

- Широка цільова аудиторія з ядром на підлітковій та молодій аудиторії. Ключова подія повинна торкатися емоцій дуже широкого спектру осіб, однак ядром для хайпової події завжди є підлітки та молоді люди, адже вони є головними користувачами соціальних мереж і відповідно сприяють поширенню події. До речі, як ми можемо бачити з дослідження у досить великої частини дорослої аудиторії «Гра в кальмара» визиває скоріше негативні емоції, через жорстокі сцени та ймовірний руйнівний вплив на дитячу психіку, але для хайпової події не настільки важлива емоція яку подія викликає, наскільки те, чи обізнана людина про цю подію і наскільки вона до неї залучена.

Після того, як ключова подія відбулася починає розповсюджуватися користувацький контент, який з одного боку дає підґрунтя для подальшого його розмноження, а з іншого привертає увагу до початкової ключової події.

Механізм дії хайпу як комунікативної технології у розважальних медіа ми візуалізували на Рис. 1.

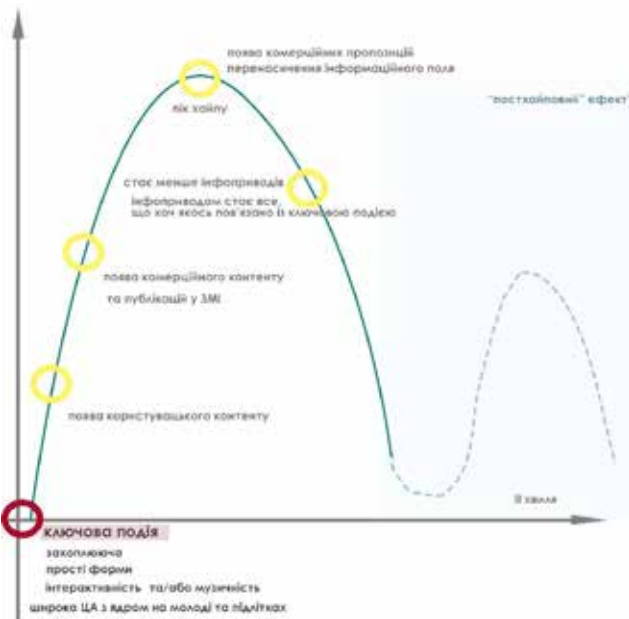

Рис. 1. Механізм дії хайпу як комунікативної технології у розважальних медіа

Висновки. Отже, серіал «Гра в кальмара» та хайп навколо нього – це яскравий приклад ситуативного та стихійного (адже Netflix не замислював цей серіал як хіт) хайпу. «Гра в кальмара» відноситься до змішаного типу хайпу, адже вона з одного боку завоювала мільйони прихильників, а з іншого багато хто вважає, що це аморальний твір, який потрібно заборонити.

Таким чином, можна зробити висновок, що хайп серіалу «Гра в кальмара» в соціальних мережах був досягнутий завдяки сукупності наступних факторів:

- Захоплюючий сюжет, що тримає глядача у напрузі.
- Простота атрибутики серіалу (костюмів, логотипу, тощо). Завдяки цьому виробляти користувацький контент набагато простіше. Крім того це звеличує швидкість виробництва всляких речей з атрибутами серіалу.
- Локалізація. Корейський серіал був дубльований 34-ма мовами та ще для 37 мов були зроблені субтитри.
- Інтерес до корейської поп-культури, що звеличується останні роки. Це можна підтвердити прикладом популярності відео з вербувальником із «Гри в кальмара» у TikTok, яке ми вже згадували у розділі. Відео набрало популярності саме завдяки тому, що цей актор вже відомий частині аудиторії з інших корейських кінопроектів.
- Інтерактивність. Серіал містить багато ігр, які можливо повторити у домашніх умовах (звичайно без легальних наслідків). Також як ми побачили у дослідженні блискучим ходом було використати у серіалі цукрові соти, які дуже легко готуються вдома.
- Саундтрек. Також є важливим параметром, адже, наприклад, у TikTok основою для формування трендів є поява популярної звукової доріжки.
- Інтерес дитячої та підліткової аудиторії. Серіал має рейтинг 18+, але попри це його інтерактивність привертає уваго юних користувачів соціальних мереж. І скоріш за все, серіал був би набагато менш популярним, якби неповнолітня аудиторія не звертала на нього увагу.
- Багаторівневий сюжет. Сюжет серіалу з одного боку дуже простий, і його можна дивитися на рівні шоу. Одна також в ньому міститься достатньо скритих сенсів, щоб вдовольнити любителів будувати теорії та аналізувати зміст.
- Широка цільова аудиторія. Цей пункт походить з попереднього, адже цей серіал завдяки багаторівневому сюжету може задовільнити, як любителів триллерів та хорору, так прихильників філософських сюжетів та психологічної драми.
- Час виходу серіалу. Костюми персонажів набувають особливої популярності, адже серіал вийшов за місяць до Хелловіну.

Список використаної літератури

1. Маклюэн М. Понимание Медиа: внешние расширения человека. М.: Гиперборей; Кучково поле, 2007. 464 с.
2. Перспективи в контексті всесвітнього огляду індустрії розвагта ЗМІ на період 2018- 2022 років. Pwc. [Електроний ресурс]. Доступ: <https://www.pwc.com/ua/uk/survey/2018/perspectives-from-the-global-entertainment-and-media-outlook-2018-2022-ukr.pdf>
3. Рашкофф Д. Медиавирус! Как поп-культура тайно воздействует на ваше сознание. М.: Ультра.Культура, 2003. 368 с.
4. Самарин Д. А. Хайп как современный медиафакт в пространстве языка и культуры. Карьере. Доступ: <https://cyberleninka.ru/article/n/hayp-kak-sovremennyy-mediafakt-v-prostranstve-yazyka-i-kultury-za-i-protiv>
5. McCombs M., Stroud. N. J. Psychology of Agenda-Setting Effects. Mapping the Paths of Information Processing // Review of Communication Research. P. 68–93.
6. Vasterman P., From Media Hype to Twitter Storm. News Explosions and Their Impact on Issues, Crises, and Public Opinion // Amsterdam. 2018, P. 395.

Zinyuk A. V., Prikhodko M. A. Hype as a new communicative technology in entertainment media on the example of “Squid Game”

The article notes that hype as a phenomenon is focused on entertainment, because it turns any info drive into a show. It is focused on the fact that entertainment media is a type of media to which the audience primarily turns to relieve psychological stress and whose entertainment function dominates among others (because today there are common media materials that combine several genres). It is noted that the hype as a communication technology in the entertainment media causes a wave, which consists of the following parts: the emergence of a key event and its first coverage in the media, the emergence of a large number of user reactions and user content. The article emphasizes that in all types of media there is a reaction to the growing excitement, there are publications about a key event. It is stated that the key event begins to be exploited by the public for commercial purposes (monetized user content, advertising). It is emphasized that the key event is built on simple and vivid images, which can then be easily used to create custom content, such as scenery and costumes in “Squid Game”. It is stated that music and interactivity are especially important for the key event that will be promoted through TikTok, as trends there are often based on soundtracks. The authors emphasize that in a fairly large part of the adult audience, “Squid Game” evokes negative emotions, due to violent scenes and possible destructive effects on the child’s psyche, but for the hype event is not so important emotion that the event evokes, as whether a person is aware of this event and how involved it is. It is emphasized that the most popular scenes from the series were the game “Green Light, Red Light” and the Game with Sugar Honeycombs. It is noted that the TV series “Squid Game” and the hype around it are a vivid example of situational and natural hype.

Key words: *hype, entertainment media, communication technology, user content.*

УДК 316.422 + 329.15.072.21 (477)
DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2022.93.11>

О. С. ЗУБЧЕНКО

кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри філософії та соціології
Маріупольський державний університет

ДЕКОМУНІЗОВАНА ТОПОНІМІКА ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Статтю присвячено соціологічному аналізу змісту місцевих топонімів Запорізької області, які було перейменовано під час декомунізації у 2015-2016 роках. Автор розглядає декомунізацію як окремий соціальний процес, виділяючи його світоглядні, інституційні, когнітивні та культурно-інформаційні аспекти. У статті відзначається, що символи, зокрема назви вулиць, дають владу конструювати та нав'язувати своє бачення соціального простору. Процес декомунізації розглядається автором як подолання радянського і пострадянського ідеологічного впливу. Ця проблема розкривається через теоретичну (чи сприймають люди нові топоніми) та практичну (наскільки нові назви відображають місцеву айдентику) складові. Одним із основних чинників, що вплинуло на темпи та зміст перейменувань, є відкритий та латентний опір з боку місцевих еліт та проросійських політичних сил. Автор виділяє вісім груп нових місцевих топонімів, три чверті із яких мають нейтрально-ойконімічний характер, 13% – відображають локальну самобутність і лише 4% пов'язані із боротьбою за свободу та незалежність України у ХХ столітті. Автор доходить висновку, що соціальний процес декомунізації топоніміки у Запорізькому регіоні розгортався у дихотомічному просторі між законодавчою вимогою позбутися радянських назв та спротивом з боку значної частини населення та місцевих еліт. Суб'єкти реалізації закону використовували дві стратегії – активну, спрямовану на створення унікального символічного простору, що відображає місцеву айдентику та загальнонаціональну культурну і політичну ідентичність та пасивну, що зводиться до суто формального виконання нормативних вимог. Перша із них більшою мірою була присутня у великих містах, а друга – у сільській місцевості. Це свідчить про політичну та організаційну незрілість органів місцевого самоврядування, намагання уникнути серйозного суспільного діалогу та максимально формалізувати процес декомунізації. У подальшому такий підхід створить чимало проблем під час проведення децентралізації та формування спроможних громад.

Ключові слова: декомунізація, місцева топоніміка, символічний простір, меморіалізація, локальна ідентичність.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Карколомні зміни в Україні після перемоги Революції Гідності, окупації та анексії Криму і початку російської агресії на Сході активізували або фактично

породили з нуля багато нових суспільно-політичних феноменів, важливе місце серед яких займає декомунізація. Ми розглядаємо декомунізацію як соціальний процес, який спрямовано на світоглядну та культурну трансформацію українського суспільства, з особливим наголосом на засудженні діяльності комуністичного тоталітарного режиму та артикуляції теми національно-визвольної боротьби Українського народу у ХХ столітті.

На думку Ю. Шаповала, цей процес має кілька аспектів: світоглядний (прагнення сформувавши національний історичний дискурс), когнітивний (внесення нового знання до цілісного наукового концепту з його подальшим переосмисленням), інституційний (законотворча діяльність держави, що проявилась у прийнятті «законів 9 квітня» та їхньому втіленні у життя), інформаційно-культурний (широка суспільна комунікація про події історичного минулого) та просторовий (зміни у публічному просторі населених пунктів) [1, с. 110].

П. Бурд'є наголошував, що символи дають владу конструювати та нав'язувати бачення соціального простору, задають уявлення про легітимний поділ суспільства на соціальні групи. При цьому символічні владні відносини спрямовано насамперед на укріплення та легітимізацію реальної влади [2, с. 146]. Постмодерністи, зокрема, Ж. Бодрійяр, Ф. Ліотар, М. Кастельс, розглядають об'єкти соціального простору через призму їх знаково-символічної репрезентації. У цьому контексті, констатує Л. Дідик, соціокультурний простір постає площиною функціонування міфів та міфологем, спрямованих на маніпуляцію соціальними об'єктами з метою структуризації простору у відповідності з інтересами владних кіл суспільства [3, с. 31].

Відповідно топоніми також можуть сприйматися через міфологічну призму, як символ конкретної території (Хрещатик у Києві, Дерибасівська – в Одесі) та засіб її перетворення, реконструкції, утвердження нової влади (невідкладне повернення азербайджанських історичних назв населеним пунктам Нагірного Карабаху, які було звільнено від окупації).

На думку П. Юринця, руйнування цих міфів у процесі декомунізації означає подолання радянського і пострадянського ідеологічного впливу [4, с. 335]. Адже артефакти комуністичного минулого (пам'ятники, топоніміка, героїка, свята) були покликані створювати міф про безальтернативність комуністичного розвитку, сакральності рішень комуністичних вождів.

Отже, актуальність означеної проблеми постає у теоретичному (пояснення того, як сприймають люди декомунізаційні зміни – перейменування вулиць, знесення радянських пам'ятників, переосмислення сторінок історії, запровадження нових святкових та пам'ятних дат тощо) та практичному (наскільки відображають нові топоніми та пам'ятки місцевої ідентичність, чи зрозумілі вони пересічним мешканцям) вимірах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Найбільш ґрунтовним та комплексним дослідженням декомунізації в Україні як історичного, політичного, управлінського та культурного процесу по праву можна вважати монографію О. Гриценка [5]. Соціологічні та політологічні аспекти цієї проблеми аналізують М. Рябчук [6], Б. Короленко [7], В. Кулик [8], А. Олійник [9]. Осмислення масових змін топоніміки у регіонах стало предметом наукових та публіцистичних розвідок А. Тахтаулової [10], М.П'єсуха [11], В. Артюха [12], Д. Сінченка [13], О. Скороход [14] та великого колективу дніпровських соціологів [15].

Разом із тим ці наукові розвідки лише частково стосуються вивчення найбільш масових перейменувань, що охопили майже всі населені пункти регіону та тією чи іншою мірою торкнулися повсякденного життя значної кількості людей – нових назв проспектів, вулиць, бульварів, площ та інших об'єктів.

Мета статті – провести соціологічний аналіз змісту місцевих топонімів Запорізької області, які було перейменовано у ході декомунізації.

Методами дослідження ми обрали традиційний і контент-аналіз масиву топонімів, що змінили назву у 2015-2016 роках, та знаходились у відкритому доступі.

Згідно із Законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні 1917-1991 років та заборону пропаганди їхньої символіки» (далі по тексту – Закон), суб'єктами зміни назв, які були пов'язані із радянським минулим, визначено депутатів місцевих рад, сільських, селищних та міських голів та голів обласних державних адміністрацій. Для уникнення очікуваного саботажу, законодавець максимально технологізував цей процес, визначивши для кожного із суб'єктів конкретні терміни проведення перейменувань, протягом року із дня набуття чинності Законом.

На проходження декомунізації впливали кілька суспільно-політичних чинників. По-перше, неприховане небажання самоврядних органів під різними, навіть фантастичними приводами не виконувати вимог Закону [16]. По-друге, значний консервативний, проросійський потенціал електоральних настроїв запоріжців на тлі наближення місцевих виборів (наприклад, на позачергових парламентських виборах 2014 року майже 40% виборців підтримали «Опозиційний блок», Компартію та «Сильну Україну»), що були тісно пов'язані із режимом Януковича). По-третє, критичне ставлення населення, адже політику декомунізації повністю підтримували лише 10% жителів регіону, натомість майже дві третини категорично виступали проти [17, с. 154].

Кожен із соціальних акторів, на яких було покладено функції виконання Закону, мав свої цілі та завдання. З позицій держави, це могло бути іспитом інституційної та організаційної спроможності місцевого самоврядування. Проте на тлі наближення місцевих виборів, більшість органів місцевого самоврядування зайняли вичікувальну позицію, намагаючись перекласти непопулярну місію на

новий депутатський корпус. Станом на 12 грудня 2015 року із 299 місцевих рад області свій визначений Законом обов'язок виконали лише 69 – переважно із маленьких сіл та містечок. При цьому великі міста – Запоріжжя, Бердянськ, Енергодар, Токмак, Пологи, Василівка відклали прийняття «декомунізаційних» рішень на другу декаду лютого 2016 року, а Мелітопольський міськвиконком взагалі делегував це право Запорізькій облдержадміністрації.

Очевидно, однією із причин цього стало вирішення політичними суб'єктами дилеми між Politics (тобто боротьбою за голоси виборців) і Polіcy (прийняттям рішень у процесі адміністрування) [18, с. 195]. Адже чимало кандидатів (зокрема, від Опозиційного блоку та «Нашого краю») будували свої кампанії на популістських гаслах недопущення перейменувань і демонтажу комуністичних пам'ятників.

Таблиця 1

**Перейменування об'єктів топоніміки у містах та районах
Запорізької області у 2015-2016 рр.**

Адміністративно-територіальна одиниця	Перейменовано ОМС	Перейменовано ОДА	Всього перейменовано
1	2	3	4
Запоріжжя	115	52	167
Мелітополь	-	90	90
Бердянськ	70	1	71
Токмак	28	5	33
Енергодар	2		2
Бердянський район	93	3	96
Василівський район	82	11	93
Великобілозерський район	14	2	16
Веселівський район	40	44	84
Вільнянський район	40	28	68
Гуляйпільський район	80	6	86
Запорізький район	58	29	87
Кам'янсько-Дніпровський район	44	33	77
Куйбишевський район	67	9	76
Мелітопольський район	103	12	115
Михайлівський район	45	4	49
Новомиколаївський район	54	3	57
Оріхівський район	87	40	127
Пологівський район	121	4	125

Закінчення табл. 1

1	2	3	4
Приазовський район	70	6	76
Приморський район	59	48	107
Розівський район	29		29
Чернігівський район	49	4	53
Токмацький район	46	1	47
Якимівський район	81	13	94
Всього	1477	442	1919

Як бачимо із таблиці, найбільший опір відчувався у Веселівському, Вільнянському, Запорізькому, Кам'янсько-Дніпровському, Оріхівському та Приморському районах. Значний деструктивний вплив мала позиція окремих голів громад (Оріхівського, Веселівського, Вільнянського тощо). У той же час Запорізька міська рада пішла шляхом імітації – значна частина радянських урбанонімів, зокрема, центральний проспект та вулиці в історичній частині міста, отримали нові назви, проте багато об'єктів із політичних міркувань вирішили не чіпати.

Отже, новий топонімічний ряд формувався у досить суперечливому контексті. З одного боку, на місцевих керівників тиснув загальний консервативний настрій населення, небажання щось змінювати. Разом із тим про якийсь системний, скоординований супротив не йшлося, публічний протест висловлювали хіба що ветеранські організації, «діти війни», колишні активісти забороненої Компартії та Партії регіонів. Пристрасті, що, як правило, було інспіровано локальними елітами, вирували навколо перейменування деяких населених пунктів (сел. Куйбишеве, с. Коларівка та с. Жовтневе). З іншого боку, перед громадами існувала реальна загроза «декомунізації зверху», перейменування вулиць розпорядженням голови облдержадміністрації, без урахування громадської думки.

На думку Р. Роуз-Редвуда, «іменування місць є символічним каналом, за допомогою якого будуються та легітимізуються різні масштаби політичної ідентичності» [19, р.163]. Для соціолога міський символічний простір постає як мегатекст, що об'єднує історичний досвід та соціальні практики місцевих мешканців. Найбільш поширеними символами є вулиці. М. Тахтаулова пропонує розділити урбаноніми на агломераційно-ойконімічну (засновану на географічних назвах, зокрема, мікротопонімах) та антропонімічну (базується на іменах людей або назвах певних історичних подій) групи [20]. У свою чергу, О. Суперанська ділить суспільно-культурні топоніми на комоніми, полісоніми, антропоніми, хороніми, теоніми, дромоніми та власне урбаноніми [21, с. 28]. В. Жучкевич виокремлює загальногеографічні, флористичні та топоніми, що характеризують рельєф, ґрунти та природні особливості [22, с. 129].

Таблиця 2

**Класифікація «декомунізованих» топонімів
у містах та районах Запорізької області**

Адміністративно-територіальна одиниця	Всього	Ойконіми		Антропоніми					
		Загально географічні та флористичні назви	Місцеві назви	Повернуті історичні назви	На честь діячів науки, культури, мистецтва	На честь видатних земляків	Визначні історичні події	Народні та релігійні свята	Боротьба за свободу та незалежність України
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Запоріжжя	167	23	29	19	14	38	15	2	24
Мелітополь	90	16	10	12	9	26	10	1	6
Бердянськ	71	15	12	16	7	4	6	4	7
Токмак	33	15	11				1	1	5
Енергодар	2	2							
Бердянський район	96	73	11	3		3	6		
Василівський район	93		18		4	1			1
Великобілозерський район	14	10	2					1	1
Веселівський район	84	68	12		3			2	1
Вільнянський район	68	47	5		6	2	2	2	4
Гуляйпільський район	86	59	14	7	1	4			2
Запорізький район	87	73	10		3		1		
Кам'янсько-Дніпровський район	77	56	8	4	1	3	4	1	
Куйбишевський район	75	54	14		2	3			2
Мелітопольський район	115	85	22		4	2			2
Михайлівський район	49	34	5	1	1		4	2	2
Новомиколаївський район	57	44	7			1	3		2
Оріхівський район	127	84	5		5	9	8	4	12
Пологівський район	125	98	8		8	7	1		3
Приазовський район	76	60	10		3		1	1	1
Приморський район	117	88	15	1	7	1	3		2

Закінчення табл. 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Розівський район	29	28	1						
Чернігівський район	53	42	7			1		2	1
Токмацький район	47	36	9					2	
Якимівський район	94	70	15	1	2	2			4
Всього	1932	1180	260	64	80	107	65	25	82

На основі даних таблиці можна зробити висновок, що при зміні топонімів у діях регіональної влади були присутні дві стратегії.

У містах обласного значення зробили акцент на формуванні місцевої айдентики як через повернення дожовтневих, так і творення сучасних топонімічних образів. Наприклад, в історичній частині Запоріжжя старі назви повернули майже половині вулиць. Також з'явилася велика група нових топонімів, присвячених козацькому минулому Степової України – вулиці Козака Бабури, Козацьких гетьманів, Кошова, Івана Сірка, Гетьмана Івана Самойловича, Максима Кривоноса тощо. Надзвичайно важливим видається маркування у соціальному просторі міста видатних українських діячів культури, які з різних причин не належали до радянського «канону», – Василя Стуса, Єлизавети Щедрович, Олени Теліги.

Ще одним завданням у рамках декомунізації було розкриття основних моментів дожовтневої, «нерадянської» історії міста, важливе місце в якій посідали меноніти. Адже, на думку Д. Харві, місто являє собою поле декількох дискурсивних систем, і те, що нам здається природним, рідним, аутентичним – є результатом перемоги тієї системи, на боці якої стояла або політична, або символічна влада [23, с. 420]. Завдяки наполегливості місцевих краєзнавців наші земляки дізналися про родини Нібурів, Розенталь, Андреаса Валльмана, колонії Шенвізе та Айнлаге.

На окрему увагу заслуговує меморіалізація сучасних подій, які лишаються важливим маркером суспільної та міжрегіональної диференціації. На думку М. Хальбакса, кожна соціальна група формує загальне уявлення про власне минуле, яке відображає та легітимізує ідентичність цієї групи, і лише в цих заданих межах формується та функціонує індивідуальна пам'ять членів цієї спільноти [24]. Така пам'ять набуває особливої цінності саме тоді, коли ідентичність опиняється під загрозою, що актуально за умов російської агресії проти України.

За ініціативи родин загиблих воїнів АТО у Запоріжжі з'явились вулиці, названі на честь Олександра Говорухи, Максима Прокуратова, Богдана Завади, Івана Гутника-Залужного, Петра Третяка, Олексія Заїки, Віталія Тіліженка, Сергія Бурлака, Михайла Гончаренка, Олександра Пивоварова, героїв 55-ї бригади (запорізькі артилеристи,

що брали участь у звільненні Слов'янська, Краматорська, обороні Дебальцевого тощо), героїв 23 та 37-го батальйонів (підрозділи територіальної оборони із Запорізької області, які брали активну участь у звільненні Донбасу), героїв 393-ї бригади, що понесла одні з найбільших втрат у Іловайській операції тощо. Також дві великі вулиці у правобережній частині міста отримали імена Героїв Небесної Сотні Сергія Синенка та Василя Сергієнка. Можна погодитись з І. Пошивайлом, що нині відстань між травматичними подіями історії та їхньою комеморацією суттєво зменшується, адже меморіалізація покликана згуртувати сучасників навколо подій історичного минулого та сформувати спільне бачення майбутнього [25].

Ще один важливий елемент із донедавна забороненого минулого – Українська революція 1917-1921 років. Разом із історією менонітів, це важлива частина ідентичності «нерадянського» Запоріжжя, про яку знають дуже мало городян. Саме тому з ініціативи істориків та активістів на карті міста увічнили імена Михайла Грушевського, Василя Вишиваного, Петра Болбочана та Олександра Вишнівського, а також подвиг Січових стрільців.

Окрім цього, в обласному центрі майже 40 нових антропонімів пов'язані із визначними регіональними посталями – промисловцями, науковцями, освітянами, спортсменами тощо.

У той же час у сільській місцевості нових, автентичних назв з'явилося мало, натомість абсолютно переважають ойконіми, із деякими вкрапленнями місцевої самобутності. За словами одного із сільських голів, географічні та флористичні назви давали навмисно, щоб уникнути чергових перейменувань «якщо влада знову зміниться» [26, с. 26].

Таблиця 3

Найбільш поширені нові топоніми по районах Запорізької області

Адміністративно-територіальна одиниця	Всього	Центральна	Українська	Молодіжна	Вишнева	Миру
1	2	3	4	5	6	7
Бердянський район	96	6	3	2	5	4
Василівський район	93	8	1	1	3	2
Великобілозерський район	16			1		
Веселівський район	84	11	1	2	3	3
Вільнянський район	68	7	4	3	3	3
Гуляйпільський район	86	8	4	2	3	-
Запорізький район	87	7	3	1	10	6

Закінчення табл. 3

1	2	3	4	5	6	7
Кам'янсько-Дніпровський район	77	5	2	2	4	2
Куйбишевський район	76	9	4	2	3	2
Мелітопольський район	115	10	1	7	6	12
Михайлівський район	49	3	2	1	3	6
Ново миколаївський район	57	5	5	1	3	1
Оріхівський район	127	4	5	3	9	4
Пологівський район	125	5	4	-	4	5
Приазовський район	76	15	2	5	4	2
Приморський район	107	14	3	-	3	6
Розівський район	29	3	2			1
Чернігівський район	53	4	2	3	3	5
Токмацький район	47	6	-	1	2	2
Якимівський район	94	13	1	1	4	5
Всього	1562	143	49	38	75	71

Провівши кореляційний аналіз даних таблиці, ми визначили, що Центральними та Миру найчастіше ставали колишні вулиці Леніна (у 83% випадків), Українськими – Радянські (у 62%), а Молодіжними – Комсомольські (у 56%). На перший погляд, помітні певні смислові паралелі, проте нові топоніми фактично не несуть жодного смислового навантаження, Такий підхід видається абсолютно хибним, адже дискусія про те, кого і як треба вшанувати у назвах вулиць, змушує людей замислюватися про цінності. В ідеалі така дискусія має бути спрямована на вироблення спільного образу майбутнього, проте у запорізькому селі декомунізація відбулась абсолютно формально. Найменш оригінальними були місцеві ради у Веселівському, Приазовському, Приморському та Якимівському районах. Отже, ми бачимо намагання уникнути серйозного суспільного діалогу та звести процес декомунізації лише до формального виконання вказівки згори.

У ході нашого дослідження ми дійшли наступних **висновків**. По-перше, соціальний процес декомунізації топоніміки розгортався у дихотомічному просторі законодавчої вимоги позбутися радянських назв та спротивом з боку значної частини населення та місцевих еліт. Як наслідок, виникали протести, тяганина із прийняттям відповідних рішень та намагання надати нових сенсів радянським назвам.

По-друге, суб'єкти процесу декомунізації, якими були місцеві ради та обласна державна адміністрація, обрали різну тактику дій. Органи місцевого самоврядування намагались всіляко відкласти перейменування, як правило, на час після місцевих виборів-2015,

особливо у великих містах. Незважаючи на наявність у перші роки після Революції Гідності великого суспільного запиту на відновлення історичної пам'яті, із цього питання так і не було започатковано широкого суспільного діалогу на локальному рівні. Про вкрай низьку соціальну та політичну зрілість самоврядних інституцій свідчить і той факт, що майже два десятки із них повністю делегували справу оновлення місцевої топоніміки за десятки, а то й сотні кілометрів, до посадовців облдержадміністрації. У подальшому така безвідповідальність створить чимало проблем вже під час проведення наступної реформи – децентралізації. Натомість обласна влада фактично була змушена проводити роботу над помилками місцевих керівників, у останні терміни, що були визначені законом.

По-третє, виокремилось дві стратегії топонімічної декомунізації – активна, спрямована на творення унікального символічного простору, що відображає місцеву айдентику та загальнонаціональну культурну і політичну ідентичність, та пасивна, що відображала намагання лише формально виконати вимоги закону та уникнути «гострих кутів» при формуванні нових топонімічних рядів. Перша з них більшою мірою спостерігалась у містах обласного значення, а друга – у сільській місцевості.

Серед перспектив подальших досліджень у цьому напрямку можна визначити вивчення нинішнього ставлення людей до нової місцевої топоніміки, а також співвідношення старих та сучасних назв у дискурсі повсякденного спілкування.

Список використаної літератури

1. Шаповал Ю., Васильєва І., Матвієнко І. Українське суспільство у 2014-2020 роках: проблеми політики декомунізації. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.04.110>
2. Бурдые П. Социальное пространство и символическая власть. Пер. с франц. В. Иванова. THESIS. 1993. Вып. 2. С. 137-150.
3. Дідик Л.А. Соціальний простір та Інтернет-простір: ідентифікація сучасності. *Габітус*. 2017. Вип. 3. С. 30-34.
4. Юринєць Ю.Л., Сопілко І.М., Белкін Л.М. Декомунізація в контексті інформаційної безпеки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. Вип. 8. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-8/82>
5. Гриценко О.А. Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України; Інститут культурології НАМ України, 2019. – 320 с.
6. Рябчук М.Ю. Декомунізація чи деколонізація? Що показали політичні дискусії з приводу «декомунізаційних» законів? *Наукові записки ШПЕНД* ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2016. Вип. 2. С. 104 – 117.
7. Короленко Б., Майоров М. Похорон богів. Як Україна очищається від тоталітарної спадщини. // *Український тиждень*. 2015. № 47. Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/152412>, дата звернення 12.10.2021.

8. Кулик В. Державна політика та громадська думка щодо пам'яті й мови в Україні після Євромайдану // *Наук. записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2017. Вип. 5-6. С. 200-212.

9. Олійник А. Реформа у сфері політики пам'яті: проміжні підсумки виконання «декомунізаційних законів». Аналітична доповідь від громадськості у форматі Shadow report. Режим доступу: https://cdvr.org.ua/sites/default/files/attached/shadow_decomunisation.pdf, дата звернення 04.10.2021.

10. Тахтаулова М. Зміни символів чи символічні зміни або декомунізація по-харківськи. *Historians*. 11.04.2016. Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/1870-mariia-takhtaulova-zminysymbolivchy-symvolichni-zminy-abo-dekomunizatsiia-po-kharkivsky>, дата звернення 29.09.2021

11. П'єцух М. Щорс в законі. Як Кличко провалив декомунізацію. *Українська правда*. 20.05.2016. Режим доступу: <https://www.prawda.com.ua/articles/2016/05/20/7109125>, дата відвідування 29.09.2021.

12. Артюх В. Про зміну комуністичної топоніміки у місті Суми. *Historians*. 06.08.2016. Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhkipitannya/1960-v-yacheslav-artuykh-pro-zminu-komunistychnoyi-toponimiky-u-mistisumu>, дата звернення 28.09.2021

13. Сінченко Д. Кропивницький: місто паралельних вимірів. Режим доступу: <http://www.eastbook.eu/ua/2016/11/кропивницький-місто-паралельних-вимірів>, дата звернення 01.10.2021.

14. Скороход О. Без Леніна, але з Гавелом та Шухевичем: Три роки декомунізації. *Цензор.Нет*. 18.05.2018. Режим доступу: https://ua.censor.net.ua/resonance/3066835/bez_lenina_ale_z_gavelom_ta_shuhevychem_try_roky_dekomunizatsiyi, дата звернення 02.10.2021

15. Особистість і соціальні інститути в урбанізованому суспільстві: місто Дніпро. Монографія: в 2 томах / В. В. Кривошеїн, О. Ю. Висоцький, В. В. Ніколенко та ін.; за заг. ред. В. В. Кривошеїна. Том 1. Дніпро.: ДНУ, 2018. 289 с.

16. Бучная А. Как проходит декоммунизация в селах Приморского района. Режим доступа: <http://pro.primorsk.biz/content.php?id=494>, дата посещения 09.10.2021

17. Яковлев Д.В. Социология политического выбора: контуры теории. *Актуальные проблемы философии та социологии*. 2016. № 10. С. 194-197.

18. Ашурбеков А.А. Политичні преференції мешканців промислового регіону у соціологічному вимірі (на прикладі м. Запоріжжя). Дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2016. 240 с.

19. Rose-Redwood R., Alderman D., Azaryahu M. Collective memory and the politics of urban space: an introduction // *GeoJ*. 2008. Vol. 73. Iss. 3. P. 161-164.

20. Тахтаулова М. Топоніміка сучасного Харків: реалії та перспективи. Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1587-mariia-takhtaulova-toponimika-suchasnoho-kharkova-realii-ta-perspektyvu>, дата звернення 03.10.2021

21. Суперанская А. В. Имя через века и страны. М. Наука, 1967. 96 с.

22. Жучкевич В. А. Общая топонимика Изд. 3-е, испр. и доп. Минск : Высшая школа, 1986. 287 с.

23. Міхеева О.К. Соціальний простір міста: можливості «причитування» та управління. Збірник наукових праць ДонДУУ: «Соціологія управління». Серія «Спеціальні та галузеві соціології». 2007. Т. VIII. Вип. 3. С. 413-422.

24. Кісь О. Р. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. Режим доступу: <https://uamoderna.com/md/216-216>, дата звернення 17.10.2021.

25. Пошивайло І. В. Увічнити чи забути? *Український тиждень*. 2021. № 40. С. 46.

26. Звіт про результати соціологічного дослідження «Електоральні настрої запоріжців: осінь 2015» / За ред. Зубченка О.С. Запоріжжя, Південноукраїнський гуманітарний альянс, 2015. 36 с.

Zubchenko O. S. The toponymy of the Zaporozhye region has been de-communized: sociological analysis

The article is devoted to the sociological analysis of the content of local toponyms of Zaporizhia region, which were renamed during decommunization in 2015-2016. The author considers decommunization as a separate social process, highlighting its ideological, institutional, cognitive and cultural-informational aspects. The article notes that symbols, including street names, give the power to construct and impose their vision of social space. The process of decommunization is considered by the author as overcoming the Soviet and post-Soviet ideological influence. This problem is revealed through the theoretical (whether people perceive new toponyms) and practical (how new names reflect the local identity) components. One of the main factors influencing the pace and content of the renaming is open and latent resistance from local elites and pro-Russian political forces. The author singles out eight groups of new local toponyms, three quarters of which have a neutral-economic character, 13% – reflect local identity and only 4% are related to the struggle for freedom and independence of Ukraine in the XX century. The author concludes that the social process of decommunization of toponymy in the Zaporizhia region unfolded in a dichotomous space between the legislative requirement to get rid of Soviet names and resistance from a large part of the population and local elites. The subjects of the law used two strategies – active, aimed at creating a unique symbolic space that reflects the local identity and national cultural and political identity, and passive, which is reduced to a purely formal implementation of regulatory requirements. The first of them was more present in large cities, and the second – in rural areas. This indicates the political and organizational immaturity of local governments, efforts to avoid serious public dialogue and to formalize the process of decommunization. In the future, this approach will create many problems during decentralization and the formation of affluent communities.

Key words: decommunization, local toponymy, symbolic space, memorialization, local identity.

УДК 304.4+305(477.61)

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2022.93.12>

К. М. КОТЕЛЕНЕЦЬ

кандидат соціологічних наук,

доцент кафедри філософії та соціології

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

Ю. С. НУЖНА

кандидат філософських наук, доцент,

заступник директора

Навчально-науковий інститут історії, міжнародних відносин

і соціально-політичних наук

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

І. А. СИМОНОВА

здобувачка

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

ГЕНДЕРНА ПОЛІТИКА ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті аналізується гендерна політика Луганської області починаючи з 2016 року. Показано, що в Україні досі існує гендерний дисбаланс на практичному рівні. У Луганській області це питання потребує посиленої уваги, через загострення соціального та економічного стану східного регіону України. Аналіз статистичних даних гендерного співвідношення, гендерної політики та останніх досліджень з цієї теми проведені з метою визначення рівня гендерної збалансованості Луганської області, факторів впливу та тенденцій змін за останні п'ять років. У процесі дослідження було виявлено, що у Луганській області, як і загалом на території України, спостерігається демографічний дисбаланс між чоловіками та жінками (46% на 54%). Проте демографічний стан Луганської області знаходиться у більш важкому стані, адже він відрізняється великою кількістю вразливих груп, негативним приростом населення та великою кількістю неповних сімей. Аналіз гендерної політики Луганської області починаючи з 2016 року показав, що мобілізація громад задля розширення прав та можливостей збільшила вплив жінок на прийняття політичних рішень, сприяла розробці гендерно-чутливих стратегій розвитку, цільових програм та гендерно-орієнтованого бюджетування. Починаючи з 2016 року в облдержадміністрації почали використовуватись Регіональні плани дій з виконання резолюції РБ ООН 1325 «Жінки, мир, безпека», що регулярно затверджувались на період 1 – 2 років з урахуванням гендерних особливостей Луганської області. У 2018 році місто Рубіжжє першим в Україні долучилося до Глобальної Ініціативи «Безпечні міста та безпечні публічні простори», що впроваджується структурою ООН Жінки. Пізніше ще 4 громади області (міста Новоайдар, Золоте, Попасна

та Сєвєродонецьк) досєдналися до проведення аудитів безпеки та підготовки цільових програм в рамках цієї Глобальної Ініціативи. Таким чином, за останні п'ять років у Луганській області простежується позитивна динаміка у досягненні гендерного балансу, проте гендерна політика реалізується лише у низці громад. Гендерне питання потребує уваги та дій з боку держави.

Ключові слова: гендер, гендерна політика, гендерна рівність, дискримінація за ознакою статі, територіальні громади.

Постановка проблеми. В умовах активних демографічних змін у Луганській області і в Україні в цілому, необхідна підвищена увага до гендерного питання та захисту прав вразливих груп населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання гендеру освітили такі науковці, як Нужна Ю. С., І. Р. Чикалова, Е. І. Янчук, Мельник Т. М., Близнюк В., Марценюк Т. З точки зору гендерної політики проблему вивчали Рейвін Коннелл, Е. М. Зуйкова, Р. І. Ерусланова. Регіональні особливості гендерної політики східних областей України комплексно не висвітлено.

У фокусі роботи – аналіз рівня гендерної збалансованості та гендерної політики Луганської області.

Виклад основного матеріалу. Гендерна рівність є показником демократизації суспільства. Україна наразі на шляху до гендерної збалансованості, яка підтверджує процес затвердження економічних, соціальних та політичних стандартів у розбудові демократичного суспільства [6, с. 113-120]. Проте, загострення соціально-економічного становища на сході України уповільнює цей процес і збільшує значення проведення активної гендерної політики у цьому регіоні, і Луганська область не є виключенням. Тому ця тема дуже актуальна для цього регіону. Останні декілька років керівництво області активно навчається, залучає експертів та дослідників для актуалізації проблеми гендерної нерівності в області.

Для більш ретельного вивчення, необхідно окреслити деякі основні поняття, які використовуються у статті. Гендер – це соціально закріплені ролі, поведінка, діяльність і характерні ознаки, які певне суспільство вважає належними для жінок та чоловіків [9, с. 10]. Гендерна рівність – рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства; [2] Дискримінація за ознакою статі – ситуація, за якої особа та (або) група осіб за ознаками статі, які були, є, можуть бути дійсними або припущеними, зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами або привілеями в будь-якій формі, встановленій Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», окрім випадків, коли такі обмеження або привілеї мають правомірну, об'єктивно обгрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними [2]. Гендерна політика – визначення міжнародними органами та державами, політичними партіями основних гендерних пріоритетів

і фундаментальних цінностей, принципів і напрямів діяльності, відповідних методів та способів їх втілення, спрямованих на утвердження рівних прав, свобод, створення умов, можливостей і гарантій забезпечення рівного соціально-політичного статусу чоловіків і жінок, на розвиток гендерної демократії та формування гендерної культури в суспільстві [1, с. 8].

У розвиненому, демократичному суспільстві, дискримінація за ознакою статі у будь-якій соціальній сфері неприпустима і має вирішуватися на державному рівні. Успішне досягнення гендерного балансу в країні ґрунтується на законах та нормативно-правових актах які унормовують процеси формування та реалізації гендерної політики. [7, с. 173-175] В Україні такими документами є Конституція України (стаття 24, що проголошує рівність усіх громадян, у тому числі незалежно від статі), Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [2], Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» [4], Закон України «Про протидію торгівлі людьми» [4] та інші. А завдання формування та впровадження гендерної політики виконують органи державної влади та місцевого самоврядування, а також різні громадські та міжнародні організації.

Загалом державна політика щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків спрямована на: утвердження гендерної рівності; недопущення дискримінації за ознакою статі; застосування позитивних дій; запобігання та протидію насильству за ознакою статі, у тому числі всім проявам насильства стосовно жінок; забезпечення рівної участі жінок і чоловіків у прийнятті суспільно важливих рішень; забезпечення рівних можливостей жінкам і чоловікам щодо поєднання професійних та сімейних обов'язків; підтримку сім'ї, формування відповідального материнства і батьківства; виховання і пропаганду серед населення України культури гендерної рівності, поширення просвітницької діяльності у цій сфері; захист суспільства від інформації, спрямованої на дискримінацію за ознакою статі [2].

Але, незважаючи на те, що законодавство створює передумови для рівноправності у правовому середовищі, воно не забезпечує повної практичної реалізації цієї рівноправності і не протидіє усім формам гендерної дискримінації.

Гендерний дисбаланс у країні потребує поглиблення гендерних перетворень, активізації впровадження державної гендерної політики, подолання гендерних стереотипів. Упровадження гендерних підходів в діяльності органів влади, як центральних, так й місцевих, є запорукою розвитку справжньої демократії в Україні. [5, с. 64-68] Інтегрування концепції гендерної рівності як складової соціальної справедливості в державну, місцеву політику забезпечує її соціальну та гендерну чутливість, відповідність інтересам та потребам всіх громадян, особливо соціально-вразливим групам населення, які відчувають вразливість за ознаками віку, статі, фізичного стану,

етнічної належності, віросповідань, соціального статусу тощо. [1, с. 5] Тому є доцільним розглянути практики впровадження гендерної політики у рамках Луганської області, як кейс. Авжеж він не є взірковим, проте область все ж таки одна з перших почала інтегрувати гендерний аспект в управлінні областю. Це стало поштовхом для створення так званого «Гендерного паспорту», який є збірником основних аспектів гендерного розподілу області. Для того, щоб розпочати говорити про гендерну політику необхідно загалом мати уявлення щодо гендерної ситуації в Луганській області.

Як і на теренах усієї країни, у Луганській області зберігається демографічний дисбаланс між чоловіками та жінками (46% на 54%). Проте конфлікт, що розпочався у 2014 році, спричинив виникнення у Луганській області нових соціальних груп, які можуть називатись вразливими. Наприклад, внутрішньо переміщені особи, серед яких налічується досить багато дітей та переважна кількість жінок, або учасники антитерористичної операції (наразі – операції об'єднаних сил) та ветерани війни, серед яких більшість чоловіків. Населення області скорочується, про що свідчить негативний показник приросту населення Луганської області та високий показник смертності. Також зафіксований стабільний показник старіння населення, особливо за рахунок жінок.

Щодо сімейних відносин населення Луганської області, майже на кожен другий шлюб припадає розлучення. Проте, в області зафіксований високий показник багатодітних сімей, у тому числі й з одним батьком чи матір'ю. Наразі зафіксовано, що сімей, де лише жінка виховує дітей, у 46 разів більше, ніж сімей, де дітей виховує лише батько.

Економічні показники у Луганській області корелюються з національними. Переважно більшість чоловіків працевлаштовується, однак серед вимушено переміщених осіб, жінок, які працевлаштувались, переважна більшість. Аналіз гендерного балансу у владних структурах області показав, що чим вища ланка влади, тим менший відсоток жінок займають ці пости. Цікава ситуація спостерігається серед штатних співробітників судів, поліції та прокуратури. Зберігається принцип «чим вищий щабель посади, тим менше жінок її обіймає». В освітній сфері зберігається тенденція більшості жінок-вчителів та більшості чоловіків, які займають керівні посади. Щодо здобувачів освіти, то можна констатувати, що гендерний баланс майже витриманий.

В Луганській області є місце правопорушенням, домашньому насильству та торгівлі людьми. Треба зазначити, що чоловіків найчастіше експлуатують, як робочу силу, а жінок – сексуально [8, с. 63].

Таким чином маємо низку проблем, які притаманні, як і всій країні, так і достатньо специфічні для Луганської області, мабуть тому більшість громадських об'єднань та організацій ініціюють та працюють у гендерному напрямку. Саме у колоборації з місцевою владою, органами місцевого самоврядування вони «штотвахють» і «зрушують з місця» гендернообумовлені проблеми.

Серед основних ініціатив, проєктів можна назвати декілька, наприклад, Мобілізація громад задля розширення прав та можливостей. Починаючи з 2016 року ООН Жінки у співпраці з Українським Жіночим Фондом впроваджують методологію мобілізації громад для розширення можливостей (СМЕ) у постраждалих від конфлікту регіонах Донецької і Луганської областей. Ключовим завданням проєкту є розширення можливостей для жінок, які зазнають множинної дискримінації, через застосування методології мобілізації громад з метою їхньої активної участі у процесах відновлення, посилення впливу на формування політики і прийняття рішень на рівні громади.

Групами самопомоги, створеними у процесі мобілізації громад для розширення прав та можливостей, здійснений власний гендерний аналіз потреб громад, визначені потреби найуразливіших її членів, розроблено 16 профілів громад та проведені консультації з місцевими органами влади щодо включення цих потреб до місцевих стратегій соціально-економічного розвитку, місцевих програм та бюджетів.

За 5 років 16 мобілізаторок місцевих громад Луганщини стали дієвою рушійною силою позитивних змін у своїх громадах і об'єднали навколо себе понад 1000 жінок та чоловіків у 74 групи самопомоги, створили 21 громадську організацію, та реалізовано понад 50 проєктів, спрямованих, у тому числі, на розвиток громад та жіночого лідерства.

Жінки-лідерки приймають участі в розробці гендерно-чутливих стратегій розвитку, цільових програм та бюджетів як на рівні громад, так і на рівні області, беруть участь в засіданнях координаційних рад та робочих груп при органах влади. Низка активісток груп самопомоги та мобілізаторок приймали участь у місцевих виборах 2020 року у якості кандидаток. У підсумку: 1 мобілізаторка стала головою територіальної громади, 1 – заступницею голови, низка активісток стали депутатками [8, с. 58-59].

Ще одним проривом у гендерній політиці Луганської області можна назвати «Регіональні плани дій з виконання резолюції РБ ООН 1325 «Жінки, мир, безпека». Луганська область є активним учасником процесу імплементації Національного плану 1325. У 2016 році розпорядженням голови облдержадміністрації – керівника обласної військово-цивільної адміністрації було затверджено відповідний Регіональний план на період до 2017 року.

У 2018 році план було актуалізовано з урахуванням набутого практичного досвіду та відповідно до проєкту змін до Національного плану й затверджено на період до 2020 року. У серпні 2018 року утворено коаліцію громадських організацій та органів державної влади «Луганщина. Жінки. Мир. Безпека», метою діяльності якої є спільне виконання Національного та Регіонального планів дій 1325. У 2019 році коаліцією та структурою ООН Жінки проведено моніторинги впровадження Регіонального плану дій з виконання резолюції РБ ООН 1325. За результатами моніторингів облдержадміністрації були надані

рекомендації та пропозиції, які було опрацьовано та у березні 2020 року внесено відповідні зміни до Регіонального плану дій [8, с. 59].

Коли були оприлюднені Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28.10.2020 № 1544-р затверджено другий Національний план дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 на період до 2025 року, в Луганській області одразу розпочалася робота над новим Регіональним планом дій. Протягом листопада-грудня 2020 року проведено 5 семінарів і тренінгів для представників органів державної влади та громадських організацій, у ході яких розглянуто механізм ефективної розробки плану, врахування інтересів усіх вразливих груп та напрацьовані пропозиції до проекту Регіонального плану дій.

При Обласній координаційній раді з питань сім'ї, гендерної рівності, демографічного розвитку, запобігання домашнього насильства та протидії торгівлі людьми створено Робочу з питань розробки, впровадження та моніторингу Регіонального плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року в Луганській області (далі – Робоча група). До складу Робочої групи входять 36 жінок і чоловіків, із яких 12 є представниками громадських і міжнародних організацій. Серед членів Робочої групи – представники структурних підрозділів облдержадміністрації з питань освіти, охорони здоров'я, цивільного захисту, взаємодії з правоохоронними органами, масових комунікацій, економічного розвитку, транспорту і зв'язку, молоді та спорту. Також, до співпраці залучені представники ДСНС, поліції, військкомату, прикордонного загону, юстиції, центру зайнятості, бюро вторинної правової допомоги, судової адміністрації, прокуратури, відділів Мінреінтеграції та Мінветеранів, двох вищих навчальних закладів: Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка та Луганського обласного ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою «Кадетський корпус імені героїв Молодої гвардії», а також діючих військовослужбовців [8, с. 59-60].

Не одноразово у статті згадувалось про громадські організації та їх ініціативи щодо впровадження гендерного компоненту у різних сферах життя області. Особливо тих, громадських організацій, які представляють інтереси різних вразливих категорій жінок і чоловіків, хлопців та дівчат. Зокрема, до складу Робочої групи включено представниць низки громадських організацій: ромської, молодіжної, жінок із сільської місцевості та із населених пунктів вздовж лінії розмежування. Залучено організацію, яка опікується правами ВПО, радницю голови ОДА з питань гендерної політики. Великий внесок зробили мобілізаторки та активістки груп самопомоги, що працювали у громадах області, які на базовому рівні вивчили потреби жінок вразливих категорій та напрацьовали пропозиції, які практично в повному обсязі були включені до проекту Регіонального плану дій. На місцевому рівні ведеться активна робота із локалізації резолюції Ради Безпеки ООН 1325 шляхом розробки і затвердження місцевих планів дій.

Як зазначалося, із 2018 року в Луганській області працює коаліція «Луганщина. Жінки. Мир. Безпека», до складу якої входять представники громадських організацій, у тому числі, жінки із сільської місцевості та із населених пунктів вздовж лінії розмежування, та органів державної влади, дотичні до впровадження порядку денного «Жінки, мир, безпека». Метою роботи коаліції є консолідування зусиль, що спрямовані на розробку та реалізацію місцевих ініціатив у Луганській області відповідно до Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека», та просування гендерної рівності в області для підвищення обізнаності громадських організацій, органів державної влади. Членами коаліції реалізовано комунікаційний план, спрямований на донесення широким колом громадськості засад резолюції 1325. Так, проведено низку інформаційно-просвітницьких заходів, навчальних семінарів та тренінгів, з навчальним візитом члени коаліції відвідали Литву, знято та випущено в ефір низку відеороликів та радіопередач, надруковано та розповсюджено близько 9 тисяч інформаційних матеріалів та інформаційних стендів, створено стилістичні сюжетні композиції за тематикою «Рівність заради безпеки» на фасадах 2-х зупинок громадського транспорту (м. Северодонецьк, м. Рубіжне), організовано та проведено тематичні активності (флешмоби, форуми, конкурси, фотовиставки, публікації, тощо) [8, с. 60].

Ще одним з проєктів можна назвати «Глобальна Ініціатива «Безпечні міста та безпечні публічні простори». У 2018 році місто Рубіжне першим в Україні долучилося до Глобальної Ініціативи «Безпечні міста та безпечні публічні простори», що впроваджується структурою ООН Жінки. Рубіжне стало 36-м містом світу, що доєдналося до цієї Ініціативи. Метою є створення безпечного громадського простору для жінок і дівчат шляхом впровадження моделей і підходів щодо запобігання та протидії насильству за ознакою статі, у тому числі сексуальних домагань та інших форм сексуального насильства в публічних просторах та подолання гендерних стереотипів. У рамках проєкту проведено аудит безпеки міста, створено мапу небезпечних місць. У травні 2020 року затверджено міську цільову програму «Рубіжне – безпечне місто» на період 2020-2022 роки, аналогів якій немає в Україні. Загальний обсяг фінансування програми складає 4,6 млн гривень. У 2020 році Новоайдарська територіальна громада також долучилася до Ініціативи «Безпечне місто»: створено відповідні робочі групи, проведено аудити безпеки, розроблено та затверджено місцеву цільову програму «Новоайдар – безпечна громада для жінок та дівчат» на період 2021-2023 років (на реалізацію заходів програми передбачено фінансування в сумі 4,7 млн грн). Ще 3 громади області (міста Золоте, Попасна та Северодонецьк) доєдналися до проведення аудитів безпеки та підготовки цільових програм в рамках цієї Глобальної Ініціативи [8, с. 61].

Авжеж неможливо уявити впровадження компонентів гендерної політики без нормативно-правових актах на місцевому рівні. Гендерний підхід та врахування заходів, спрямованих на диференційовані соціально-економічні потреби вразливих категорій населення, включені до 8 цільових, 12 бюджетних програм, 5 програм соціально-економічного розвитку та 14 стратегій соціально-економічного розвитку. Облдержадміністрацією затверджено гендерно-чутливу Стратегію розвитку Луганської області на 2021-2027 роки (розпорядження голови облдержадміністрації – керівника обласної військово-цивільної адміністрації від 26.03.2020 № 246) та План заходів на 2021-2023 роки з реалізації Стратегії (розпорядження голови облдержадміністрації – керівника обласної військово-цивільної адміністрації від 01.04.2020 № 262). До робочої групи із розробки проекту Стратегії були включені представниці організації ООН Жінки. У Плані заходів на 2021–2023 роки з реалізації Стратегії розвитку Луганської області на 2021–2027 роки надано пріоритет положенням, що стосуються безпеки людини та участі жінок у плануванні безпеки, рівних можливостей для участі в економічному відновленні, розвитку людського капіталу, ліквідації гендерних стереотипів, запобіганню та захисту від насильства за ознакою статі. У територіальних громадах мобілізаторками та членами груп самопомогі створені 16 гендерних профілів. Ці профілі лягли в основу 10 стратегій соціально-економічного розвитку громад.

У 2017 та 2019 роках у рамках співпраці Департаменту соціального захисту населення Луганської облдержадміністрації, Луганського обласного відділення міжнародної благодійної організації «Благодійний фонд «СОС дитяче містечко», Агентства ООН у справах біженців та громадської організації «Центр спільного розвитку «Дієва громада» розроблено другий та третій Гендерні паспорти Луганської області. Документ містить інформацію із урахуванням гендерної складової щодо різних сфер життєдіяльності: загальні демографічні характеристики, сім'я та шлюб, міграція населення, економічна активність, зайнятість та безробіття, освіта, правопорушення та злочинні прояви, гендерна політика. У 2021 році заплановано створення вже четвертого паспорту.

Висновки. Таким чином, Луганська область, як і вся Україна, на шляху до гендерного балансу, рівності між правами та можливостями чоловіків та жінок. Незважаючи на існування шляхів подолання гендерної нерівності на державному рівні, в Луганській області гендерна політика на практиці реалізується лише у низці громад. Зокрема, жінки і чоловіки вразливих категорій долучаються до роботи консультативно-дорадчих органів, розробки та імплементації стратегічних документів розвитку громад. Наразі ще рано говорити про суттєві зрушення, але за останні п'ять років позитивна динаміка простежується у всіх сферах життєдіяльності суспільства.

Список використаної літератури

1. Дорожкіна І.В., Ковальчук В.В. Інформаційно-практичний посібник «Гендерна політика в місцевих громадах» // Чернігівська обласна організація Спілки жінок України. – Чернігів, 2010. – 56 с.
2. Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» № 2866-IV від 07.01.2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text>
3. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» N 2229-VIII (2229-19) від 07.12.2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2789-14#Text>
4. Закон України «Про протидію торгівлі людьми» № 3739-VI від 20.09.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3739-17#Text>
5. Нужна Ю. С. Гендерні дослідження: Навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів спеціальності „Соціологія” Вид.2-е виправ. та доп. / Юлія Сергіївна Нужна. – Луганськ : Альма-матер, 2014. – 108 с.
6. Нужна Ю. С. Гендерні та вікові особливості електоральної поведінки у великому місті (на прикладі виборів до Верховної Ради України 28 жовтня 2012 р. у м. Луганську) // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка : Соціологічні науки / ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2013. – № 11 (270). – С. 113–126.
7. Нужна Ю. С. Роль гендерних стереотипів у професійному виборі старшокласників // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка : Соціологічні науки / ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2014. – № 10 (293). – С. 169–180.
8. Котеленець К. М. Гендерний паспорт Луганської області 2021–2021. – 64 с.
9. Практичний посібник з проведення гендерно-правової експертизи актів законодавства та проектів нормативно-правових актів – Київ, 2020. – 71с.

Kotelennets' K. M., Nuzhna Yu. S., Simonova I. A. Gender policy of Luhansk region

The article analyzes the gender policy of Luhansk region since 2016. It is shown that there is still a gender imbalance in Ukraine at the practical level. In Luhansk oblast, this issue needs more attention due to the aggravation of the social and economic situation in the eastern region of Ukraine. The analysis of statistics on gender relations, gender policy and recent research on this topic was conducted to determine the level of gender balance in Luhansk region, factors of influence and trends over the past five years. The study found that in the Luhansk region, as well as in Ukraine as a whole, there is a demographic imbalance between men and women (46% to 54%). However, the demographic situation in Luhansk oblast is in a more difficult situation, as it is characterized by a large number of vulnerable groups, negative population growth and a large number of single-parent families. An analysis of Luhansk Oblast's gender policy since 2016 has shown that mobilizing communities to empower women has increased their influence in political decision-making, and has contributed to the development of gender-sensitive development strategies, targeted programs, and gender-responsive budgeting. Starting in 2016, the regional state administration began to use Regional Action Plans to implement UN

Security Council Resolution 1325 «Women, Peace, Security», which were regularly approved for a period of 1-2 years, taking into account the gender characteristics of Luhansk region. In 2018, the city of Rubizhne was the first in Ukraine to join the Global Initiative «Safe Cities and Safe Public Spaces», implemented by the UN Women. Later, 4 more communities in the region (Novoaydar, Zolote, Popasna and Severodonetsk) joined in conducting security audits and preparing targeted programs under this Global Initiative. Thus, over the past five years, the Luhansk region has seen a positive trend in achieving gender balance, but gender policy is implemented only in a number of communities. The gender issue needs attention and action from the state.

Key words: *gender, gender policy, gender equality, sex discrimination, territorial communities.*

УДК 316.422.42

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2022.93.13>

О. В. МИХАЙЛИЧ

кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціології та політології
Національний авіаційний університет

Т. А. МОГУЗКА

студентка
Національний авіаційний університет

СОЦІОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ДОЗВІЛЛЯ ЯК СОЦІАЛЬНОГО ІНСТИТУТУ

У статті зазначено, що нові реалії, які ми спостерігаємо (глобалізаційні процеси, пандемія COVID-19, інформаційні війни і т.д.) спричинюють зміни у всіх сферах суспільного життя. Дозвілля є однією з таких сфер. У зв'язку з цими змінами, трансформаціями та модифікаціями люди вимушені шукати нові шляхи організації свого дозвілля та проведення вільного часу.

Звертається увага на тому, що відбуваються зміни форм різних видів діяльності. Зокрема змінюються їх зміст. Підкреслюється, що відповідно до змін у суспільстві мають змінюватися підходи до вивчення людських діяльностей.

У статті проаналізовано останні дослідження та публікації, що стосуються організації дозвілля та підходів до його вивчення. Також зазначено, що у вивченні даного питання є аспекти, які ще не були з'ясовані та обґрунтовані у повному обсязі.

Звертаємо увагу на тому, що вкладається у зміст поняття дозвілля у науковому обігу. Визначено, що дозвілля розглядають у контексті вільного часу, а саме як його частини. Підкреслено, що хоч ці два поняття розглядаються у тандемі, але вони не є тотожними.

Сконцентровано увагу на розгляді основних підходів, що виокремлюють в соціології та їх застосування при вивченні питання дозвілля.

Проведений аналіз змісту соціологічних підходів до вивчення дозвілля дав змогу нам зрозуміти, що особливу увагу варто звернути на інституційний підхід. Він на сучасному етапі розвитку соціологічної науки займає одне з провідних місць. Саме тому, було детально розглянуто вивчення дозвіллевих практик з точки зору інституційного підходу.

Зазначено, що на нашу думку, при вивченні даного питання в українському суспільстві найбільш доречно та доцільно застосовувати інституційний підхід. Визначено, що даний підхід можна назвати інтеграцією елементів різних підходів. Це в свою чергу дозволяє обґрунтувати наші погляди з приводу найбільш оптимального підходу вивчення та дослідження дозвілля в українському соціумі.

Сконцентровано увагу на тому, що вибір соціологічного підходу при вивченні та дослідженні певного питання залежить від того, яку мету та завдання ставить перед собою науковець.

Ключові слова: дозвілля, вільний час, соціологічні підходи, культурно-дозвіллеве середовище, сучасність.

Постановка проблеми. Дослідження дозвілля як соціального явища є досить актуальним на сьогоднішній день. Це обумовлюється рядом чинників, що стосуються як недостатньо вирішених теоретичних питань у соціологічній науці, так і конкретних практичних проблем у сучасному суспільстві. В умовах, коли з'являються нові форми співвідношення праці та дозвілля, можна спостерігати збільшення соціального значення дозвілля. Хоча дозвілля завжди займало важливе місце в структурі соціальної організації життєдіяльності, однак в нових умовах сьогодення з'являються додаткові підстави винести цю категорію як окремий напрямок проведення емпіричних досліджень, що спрямовано на з'ясування соціальної статистики та динаміки сучасного українського суспільства.

Особлива увага до вивчення організації дозвілля також спричинена змінами, що відбуваються як у світі в цілому, так і в українському суспільстві, зокрема, наприклад пандемія COVID-19 та інші видозміни соціуму. У зв'язку з трансформаціями, що модифікують об'єктивну реальність, змінюється зміст та структура дозвіллевої діяльності. Тому набуває все більшої актуальності питання, які саме підходи та методи соціологічної науки найбільш оптимально застосовувати при вивченні дозвілля. Вирішення зазначених питань пов'язано, насамперед, з подальшим розвитком таких галузей соціологічного знання як соціологія дозвілля та соціологія вільного часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питання дозвілля та проведення вільного часу займалися багато дослідників, серед яких можна назвати наступних: О. Карпукіна, Н. Бабенко, О. Мартиненко, В. Дімова, І. Євтєєва, О. Кучер, Л. Коган, В. Лісовський, В. Суртаєва, В. Орлова, В. Скороходова, Л. Скокова, В. Піча, І. Петрова, О. Семашка, Н. Цимбалюк, Г. Щерба, Р. Яремкевич та ін. В своїх публікаціях вони досить ґрунтовно досліджували теоретичні засади та методологічні підходи до вивчення питання дозвілля як соціального явища.

Серед невирішених частин проблеми залишається питання який з підходів найкраще застосовувати при дослідженні дозвіллевих практик в українському суспільстві.

Мета статті. Головною метою роботи є аналіз існуючих у соціологічній науці підходів до вивчення питання дозвілля як соціального інституту.

З метою вирішення поставленої мети, необхідно виконати ряд завдань, зокрема:

- здійснити концептуалізацію поняття «дозвілля» у науковому обігу;

- проаналізувати існуючі наукові публікації, що стосуються вивчення дозвілля;

- систематизувати наявні соціологічні підходи вивчення дозвілля.

Виклад основного матеріалу. У соціологічній науці дозвілля визначають як частину вільного часу, що використовується для занять, які сприяють, передусім, відновленню фізичних, розумових та психічних сил людини. Складовими дозвільної діяльності є:

- культура споживання, що має індивідуальний характер (читання газет, журналів, книг, перегляд телепередач, слухання радіо тощо);

- культура споживання публічно-видовищного характеру (відвідування театрів, кіно, концертів, музеїв, виставок тощо);

- спілкування;

- фізичні заняття;

- розваги та ігри;

- пасивний відпочинок [1, с.86]

Особливістю вивчення дозвілля в соціологічній науці є з'ясування його соціальної сутності в межах вільного часу. Вільний час розглядається як той час, котрий людина може витратити для свого особистого усестороннього розвитку. Соціологічний підхід передбачає аналіз всієї сукупності об'єктивних і суб'єктивних чинників, що впливають на характер і зміст вільного часу.

При вивченні явищ дозвілля та вільного часу можна використовувати як макросоціологічний, так і мікросоціологічний підходи.

У межах макросоціологічного підходу, дозвілля вивчається як соціальна система, що визначає культурно-дозвілльову поведінку різних соціальних спільнот та окремої особистості, а також питання формування культурної політики. Мікросоціологічний підхід, вивчаючи дозвілля як інтеракцію індивідів у процесі культурних відносин різного змісту та характеру, є спрямованим на визначення ролі соціально-культурної взаємодії як основи цілісності соціального життя.

Серед напрямків макросоціологічного підходу, насамперед, варто виділити:

- структурний функціоналізм (Т. Парсонс, Р. Мертон, Г. Спенсер, Е. Дюркгейм);

- конфліктуалізм (К. Маркс, М. Вебер, Р. Дарендорф).

У межах мікросоціологічного підходу виділяють:

- символічний інтеракціонізм (Дж. Мід, І. Гофман, Г. Блумер, Т. Шибутані, А. Леві-Строс)

- феноменологічна соціологія (А. Шюц, М. Шелер, К. Мангейм).

У парадигмі структурного функціоналізму, який був заснований американськими соціологами Толкотом Парсонсом і Робертом Мертоном, вивчення різних соціальних процесів, інститутів, явищ чи самого суспільства відбувається шляхом розгляду як об'єкта, що має свою власну структуру та складається із структурних одиниць та елементів, які її власне утворюють.

З точки зору функціонального підходу вивчаються способи функціонування елементів, які знаходяться у зв'язку з цілим. Можна зазначити, що ці підходи соціологічного знання дали основу для вивчення питання дозвілля. Тож, у рамках функціоналістських теорій його можна розглядати як соціальний процес, який має свою структуру та виконує низку функцій та дисфункцій.

У межах конфліктології виокремлюють такі положення:

- соціальні системи за своїм змістовним наповненням містять протиріччя;
- у ході свого існування соціальні системи прагнуть видозмінюватися;
- розглядаючи основу соціального життя, можна виокремити непримиримі інтереси, в зв'язку з чим конфлікт є постійним станом будь-якої соціальної системи;
- соціальні конфлікти швидше мають позитивний вплив у суспільстві, оскільки він сприяє адаптації до трансформацій, з'являється щось нове, у результаті чого отримуємо прогрес;
- без соціального контролю конфлікти, які існують у соціальному просторі можуть призвести до соціальних проривів та знищення соціальної системи;
- у питанні профілактики та кращому способі розв'язання конфліктів соціологія відіграє ключову роль.

При розгляді напрацювань німецького соціолога Ральфа Дарендорфа, можна виокремити чотири положення, які, будучи антитезами положенням структурно-функціонального аналізу, можливо використовувати при вивченні дозвілля:

- процес постійних змін є характерним для кожного суспільства;
- соціальні конфлікти є наявними у всіх сферах суспільного життя;
- кожний елемент у суспільстві слугує його об'єднанню та трансформаціям;
- насильство одних членів суспільства над іншими є базою кожного суспільства

Таким чином, з точки зору конфліктологічного підходу, дозвілля вивчається як явище, що має класово-структуровану природу, при цьому культурно-дозвілльє середовище є проявом соціальної нерівності. Також дозвілля як складовий елемент суспільного життя сприяє змінам та цілком може бути джерелом конфлікту.

Розглянемо напрямки у межах мікросоціологічного підходу. Одним із них є символічний інтеракціонізм, що спрямований на подолання протиставлення людини й суспільства, а також намагається запобігти розгляду їх як окремих автономних підсистем, що притаманно структурному функціоналізму. У ході досягнення поставленої мети, представники символічного інтеракціонізму, доходять висновку, що соціальне все ж таки переважає індивідуальне в людині. Дані твердження

можна побачити у напрацюваннях американського соціолога Джорджа Мідата його послідовників. Прихильники символічного інтеракціонізму відзначають, що визначальною категорією в соціологічній науці виступають такі поняття як «соціальний процес» або «соціальний акт», що ідентифікується як безперервний розвиток та зміни. Саме взаємодія індивідів між собою в групі та в суспільстві є змістом соціальних процесів. Решта явищ, об'єктів, процесів тощо, виступають як наслідок процесу взаємодії.

Визначення суспільства Гербертом Блумером як символічної взаємодії людей, колективів і груп є ще однією предметною точкою зору в межах символічного інтеракціонізму. Блумер зазначає, що суспільство містить в собі багатоманітні види дій та поведінки індивідів. Дослідник створив таку модель людської взаємодії, зміст якої полягає в наступному: індивід – це центральна фігура, яка постійно виконує дії та взаємодії. Таким чином увага цього Блумера була зосереджена передусім на динаміці людського життя, трансформаціях та модифікаціях, що в ньому відбуваються.

Таким чином, за допомогою інтеракціонального підходу можна відобразити індивідуальне серед соціального саме через соціальну природу дозвілля. У даному контексті дозвілля також може розглядатися як один із способів інтеракції індивідів та як одна із форм духовності.

Ще один напрям – це феноменологічна соціологія, що, будучи різновидом розуміючої соціології, передбачає вивчення духовних змістів. Вона насамперед спрямована проти позитивізму й натуралізму, які при осмисленні сутності суспільних явищ, прагнули їх аналізувати з точки зору їхньої подібності з явищами природи. Представникам феноменологічної соціології притаманне осмислення соціального світу у його людському бутті, з характерними йому уявленнями, цілями та мотивами індивідів. У рамках цієї концепції суспільство розглядається як явище, що безперервно видозмінюється та поновлюється у ході духовної взаємодії людей. Одну з провідних ролей у функціонуванні цього напрямку має австрійський та американський соціолог Альфред Шюц. Відповідно до його поглядів, соціальний світ є сформованим сенсом, адже усім соціальним явищам це властиво.

Є підстави стверджувати, що в соціологічній науці вивчення дозвілля найбільш доцільно здійснювати в межах інституційного підходу, оскільки процеси інституціоналізації найактивніше проходять у рамках культурно-дозвіллевих систем, що являють собою в кожному окремому випадку сукупність закладів та організацій, діяльність яких спрямована на відпрацювання нових принципів методів та форм культурно-дозвіллевих взаємодій [3].

Основою інституційного підходу є положення, згідно з яким, роль суспільства базується на створенні інституту дозвілля, який має стати сприятливим культурно-дозвіллевим середовищем з численними

організаціями, в рамках яких власне і реалізуються функції дозвілля. Соціальний контроль у суспільстві може здійснюватися за допомогою стимулювання, підтримки або гальмування певних дозвіллевих відносин. В той же час ті культурні норми, що були засвоєні особистістю в ході дозвіллевих практик визнаються цінністю, а також можуть відігравати позитивну роль при розподілі соціальних благ та визначенні місця у соціальній ієрархії суспільства. Дозвілля вивчається як система соціальних відносин, сукупність соціальних норм та культурних зразків, форми культурної поведінки, узвичаєна мережа установ, що відповідають соціальній структурі суспільства.

Функціонування соціального інституту дозвілля – це утвердження чіткої системи соціальних статусів та ролей. Процес інституціоналізації культурно-дозвіллевої діяльності завжди містить в собі наповненість соціальними зв'язками, які в свою чергу не мають чітко окреслених інституційних статусів та прийнятих суспільством параметричних ознак статусно-рольової системи [3].

Розглядаючи зазначені підходи до вивчення суспільства можна спробувати визначити, який із них підхід найбільш доцільно використовувати при вивченні дозвілля в українському суспільстві.

Ми живемо в час, коли явище дозвілля фактично сформувалося в інститут дозвілля. В ході свого розвитку, процес організації дозвілля пройшов різні рівні еволюції, в межах яких дозвілля видозмінювало свої форми, а також залежало від впливу різних соціальних чинників. Варто підкреслити, що цей процес продовжує відбуватися в умовах сьогодення.

Оскільки дозвілля пройшло інституціоналізацію, є підстави вважати, що найбільш доречно вивчати його саме з точки зору інституційного підходу. У рамках цього підходу можна виокремлювати функції дозвілля, відстежувати нові форми та тенденції, знаходити дотичні з соціальним контролем елементи, виділяти індивідуальні характеристики.

Варто також зазначити, що інституційний підхід містить збалансовані елементи інших макросоціологічних та мікросоціологічних підходів. Тому є підстави охарактеризувати інституційний підхід як інтегративний при вивченні дозвілля як соціального явища та інституту. Тож на сучасному етапі розвитку соціологічної науки інституційний підхід дає можливість максимально повно та різносторонньо досліджувати дозвілля як соціальне явище та як соціальний інститут.

Висновки і пропозиції. Соціальна динаміка сучасного суспільства актуалізує необхідність поглиблених досліджень правил співжиття в суспільстві. Глобалізація, пандемія COVID-19, інформаційні війни та інші соціальні явища суттєво впливають на модифікації елементів суспільного устрою. Різноманітні процеси та трансформації, що відбуваються у суспільстві призводять до видозмінення його структури та її елементів. З'являються, зникають та заміщуються існуючі явища.

Зазначені процеси мають суттєвий вплив на різні сфери суспільного життя, зокрема це стосується і дозвілля.

Оскільки змінюється організація дозвіллевої діяльності, то відповідно мають змінюватися і підходи до вивчення даного явища в рамках соціологічної науки. Перш за все варто зазначити, що дозвілля завжди вивчається у тісному зв'язку з поняттям вільний час, оскільки дозвілля власне є невід'ємним елементом вільного часу у сучасному суспільстві.

Аналізуючи літературу та дослідження у сфері вивчення дозвілля можна помітити, що існують різні підходи його вивчення. Одні дослідники роблять акцент на емпіричних соціологічних дослідженнях, інші ж зосереджують основну увагу на теоретичній операціоналізації базових засад або ж удосконаленню існуючих методологічних та методичних підходів. У даній статті ми зосредили увагу саме на теоретичному аспекті вивчення дозвілля, а саме на основних соціологічних підходах вивчення цього явища.

У соціологічній науці виокремлюють макросоціологічні та мікросоціологічні підходи вивчення дозвілля, в рамках яких розвиваються різні соціологічні теорії вивчення дозвілля: структурно-функціональні, функціональні, конфліктологічні, теорія символічного інтеракціонізму, феноменологічна соціологія, інституціоналізм.

Найбільш доцільним при вивченні феномену дозвілля, в тому числі в українському суспільстві, як соціального явища та соціального інституту є інституційний підхід, що розглядає дозвіллеву діяльність як процес інституціоналізації та створення культурно-дозвіллевого середовища в межах якого розгортається функціональність.

Список використаної літератури

1. Соціологія: словник термінів і понять. Київ : Кондор, 2006. 372 с.
2. Цимбалюк Н. Дозвілля між рівністю та нерівністю: до історії питання. Український соціологічний журнал. 2017. № 1–2. С. 206–210.
3. Еволюція дозвілля в контексті соціологічних категорій / Н. Цимбалюк, Ю. Яковенко // Психологія і суспільство. 2004. № 2. С. 118–124.
4. Мачуліна І.І. Інноваційні тенденції у сфері дозвілля сучасної української молоді. Вісник ОНУ ім. І. І. Мечнікова. Соціологія і політичні науки. 2013. № 2(18). Ч. 1. С. 353–359.

Mykhailych. O. V., Motuzka T. A. Sociological approaches to the study of leisure as a social institute

The article analyzes the new realities we are witnessing (globalization processes, the COVID-19 pandemic, information wars, etc.) are causing changes in all spheres of public life. Leisure is one of such areas. Due to these changes, transformations and modifications, people are forced to look for new ways to organize their leisure and leisure time.

Attention is drawn to the fact that there are changes in the forms of various activities. In particular, their content is changing. It is emphasized that in accordance with changes in society, approaches to the study of human activities must change.

The article analyzes the latest research and publications related to the organization of leisure and approaches to its study. It is also noted that there are aspects in the study of this issue that have not yet been fully clarified and substantiated.

We pay attention to what is embedded in the content of the concept of leisure in scientific circulation. It is determined that leisure is considered in the context of free time, namely as part of it. It is emphasized that although these two concepts are considered in tandem, they are not identical.

The focus is on the main approaches to sociology and their application in the study of leisure.

The analysis of the content of sociological approaches to the study of leisure allowed us to understand that special attention should be paid to the institutional approach. He at the present stage of development of sociological science occupies one of the leading positions. That is why the study of leisure practices from the point of view of the institutional approach was considered in detail.

It is noted that in our opinion, when studying this issue in Ukrainian society it is most appropriate and appropriate to apply an institutional approach. It is determined that this approach can be called the integration of elements of different approaches. This, in turn, allows us to substantiate our views on the most optimal approach to the study and study of leisure in Ukrainian society.

Attention is focused on the fact that the choice of sociological approach in the study and research of a particular issue depends on the purpose and objectives of the scientist.

Key words: *leisure, free time, sociological approaches, cultural and leisure environment, modernity.*

СУЧАСНІ ТЕХНОЛОГІЇ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

УДК 316.33+332.1

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2022.93.14>

М. С. ШИРОКОВА

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальних структур та соціальних відносин
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

МОДЕЛЮВАННЯ АРХІТЕКТУРИ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ЕКОСИСТЕМИ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ ПІД ВПЛИВОМ СЕРВІСИЗАЦІЇ БІЗНЕСУ

Стаття містить авторську розробку моделі сервісної підприємницької екосистеми територіального кластеру. У роботі проведене дослідження ролі мережевої взаємодії організацій у галузі надання бізнес-послуг для створення сталої підприємницької екосистеми територій. Показано, що формування сервісних екосистем має конкретні особливості в залежності від географічної перспективи, де в дію вступає громада та культура регіонів. Моделювання сервісованої підприємницької екосистеми, яка функціонує в межах певної території, включає аналіз механізму взаємодії елементів такої системи, факторів, що на неї впливають, і результатів, які вона породжує для всієї соціоекономічної системи. Архітектура локальної підприємницької екосистеми під впливом сервісизації містить сукупність економічних акторів, які взаємодіють між собою як постачальники та споживачі бізнес-послуг. У статті продемонстровані особливості підприємницьких екосистем, що формуються у регіонах, де основним напрямом економічної діяльності є надання бізнес-послуг, у порівнянні зі звичайними екосистемами. Синергетичні ефекти, що досягаються в територіальних сервісованих підприємницьких екосистемах, стосуються посилення всіх відомих агломеративних ефектів, адаптивності економічних агентів і їх спільнот до непередбачуваних змін на ринках, а також нарощування продуктивності і динамічної стійкості на базі безперервних інновацій. Успішні підприємницькі екосистеми здатні генерувати такі ефекти і поширювати імпульси зростання на оточуючу територію, оскільки вони є складними системами, що саморозвиваються, які реалізують переваги мережевої моделі створення інновацій в режимі колективних дій. Одночасно вони є складними партнерськими проектами, де сервісні компанії, що є лідерами на ринку, постійно налагоджують процеси в екосистемі, спираючись на спільні ініціативи, високу взаємну довіру і довгострокові стосункові контракти. За допомогою

техніки мапування у роботі проводиться аналіз потенціалу регіонів України як територіальних кластерів бізнес-послуг.

Ключові слова: сервісизація бізнесу, бізнес-послуги, територіальна сервісизація, центри спільного обслуговування, підприємницька екосистема.

Постановка проблеми. Гнучкість структури підприємницьких екосистем та їх саморегулююча здатність за наявності набору правил, узгоджених усіма учасниками, створює простір для економічного розвитку та зростання. Центри спільного обслуговування як спеціально створені підрозділи у структурі великої компанії, до яких передаються бізнес-процеси всієї організації, відіграють у цьому процесі роль ключового суб'єкта взаємодії та координатора функціональних спільнот. Їх призначення як елемента локальної екосистеми – розвивати гармонійні відносини зі своїми стейкхолдерами, знімаючи напругу в екосистемі шляхом уточнення, локальної домовленості та компромісу. Кожен регіон має свою унікальну архітектуру підприємницької екосистеми, і її ефективність з точки зору генерації і розвитку підприємницьких процесів багато в чому визначається якістю взаємодії елементів екосистеми між собою і з середовищем. Відповідно, реалізація взаємодії елементів регіональної підприємницької екосистеми багато в чому залежить від її устрою, з огляду на те що організаційно-структурна побудова регіону являє собою не просто сукупність елементів, а скоріше єдину сервісну екосистему, що інтегрує в собі інститути, культурне середовище та економіку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Останні наукові внески вказують на те, що взаємодія між виробництвом та сервісизацією бізнесу може призвести до позитивних результатів на відповідній території у розрізі зайнятості, економічних та соціальних показників [1]. Однак, при оцінці впливу стратегій сервісизації, акцент робився насамперед на вигодах та конкурентоспроможності на рівні фірм. Дуже мало дослідженим залишається мезорівневий підхід до сервісизації та її територіальний вимір. Дослідження першопричин сервісизації бізнесу та впливу стратегії сервісизації на територіальну згуртованість та самопідтримувані підприємницькі екосистеми здійснено М. Широковою [2]. **Метою даного дослідження** є розкриття сутності підприємницької екосистеми, зокрема її архітектури під впливом процесу сервісизації, розробка моделі сервісної підприємницької екосистеми територіального кластеру, а також попередня оцінка перспектив для територій України у впровадженні стратегії сервісизації бізнесу.

Виклад основного матеріалу. Сервісизація впливає не тільки на бізнес-моделі окремих фірм, але й вимагає узгодження бізнес-моделей інших фірм в межах екосистеми, змушуючи їх до інтерактивних взаємодій на певній території. Екосистеми діють, використовуючи ринкові або мережеві організаційні форми. Міжорганізаційна мережа зазвичай описується як проміжна організаційна форма між ринками та

ієрархіями, тобто мережа є більш інтегрованою, ніж ринок, але менш інтегрованою, ніж ієрархія [3, с. 37]. Сприяння створенню мереж та взаємодії з усіма типами суб'єктів є вирішальним для налагодження співпраці, яка будуватиме екосистему, необхідну для створення сервісних пропозицій. Екосистема як концепція наголошує на створенні спільних цінностей між взаємопов'язаними фірмами. Американський вчений Д. Айзенберг стверджує, що такий підхід є новою та економічно вигідною стратегією стимулювання економічного процвітання: він потенційно «замінює» або стає «умовою» для успішного розгортання кластерних стратегій, інноваційних систем, економіки знань або національної політики конкурентоспроможності [4, с. 1].

У цьому дослідженні ми використовуємо поняття підприємницької екосистеми, яке вивели аналітики *OECD* К. Мейсон та Р. Браун: «це сукупність взаємопов'язаних підприємницьких суб'єктів (як потенційних, так і існуючих), підприємницьких організацій (наприклад, фірм, венчурних капіталістів, бізнес-ангелів, банків), установ (університетів, агентств державного сектору, фінансових органів) та підприємницьких процесів (наприклад, рівень народжуваності у бізнесі (*business birth rate*), кількість фірм з високим ростом, рівень «блокастерного підприємництва», кількість серійних підприємців, рівень розпродажного менталітету у межах фірм та рівень підприємницьких амбіцій), які формально та неформально поєднуються, щоб пов'язувати, опосередковувати та управляти результативністю у локальному підприємницькому середовищі» [5, с. 5]. Тобто в спільній сервісній екосистемі передається використання ресурсів за межами компаній – замовників, постачальників, університетів, технологічних центрів, науково-дослідних центрів, бізнес-шкіл, дизайнерських шкіл, інвесторів, засобів масової інформації, державних органів, навіть конкурентів. Сектор бізнес-послуг часто розглядається як певна екосистема взаємопов'язаних послуг, оскільки його підгалузі купують та продають значні обсяги послуг одна одній.

Ядром територіальної бізнес-екосистеми, як правило, є велика компанія-центр. Проте, складність безлічі взаємодій, що пов'язані з діловими мережами, означає, що жоден актор чи фірма не можуть керувати мережею, але кожен може впливати на неї через свої обміни, очікування та внески [6, с. 25]. Концепція сервісних екосистем висвітлює відносну стійкість зв'язків між мережевими партнерами, що спостерігається, зокрема, в кластерних агломераціях або у бізнес-мережах. Для сервісизованих підприємницьких екосистем має значення не тільки територіальна близькість агентів, що веде до агломераційних ефектів зниження витрат, але перш за все їх функціональна взаємозалежність і взаємодоповнюваність, яка веде до мережових ефектів нарощування інноваційної активності. Іншими словами, інноваційні можливості сервісних кластерів визначаються особливими синергетичними ефектами, що досягаються в утвореній ними екосистемі.

Локальні підприємницькі екосистеми різної конфігурації і складності являють собою базові ланки нового виробничого ландшафту, а сервісні кластери виступають ключовими різновидами таких ланок. Підприємницькі екосистеми значною мірою належать до географічної перспективи, адже вони ґрунтуються на культурах, установах та мережах, які поступово розвиваються в межах регіону, а не виникають зникаючи на вимогу глобальних ринків. Голландські вчені Е. Штам та Б. Шпігель доходять висновку, що громада та культура місцезоташування можуть мати значний вплив на процес підприємництва, і необхідне більш глибоке вивчення того, як культурні, соціальні, політичні та економічні структури та процеси, пов'язані з місцем, впливають на всі аспекти функціонування підприємницьких екосистем [7].

Користуючись загально визнаним розумінням системи як сукупності елементів, що знаходяться в певних відносинах один з одним і з середовищем, а також кібернетичним описом системи як чорної скриньки, яка завжди має свій вхід та вихід, можна змодельовати сервісизовану підприємницьку екосистему, яка функціонує в межах певної території (рис. 1.) Розглянемо механізм взаємодії елементів такої системи, а також фактори, що на неї впливають, і результати, які вона породжує для всієї соціо економічної системи, частиною якої вона є.

Фахівці німецької аналітичної компанії *GIZ* виокремлюють три елементи підприємницької екосистеми: 1) бізнес-середовище та інвестиційний клімат; 2) актори, які взаємодіють між собою; 3) підприємницька культура та ставлення до підприємницької діяльності [8, с. 10-14]. Дійсно, як і будь-яка система, бізнес-екосистема являє собою спільноту, яка складається з учасників та процесів, що поєднують їх у функціональну мережу. Архітектура локальної підприємницької екосистеми під впливом сервісизації містить сукупність економічних акторів, які взаємодіють між собою як постачальники та споживачі бізнес-послуг. Попит на бізнес-послуги формують виробники, які діють в даному територіальному кластері, а їх пропозицію – центри бізнес-послуг всіх організаційних форм. Іншими стейкхолдерами або суб'єктами системи, з якими співпрацюють виробничі підприємства та провайдери послуг, є різноманітні організації, що впливають на екосистему та її результати: венчурні фонди, спонсори, університети та наукові організації, органи місцевої влади, громадські організації. Зв'язок між всіма цими елементами – це двигун, що призводить всю систему у рух, формуючи сталі бізнес-мережі та забезпечуючи синергічність та самодостатність екосистеми.

Конфігурація регіональної бізнес-екосистеми є релевантним джерелом територіальної неоднорідності, оскільки значною мірою залежить від контексту: «кожна екосистема виникає за унікальним набором умов та обставин» [4, с. 7]. Тому здатність екосистеми до емерджентності та продукування соціально-економічного добробуту безпосередньо залежить від її стану та якості. Іншими словами, не менш важливими

за елементи є її умови, в яких система динамічно розвивається, та фактори, які впливають на цей процес. До чинників, що опосередковують розвиток та поведінку сервісної підприємницької екосистеми, відносяться: культура, соціальний капітал територій, матеріальна інфраструктура, доступність розповсюдження та насиченість середовища інформацією, людський капітал, інституційна підтримка, доступ до ринків збуту.

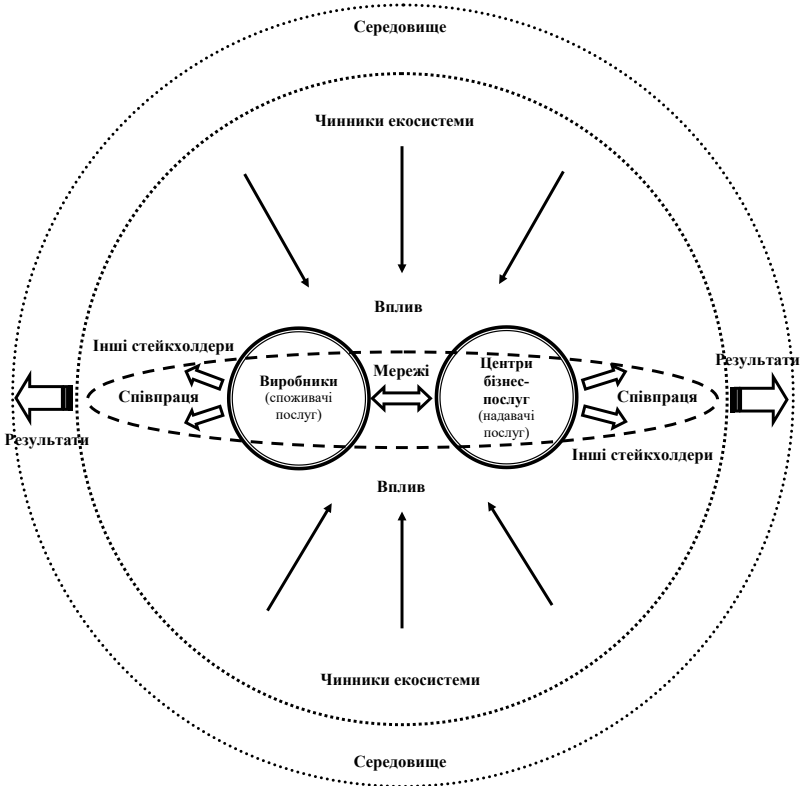

Рис. 1. Модель сервісної підприємницької екосистеми територіального кластеру

Джерело: розроблено автором самостійно

Проблематика екосистеми охоплює також визначення сенсу її існування або її корисності для оточуючого середовища. При цьому

результатом підприємницької екосистеми є не просто розширення підприємницької діяльності, а підприємницька діяльність як процес, за допомогою якого створюються можливості для розвитку інновацій. І саме це в кінцевому підсумку призводить до створення нових цінностей в суспільстві та підвищення добробуту, що і є кінцевим результатом підприємницької екосистеми. Румунська дослідниця Р. Войку-Доробанту ключовими результатами або виходом підприємницької екосистеми називає потоки: потік знань, потік виробництва та фінансовий потік [9, с. 409]. При цьому вона відмічає, що для локальної спільноти, в територіальних межах якої функціонує бізнес-екосистема, виробничий потік є менш актуальним, оскільки його результати передаються переважно за межі екосистеми. У той час як потоки знань та фінансів значною мірою направляються всередину системи, генеруючи стійкість та життєздатність системи. Екосистемний підхід поряд з технічними ноу-хау та знаннями про ринок виокремлює новий тип знань: знання про сам процес підприємництва. Таким чином, генерування потоків знань в процесі надання бізнес-послуг підприємцям становить один із найбільш важливих ефектів функціонування сервісизованих екосистем.

Окрім спільних рис зі звичайними екосистемами, підприємницькі екосистеми, що формуються у регіонах, де основним напрямом економічної діяльності є надання бізнес-послуг, володіють рядом відмітних особливостей. По-перше, здатності сервісизованих екосистем відрізняються від традиційних екосистем, оскільки вони повинні бути більш чутливими до потреб клієнтів у динамічних ситуаціях [10, с. 3073]. Друга особливість полягає у тому, що економічний потенціал привабливіших сусідніх регіонів може завдати шкоди регіональним темпам формування сервісизованої підприємницької екосистеми. Хоча регіони з міцною виробничою базою можуть залучати нові бізнес-послуги, цей ефект зумовлений якістю підприємницької екосистеми [11, с. 331]. І ще однією особливістю є те, що сервісизовані екосистеми не є стабільними з часом, і стикаються з систематичними змінами та переборами в результаті частих переговорів та перегляду інституційних домовленостей між суб'єктами сервісизованої екосистеми [12, с. 2994].

Питання налагодження перебігу внутрішніх системних процесів вирішується завдяки здатності територіальної сервісизованої підприємницької екосистеми розвивати та підтримувати спільний світогляд серед суб'єктів екосистеми через обмін послугами. Цей процес у літературі називається «оркестровкою екосистеми» (*ecosystem orchestration*) [13]. Оркестровка описує те, як послуги повинні взаємодіяти між собою, використовуючи для цього обмін інформацією, включаючи бізнес-логіку і послідовність дій. Саме через оркестровку фірми-лідери можуть забезпечити бізнес-екосистемам інституційну стабільність. Оркестровка також включає виконання правил гри та забезпечення того, щоб інші актори грали за правилами.

Реалізація євроінтеграційного курсу та імплементація Угоди про асоціацію з ЄС ставить перед Україною ряд фундаментальних викликів, найбільш складним серед яких є проблема конкурентоспроможності на єдиному ринку Євросоюзу. Для європейської конкурентоспроможності надважливим є сектор бізнес-послуг, адже вони чинять серйозний вплив на виробничий сектор та сектор інших видів послуг. Крім того, вони беруть участь у механізмі підвищення цінності продукції шляхом сервісизації та ревіталізації європейської економіки. З початку російського вторгнення в Україну у 2014 р. і безпосередньо під час фази відкритого протистояння економіка України знаходиться у складній ситуації, що безумовно відбивається і на ринку бізнес-послуг. З 2016 р. превалювали невеликі компанії, але з 2017 р. на ринку посилюється вплив великих бізнес-гравців. Останнім часом низка провідних мультинаціональних компаній вирішила організувати в Україні свої регіональні оперативні підрозділи центрів спільного обслуговування. Найбільшими гравцями у галузі бізнес-послуг в Україні є п'ять міжнародних компаній Ernst&Young, PricewaterhouseCoopers, Deloitte, KPMG та McKinsey, які займають 75% ринку. В цілому український ринок бізнес-послуг значною мірою зберігає вектор розвитку, сформований кілька років тому. Україна належним чином позиціонується як один з найпривабливіших напрямків аутсорсингу бізнес-послуг завдяки якості послуг, цінностям, орієнтованим на бізнес, людському капіталу та ефективності витрат. Найбільші міста України (Київ, Львів, Одеса, Дніпро, Харків), які одночасно є й потужними академічними центрами, є привабливими для розміщення центрів бізнес-послуг за критеріями міської інфраструктури, наявності нерухомості та цін на неї, ринку робочої сили, освітнього середовища і туристичних визначних місць (таблиця 1). Ці міста – це так звані міста першого ярусу розвитку ринку бізнес-послуг в Україні.

Невідповідність української статистики бізнес-послуг міжнародним стандартам створила обмеження для аналізу потенціалу території України для розгортання мережі центрів бізнес-послуг. Проблема полягає в тому, що більшість показників, які відображають сервісизацію, не є державною статистикою, а окремі їх категорії можна знайти у звітах різного роду Асоціацій, які публікують їх для використання у специфічних галузях. Важко виокремити саме ділові послуги в структурі регіональної економіки – така інформація не публікується в офіційних відкритих джерелах України. Також складно точно оцінити зайнятість у секторі бізнес-послуг по регіонах. Тому в дослідженні була проведена оцінка вибраних локацій в Україні, оцінено їх промисловий потенціал, чисельність населення та існуючі сервісні компанії, а також ступінь впливу цих локацій на прилеглі території. З використанням техніки мапування проводиться порівняння можливостей цих регіонів.

Таблиця 1

Зведена кількість центрів бізнес-послуг у найбільших локаціях України, 2020

	Місто	Населення міста, млн. осіб	Центри бізнес-послуг			Всього
			IT-центри	Аутсорсингові центри у місті	Аутсорсингові центри в кластері навколо	
1	Київ	2,9	640	139	62	841
2	Харків	1,4	240	71	22	333
3	Львів	0,72	192	29	25	246
4	Дніпро	0,99	128	44	40	212
5	Одеса	1	96	12	11	119

Джерело: розроблено автором самостійно

Аналіз звітів світових аудиторських компаній KPMG (2017) та Deloitte (2018), які стосувалися огляду України як бажаного місця для розташування центрів бізнес-послуг, а також фактичної статистичної інформації про наявність вже працюючих центрів бізнес-послуг у містах України від IT-асоціації України (2018) та Всеукраїнської асоціації контактних центрів (2019) дозволяє виокремити конкретні зони тяжіння для концентрації бізнес-послуг на мапі України (рис. 2) [14-17]. Таких кластерів бізнес-послуг, які містять велике місто у центрі та розсип менших міст, які його оточують, в Україні спостерігається чотири. На даному етапі розвитку ринку бізнес-послуг бачиться доцільним об'єднати в єдиному територіальному сервісному кластері Харків та Дніпро.

Містами другого ярусу (Миколаїв, Вінниця, Івано-Франківськ) є такі, що залучені в орбіту міста-центру та мають регіональні компанії бізнес-послуг, що дає можливість їх власникам збільшити час робочого дня і скоротити витрати одночасно. До того ж, у них, на відміну від мегаполісів, є вищою задоволеність населення якістю життя. Третій ярус розвитку ринку бізнес-послуг (Рівне, Чернівці, Житомир, Черкаси, Чернігів) можна схарактеризувати як зони, де ця сфера економіки ще зароджується або розвивається повільними темпами. Звісно, тут можна назвати цілу низку українських міст, проте деякі з них мають потенціал досягнути більш впевнених позицій у цій галузі. Треба зазначити, що іноземні компанії, які працюють у міжнародному масштабі, але ще не мають своїх центрів бізнес-послуг в Україні, часто не вважають середні міста життєздатними, реалістичними місцями для своїх інвестицій.

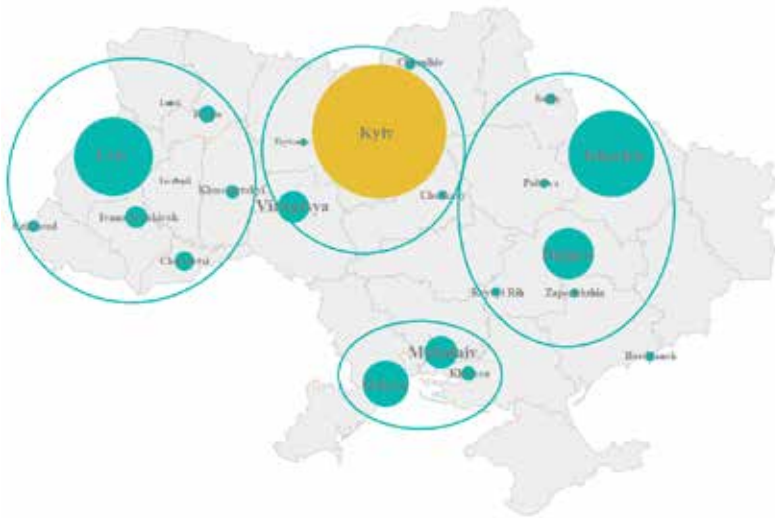

Рис. 2. Потенціал українських міст для індустрії бізнес-послуг

Джерело: розроблено автором самостійно

Висновки і пропозиції. Таким чином, запропонована територіальна модель сервісної підприємницької екосистеми демонструє механізм формування локальних бізнес-мереж. Потенціал територій з точки зору привабливості для інвестування та життя, що відрізняються за своїми стартовими позиціями, залежить не тільки від ступеня розвитку промисловості в цих регіонах та регіональної економічної концентрації, а й від сприйняття ключовими стейкхолдерами та учасниками сформованої підприємницької екосистеми змін, що відбудуться та очікуються в результаті втілення стратегії сервісизації.

Україна має всі можливості зайняти у міжнародному поділі праці місце постачальника високотехнологічних і наукомістких бізнес-послуг. У глобальному відношенні Україна є привабливою для бізнесу завдяки своїй близькості до ринків ЄС та наявності дешевої та висококваліфікованої робочої сили. В той же час зростає тиск на національну економіку зовнішніх факторів, які лежать поза межами національного контролю. В такій ситуації держава має взяти на себе роль регулятора у зовнішньоекономічній торгівлі бізнес-послугами, щоб ця політика використовувала переваги глобалізації та мінімізувала втрати. В умовах, коли принципово нові технології виробництва і бізнесу упродовж найближчих десятиліть кардинально

змінюватимуть економічний ландшафт світу, фактор часу починає відігравати критичну роль. Надходження іноземних інвестицій у наукомісткі галузі бізнес-послуг у майбутньому залежатимуть від розвитку подій на сході та півдні України, подальших змін законодавства у напрямку його гармонізації з законодавством ЄС та реформами всередині України.

Список використаної літератури

1. Cuadrado-Roura J.R. Service industries and regional analysis. New directions and challenges. *Investigaciones Regionales. Journal of Regional Research*, 2016. Vol. 36. P. 107-127.
2. Широкова М.С. Сервісизація бізнесу та її територіальний вимір. *Парадигмальні виклики сучасного розвитку* : колективна монографія / за загальною редакцією Дуки А. П. Чернігів : ГО «Науково-освітній інноваційний центр суспільних трансформацій», 2022. С. 111-126.
3. Thorelli H.B. Network: Between markets and hierarchies. *Strategic Management Journal*, 1986. Vol. 7(1). P. 37-51.
4. Isenberg D. The entrepreneurship ecosystem strategy as a new paradigm for economy policy: principles for cultivating entrepreneurship. Babson Entrepreneurship Ecosystem Project, Babson College, Babson Park, 2011. URL: <http://www.innovationamerica.us/images/stories/2011/The-entrepreneurship-ecosystem-strategy-for-economic-growth-policy-20110620183915.pdf>
5. Mason C., Brown R. Entrepreneurial Ecosystems and Growth Oriented Entrepreneurship. OECD LEED Programme and the Dutch Ministry of Economic Affairs on Entrepreneurial Ecosystems and Growth Oriented Entrepreneurship. The Hague, Netherlands. 2014. URL: <https://www.oecd.org/cfe/leed/Entrepreneurial-ecosystems.pdf>
6. Daniel L. et al. Deconstructing the Entrepreneurial Ecosystem Concept. In: O'Connor A., Stam E., Sussan F., Audretsch D.B. *Entrepreneurial Ecosystems. Place-Based Transformations and Transitions*, 2018. P. 23-44. URL: https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2F978-3-319-63531-6_2.pdf
7. Stam E., Spigel B. Entrepreneurial Ecosystems. Utrecht School of Economics, 2016. URL: https://dspace.library.uu.nl/bitstream/handle/1874/347982/16_13.pdf
8. Guide for Mapping the Entrepreneurial Ecosystem. *Sector Project Sustainable Economic Policy and Private Sector Development*. GIZ GmbH, 2018. 74 p. URL: <https://www.giz.de/en/downloads/giz2018-en-guide-mapping-entrepreneurial-ecosystem.pdf>
9. Voicu-Dorobantu R. Territorial Capital and Innovative Entrepreneurial Ecosystems – A Theoretical Approach. *Ovidius University Annals: Ovidius University of Constantza*, 2014. Vol. 0(2). P. 408-411.
10. Chirumalla K., Emmanuel-Ebikake O., Leoni L., Servati M. Intra-firm and inter-firm challenges in servitization ecosystem: experiences from five product-centric firms in different industries. *Proceedings of the 22nd International Conference on Engineering Design*. Delft, The Netherlands, 2019. P. 3071-3080.
11. Horvath K., Rabetino R. Knowledge-intensive territorial servitization: regional driving forces and the role of the entrepreneurial ecosystem. *Regional Studies*, 2019. Vol. 53:3. P. 330-340.

12. Banoun A., Dufour L., Andiappan M. Evolution of a service ecosystem: Longitudinal evidence from multiple shared services centers based on the economies of worth framework. *Journal of Business Research*, 2016. Vol. 69(8). P. 2990-2998.

13. Parida V., Wincent J. Why and how to compete through sustainability: a review and outline of trends influencing firm and network-level transformation. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 2019. Vol. 15. P. 1-19.

14. Україна: нове місце для вашого центру спільного обслуговування. KPMG, 2017. URL: <https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/ua/pdf/2017/12/KPMG-SSC-in-Ukraine-ua-2017.pdf>

15. Ukraine – a Budding Destination for Your Shared Service Center. Deloitte Consulting, 2018. URL: <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/ua/Documents/process-and-operations/Ukraine-SSC-Brochure-17-11-2017.pdf>

16. Розвиток української IT-індустрії. Аналітичний звіт. Асоціація IT України, 2018. 68 с.

17. Огляд ринку аутсорсингових КЦ України. Всеукраїнська асоціація контактних центрів, 2019. 50 с.

Shyrokova M. S. Modeling the architecture of the entrepreneurial ecosystem of the territories of Ukraine under the influence of business servitization

The article contains the author's development of the model of service entrepreneurial ecosystem of the territorial cluster. It is studied the role of networking of organizations in the field of business services to create a sustainable entrepreneurial ecosystem of the territories. It is shown that the formation of service ecosystems has specific features depending on the geographical perspective, where the community and culture of the regions come into play. Modeling a serviced entrepreneurial ecosystem that operates within a given territory includes an analysis of the mechanism of interaction of elements of such a system, the factors that affect it, and the results it generates for the entire socio-economic system. The architecture of the local entrepreneurial ecosystem under the influence of servitization includes a set of economic actors who interact with each other as suppliers and consumers of business services. The article demonstrates the features of entrepreneurial ecosystems that are formed in regions where the main direction of economic activity is the provision of business services, compared to conventional ecosystems. Synergetic effects achieved in territorial serviced entrepreneurial ecosystems include strengthening all known agglomeration effects, adaptability of economic agents and their communities to unpredictable changes in markets, as well as increasing productivity and dynamic sustainability based on continuous innovation. Successful business ecosystems are able to generate such effects and spread growth impulses to the surrounding area, as they are complex, self-developing systems that realize the benefits of a networked model of innovation through collective action. At the same time, they are complex partnership projects, where market-leading service companies are constantly adjusting processes in the ecosystem, based on joint initiatives, high mutual trust and long-term relationships. Using the mapping technique, the analysis of the potential of the regions of Ukraine as territorial clusters of business services is carried out in the paper.

Key words: business servitization, business services, territorial servitization, shared service centers, entrepreneurial ecosystem.

НОТАТКИ

НОТАТКИ

НОТАТКИ

Наукове видання

**СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ:
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ**

Збірник наукових праць

ВИПУСК 93

Редактор: А. О. Бессараб
Технічний редактор: Ю. В. Бабич
Дизайнер обкладинки: Я. В. Зоська

Підписано до друку 01.04.2022 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 10,0. Наклад 300. Замовлення № 0522/196.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
69002, м. Запоріжжя, вул. Олександрівська 84, оф. 414
Телефон +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.